

Skanderup Sogn gennem tiderne

Især tiden, da skole, kirke og politik formede sogn og sind

Johan Nielsen

Kirke og folkeskole, [valgmenighedskirke](#) og friskole i det delte sogn.¹

3906

¹ Der går knap og nap et par hundrede år fra opførelsen af Frederik d. 4.s rytterskole i Skanderup i 1725 indtil det regulære slagsmål om skolernes vigtige dannelsesfunktion fra starten af 1900-tallet. Det er ikke tilfældigt, at skole og kirke med personale afbildes sammen på skole-kirke billedet. Det var her, stridens kerne lå.

Den gamle rytterskole i dag. [Skanderup Skole](#), opført 1908.

Indhold

Indledning.....	5
Kirke, skole og sogn.....	5
Grundloven, politik og kulturkamp	7
Folkestyrets politiske polarisering mellem Højre og Venstre	7
Venstre, Højre, Grundtvigianisme og Indre Mission.....	9
Økonomisk og erhvervmæssig udvikling	11
Kilder til og fremstillinger af sognets historie.....	13
Skanderup Sogns fortidsminder.....	16
Istid og stenalder.....	16
Bronzealderen.....	18
Jernalderen.....	19
Vikingetid.....	19
Lokale fund.....	20
Fredede oldtidsminder	22
Kolding Rytterdistrikt, Anst Herred, Skanderup Sogn før landboreformerne.....	24
Skanderup Sogn, landsbyvedtægter, lokalt selvstyre, dagligdag.....	24
Sognefogeder og andre lokale embedsmænd før landboreformerne	27
Trevangsbruget	28
Det lokale landsbyfællesskab	28
Svenskekrige, enevælde og skattetryk.....	29
Selveje og fæste.....	31
Landboreformerne	32
Skanderup Sogns lokaliteter, lokalitetshistorie.....	34
Landsbyen Skanderup	34
Landsbyen Nagbøl.....	35
Landsbyen Dollerup	35
Landsbyen Gjelballe	35
Landsbyen Lunderskov	36
Stationsbyen Lunderskov	36
Værtshuse, kroer, hoteller.....	37
Lunderskov og jernbanen	39
Andelsmejerierne.....	40
Drabæks og Rolles Mølle	40

Skanderup Kirke.....	42
”Adelige” sædegårde i Skanderup Sogn.....	43
Syssel, herred, len, amt og Skanderup Sogn.....	48
Inddelingen i lande	48
Sysler	48
Len.....	49
Amter 1662-1793.....	49
Overgangen fra len til amter i 1662.....	49
Amterne 1793-1970.....	50
Stifter, Herreder / amter, sogne	51
Oversigt fra lens tiden til i dag	51
Sognefogeder og andre lokale fogeder	54
Befolkningen	56
Folketællinger for Skanderup Sogn.....	56
Folkeliv, dagligdag og kulturtræk i sognet siden 1800-tallet	59
Det lokale selvstyre	59
Valglovsbestemmelser.....	60
Sogne- og købstadslovgivningen.....	61
Overgang fra enevældig forvaltning til lokalt selvstyre	61
1841 sogneforstanderskaberne	61
1855 reformen af sogneforstanderskaberne.....	62
1867 kommunalreformen	62
Socioøkonomisk fordeling af ledelsen af sogneforstanderskaber og -råd	62
Sogneforstanderskaber, sogneråd og sognerådsmøder i Skanderup Sogn.....	65
1841-68.....	65
Sammenligning af sogneforstanderskaberne 1841-55 og 1855-68.....	65
Sogneforstanderskabssager.....	66
Fattigvæsenet - sociale karakteristikker af sognet.....	66
Sognets veje.....	67
Jordmodervæsenet	68
Post- og brandvæsen.....	69
Herredsfogeden.....	69
Danmarks krige	69
De første sogneråd, provisorietiden.....	70

Brydningstiden - Indre Mission får flertal i sognerådet.....	70
Religion og politik i Skanderup Sogn.....	70
Sogn og sognerådsformænd 1903-1943	72
Religion - mission og skolevæsen	74
En landsbydrengs erindringer <i>om og fra det delte sogn</i>	79
Modstandsbevægelsen, og hvordan tidens vilkår blev grebet an lokalt	86
Indledning.....	87
Lokal modstandskamp i Skanderup Sogn	87
Krigens start, besættelsen	89
Den lokale modstandskamp, kilder og litteratur.....	89
Samarbejdspolitikken	93
Samarbejdspolitikken problemer	94
Modstandsbevægelsens organisering	96
Den lokale modstandskamps	98
Personregistrant over modstandskampens lokale personer	100
Modstandskampens organisationstilknytning o. a. fordelingskriterier.....	102
Jernbanesabotage i og omkring Lunderskov	105
Planlægningen af jernbanesabotagen.....	108
Sabotageplanlægningen i 1944.....	109
Frihedsrådet, den illegale presse.....	110
Koncentrationslejre.....	111
Samarbejde med besættelsesmagten.....	112
Besættelse og modstandskamp, betydningen i dag.....	114
Appendiks 1.....	115
Økonomisk og erhvervsmæssig udvikling	115
Appendiks 2.....	122
Skanderup Sogn o. 1900 iflg. Trap.....	122
Landsbyen Skanderup	122
Landsbyen Nagbøl.....	123
Appendiks 3.....	124
Vandmøller	124
Vandmøllernes indtog i Danmark.....	124
Appendiks 4.....	127
Besættelsestiden i Skanderup Sogn	127

Appendiks o. forholdet mellem Tolstrup og V. Bennike.....	127
Bibliografi.....	139
Sag- og personregister	143

Indledning

Skanderup Sogn er geografisk placeret lidt syd for Kolding men nord for Kongeåen. Den sønderjyske historie med hertugdømmerne som en del af det danske kongerige ligger altså tæt på. Perioden fra 1864 indtil genforeningen i 1920 kom til at betyde et afgørende skel til den del af Sønderjylland, som kom under Tyskland, hvor befolkningen som tyske statsborgere skulle deltage på taberens side under 1. verdenskrig. Flere ting både adskiller og forener i området omkring Kongeåen. Sproget er dansk, hvor sproget nede omkring Ejderen hovedsageligt er tysk. Men dialekten nord for Kongeåen adskiller sig klart fra den sønderjyske dialekt, som man finder mere og mere udtalt sydpå, men først fra Kongeåen. Madkulturen² i form af det voluminøse kaffebord med kaffe og kager blev et nationalt pejlingpunkt mellem dansk og tysk i løbet af 1800-tallet og var stadfæstet o. 1900. Kaffen var fælles for de to nationaliteter fra 1700-tallet. Den finere kagebagning opstod først med de små støbejernskomfurer i husholdningerne fra midten af 1800-tallet, også fælles for begge nationaliteter. Men i Sønderjylland syd for Kongeåen chikanerede de tyske myndigheder de dansksindede møder på kroer og hoteller. En konsekvens heraf var, at dansksindede sønderjyder i stort tal opførte forsamlingshuse, som havde en anden funktion end forsamlingshusene nord for Kongeåen, der især var motiveret af højskolebevægelsen og provisorietidens modsætning til den godsejerdomimerede Estrup-regering. Syd for Kongeåen måtte man bruge forsamlingshusene som alternativ til kroer og hoteller, og derfor uden spiritusbevilling, d.v.s. uden kaffeppuncher og grøger. I stedet måtte man holde sig til kaffebordets glæder, og her blev det de danske (ikke-stemmeberettigede) kvinders opgave at byde på bedst og mest fra kaffebordets kagesortiment. Nord for Kongeåen kunne man nok kun finde en svag afglans af dette rige og mangfoldige kaffebord, ligesom man også kunne finde sønderjysk rugbrød. Men ikke i den variation, som man kunne finde syd for Kongeåen. Det samme gælder nok madkulturen i øvrigt. Det sønderjyske køkken, der er krydret af tyske slagtertraditioner med røget kød og egnspecifikke urter, findes også i afdæmpet form nord for åen.

Ud over dagliglivet, som afspejles i sprog og madkultur, så er de folkelige bevægelser, som i sidste halvdel af 1800-tallet byggede forsamlings- og missionshuse, endnu mere markant forskellige nord og syd for Kongeåen. Mod syd var det nationale i fokus. Nord for og i Skanderup Sogn har det været religiøse og politiske problemer af specifik dansk karakter, som har været styrende for dagligdagen.

Dette aspekt skal undersøges nøjere i denne lokalhistorie.

Kirke, skole og sogn

Man bemærker, at den seneste tidsangivelse på forsidenes øverste kirke-skole billede for Skanderup Sogn er 1938. Det må derfor være komponeret herefter. Man bemærker også, at der ikke er fundet plads til den anden halvdel af sognet, valgmenigheden fra 1910, billeder nederst. Det er ret symptomatisk for den deling af sognet, som blev en realitet under først og fremmest C. J. Moes tid som sognepræst 1885-1922. De valgte billeder illustrerer således sognet i en brydningstid, hvor

² Det sønderjyske køkken er glimrende sat ind i en kulturhistorisk sammenhæng af museumsinspektør ved Sønderjyllands Museum, Inge Adriansen i Smag på Sønderjylland Madkultur uden grænser, Gyldendal 2012, s. 14-23 og især s. 118-124.

samfundslivet opdelte sig ret skarpt over en ca. 100 årig periode. I det store historiske perspektiv vel en parentes, for de deltagende nok et livsvilkår af ganske vital betydning.

Når der i de følgende billedkommentarer og -citater optræder parenteser o. årstal, f. eks. (19), er det fordi originalteksten mangler det fulde årstal.

Øverst 4 præster, hvor den kronologisk ældste, U. K. Schmidh ikke er repræsenteret ved foto: **Sognepræster ved Skanderup Kirke**. U. Schmidt 1834-70. N. Jørgensen (18)70-85. C. J. Moe (18)85-1922. J. C. Berthelsen (19)23-.³ Der er på originalbilledet anvendt forkert stavemåde for Schmidh.

Øverst desuden 8 lærere og en lærerinde. Nederst 5 lærere og 3 lærerinder.

Antallet af **lærere** skal ses over tid indtil o. 1938, Skanderup fra lidt før 1900, Dollerup fra 1865, Gjelballe fra 1877.

Først 5 fra Skanderup Skole: 2 lærere, 2 førstelærere, 1 forskolelærerinde. Når Rose.Schmidt anføres indtil 1903, må det være 2 lærere: H. P. Rose, der afløser N. C. Bjernum i 1868, som så har afløst 3 lærere efter sognedegnen Skovgaards død i 1847. H. P. Rose har været ansat 1868-1891, lærer Schmidt har så fungeret 1891-1903. Der har selvfølgelig været lærere før de på billedet anførte, men af forskellige grunde, konflikter o.l. er de så ikke medtaget.

Skanderup Skole. Rose.Schmidt til 1903. C. Pedersen (19)03-10. 1. lærere, C. Jørgensen (19)10-37. N. A. Frederiksen (19)37-. f-l-inde A. Petersen 1919-

Dernæst Dollerup Skole: 2 lærere, 2 førstelærere, 3 anden lærere, 1 tredjelærer, 2 forskolelærerinder.

Dollerup Skole. K. Birk 1865-76. 1. lærere, N. Nissen (18)76-1921. N. P. Larsen (19)21-. 2. lærere. M. Andersen 1909-21. S. Jensen (19)22-27. N. Mygind (19)27-. 3. lærer. P. Juhl 1928-. F-l-inder. A. Kjær 1895-1933. C. Poort (19)34-. M. Madsen 1923-.

Endelig Gjelballe Skole: 1 lærer, 2 førstelærere, 1 forskolelærerinde.

Gjelballe Skole. P. Nissen 1877-1906. 1. lærere. C. Bydstrup (19)06-17. T. Madsen (19)18-. Folkeskolelærerinde C. Thorø 1918-. C. Thorø er ikke portrætteret. (1938).

Lærer P. Nissen, Gjelballe har nedskrevet erindringer om egen tid som skoleelev. Ganske interessant læsning, hvis man vil have indblik i datidens pædagogik.

Det store fællesbillede indeholder Skanderup Kirke ind- og udvendigt, Skanderup Skole fra 1908, Gjelballe Skole fra 1885, udvidet 1924, Dollerup Skole fra 1883, der i 1923 blev suppleret med yderligere en skole i Dollerup. Desuden præstegården, der indtil 1924 lå i Nagbøl.

Det øverste skole-kirke-billede⁴ kan kaldes på nettet og forstørres, så der kan iagttages detaljer - der skal museklikkes på billedet.

Oplysninger om valgmenighedskirken finder man ved at museklikke på billedet af kirken⁵.

Der er her oplyst relativ detaljeret omkring navne og personer. Det skal der også, hvor der skrives for lokalkendte. Meget detaljerede, lokalt specifikke oplysninger vil dog i fremstillingen blive henvist til noter og appendiks a.h.t. læsevenligheden. På den anden side eksisterer Skanderup Sogn ikke i en isoleret tidslomme, men er en del af Danmark og verden. Derfor vil der være skønnet nødvendige baggrundsoplysninger. Men også her reduceret til det strengt nødvendige, det lokale er i fokus.

³ Man kan af kirkebogen udlæse, at Johs. Danielsen efterfølger J. C. Berthelsen som sognepræst i sommeren 1942. Johs. Danielsen optræder i kirkebogen sidste gang i maj 1963. Alle sognets præster figurerer med embedsperiode på en tavle i Skanderup Kirke.

⁴ <https://collab.au.dk/DPBlibfile/sognekort/Documents/3206.jpg>

⁵ http://danmarkskirker.natmus.dk/uploads/tx_tcchurchsearch/Ribe_2580-2582.pdf

Endelig benyttes der deciderede fagudtryk, hvor det har været nødvendigt, igen reduceret til det strengt nødvendige a.h.t. læsevenligheden.

Grundloven, politik og kulturkamp

Helt bestemmende for den politiske udvikling efter enevælden var på både lokal- og landsplan selvfølgelig junigrundlovens bestemmelser herom - indtil 1953 et tokammersystem, hvor den lovgivende magt, Rigsdagen bestod af Folketinget, der fortløbende demokratiseredes i tiden efter 1849, og Landstinget, der var tænkt som en konservativ garanti, dvs. med en mere privilegeret valgret, i starten også med kongevalgte medlemmer.

Først i 1953 blev folketingsparlamentarismen grundlovsfæstet, dvs. før den tid kunne kongen i princippet vælge den regering, han anså for den bedste. Fra 1901 og skærpet med påskekrisen i 1920 var der dog de facto folketingsparlamentarisme, dvs. kongen udpegede en regering, som kunne forventes at opnå flertal i Folketinget.

En for så vidt naturlig konsekvens af den demokratiske udvikling og grundlovens oprindeligt mindre tilpassede karakter hertil blev så konflikten mellem Folketingsflertallet og regeringsmagten, J. B. S. Estrups godsejerstyre under *provisorietiden 1877-1894*.

Folkestyrets politiske polarisering mellem Højre og Venstre

Provisorietidens Danmark oplevede et politisk skred fra Højre til Venstre, hvor det nationalliberale centrum og det helstatsorienterede Højre kom til at stå over for det, der i 1870 blev til Det Forenede Venstre, bøndernes og husmændenes parti.

Med landbrugets øgede produktion og eksport af animalske produkter, hvor andelsbevægelsen spillede en hovedrolle, blev perioden 1870-1914 landbrugets økonomiske glansperiode, hvor Venstres økonomiske liberalisme, kravet om markedskræfternes frie spil var nøje tilpasset den økonomiske udvikling.⁶ Venstre blev den naturlige repræsentant for gårdejerstandens krav om toldfrihed, nedsættelse af den gamle hartkornskat, jordskatten og i stedet overgang til indkomst- og formueskat.

På det idemæssige plan havde den tidlige liberalisme i Danmark så betydelig en kulturpersonlighed som Georg Brandes⁷, der hyldede den frie tanke, fri af religion og konventioner, og sammen med de ledende personligheder i Venstre formuleredes der en politik, hvor Venstre stod bag de økonomiske krav kombineret med grundtvigianernes krav om større frihed, d.v.s. frisind i kirke og skole. Parløbet mellem den økonomiske og kulturelle liberalisme ser man tydeligt i den tids ledende venstrepolitikeres tilknytning til grundtvigianismen.⁸

Med denne politik vandt Venstre i 1872 flertal i Folketinget, medens regeringen fortsat var de nationalliberale og godsejernes politiske repræsentanter, der efterhånden var blevet til det politiske Højre.

Hermed blev tidens politik ikke blot en kamp om økonomiske interesse modsætninger men også en politisk kulturkamp. Den gamle nationalliberale kulturelite havde en indgroet, nedladende holdning til den almindelige mand, bonden, som de ikke mente at kunne overlade den politiske magt.

Selv om Grundloven ikke gav et flertal i Folketinget krav på at få regeringsmagten, så skulle der et flertal til for at få finansloven vedtaget i Folketinget, hvor Venstre demonstrerede partiets magtfulde

⁶ Se [appendix 1](#)

⁷ 1842-1927, det litterære Venstre. Brandes kan også benævnes som kulturradikalismens åndelige fader, primært med udspring i hans kritik af den litterære romantik. Kulturradikalismen er bl.a. religionskritik, opgør med nedarvede sociale normer, kritik af den victorianske seksualmoral og sædelighed, antimilitarisme samt åbenhed over for andre kulturelle impulser end de traditionelle, klassiske og vestlige. Alt sammen elementer, der mere klart kom til at præge udbryderne fra Venstre i 1905, Det Radikale Venstre.

⁸ Chresten Berg 1829-1891, Sofus Høgsbro 1822-1902, Frede Bojsen 1841-1926.

utilfredshed gennem brug af visnepolitikken, dvs. manglende medvirken til de helt nødvendige finanslove. Her brugte regeringen så som modtræk de provisoriske finanslove uden Folketingets medvirken, hvilket var ganske lovligt, men det øgede ikke tilslutningen til det regeringsbærende parti Højre, tværtimod, Højre svækkedes løbende frem mod parlamentarismens de facto indførelse i 1901, og denne svækkelse fortsatte i realiteten indtil en begyndende politisk renæssance med dannelsen af afløseren, Det Konservative Folkeparti i 1915.

Svækkelsen af Højre i forhold til Venstre ser man sært nok langt mindre udtalt i Skanderup Sogn, hvor den religiøse faktor synes at have haft en modificerende indvirkning på provisorietidens ellers landsdækkende politiske tendens.⁹

I Skanderup Sogn var gårdmændene naturligt nok for et landsogn også dominerende i sognerådspolitikken. Men Højre, senere Det Konservative Folkeparti, synes her at have spillet en noget mere markant rolle i det partipolitiske billede end de fleste steder på landet i øvrigt. En væsentlig årsag til denne tendens kan sandsynligvis med føje hævdes at have været C. J. Moes¹⁰ tilstedeværelse 1885-1922 som sognepræst. I en periode, der for halvdelen vedkommende må have været direkte påvirket af provisorietidens konflikter, og i resten af perioden af de eftervirkninger, som på landsplan var en politisk styrkelse af Venstre på bekostning af Højre. Moe var højremand, kan man se af hans politiske stemmeafgivning.¹¹ Og det er vel egentlig ikke så mærkeligt, når man erindrer Venstres tilknytning til grundtvigianismen på den kulturpolitiske fløj.

Der må dog nok også manes til en vis forsigtighed med at tillægge Moe indflydelse på politiske holdninger, som måske også kan have haft andre forklaringer.

Tidligere borgmester i Kolding 1916-1923, Oluf Bech beskriver i [sine erindringer](#)¹² den politiske situation lokalt i Kolding og på landsplan således: "I september 1908 kom [Alberti-affæren](#)¹³, der vakte megen opsigt og skadede partiet Venstre, hvor han var regeringsmedlem. I samme måned skulle der foretages valgmandsvalg til landstingsvalgene. Ved valgene satte Kolding antallet af højrevalgmand stærkt i vejret og viste, at der var vækst i partiet. Bestyrelsen søgte at udnytte dette mest muligt, så i marts 1909, da der skulle være byrådsvalg, lykkedes det partiet at sætte 3 medlemmer ind i byrådet, hvoraf jeg var den ene."

Oluf Bech blev altså valgt ind i Kolding Byråd i 1909 sammen med to andre for Højre, og blev senere i 1916 som konservativ valgt som borgmester. Bechs egen forklaring er den fremgang, som Højre fik i kølvandet på den belastning, som Alberti-skandalen var for Venstre.

Der kan ikke herske tvivl om, at Venstre svækkedes på landsplan med domfældelsen af Alberti og de spor, skandalen trak ind i Venstre - J. C. Christensen blev aldrig igen statsministerkandidat. Der kan næppe heller herske tvivl om, at den lokalpolitiske situation i Kolding var et udslag af en svækkelse af Venstre.

Det styrkede Højre og senere afløseren, Det Konservative Folkeparti, kan i Skanderup udmærket også være et resultat af den samme politiske udviklingstendens i Alberti-skandalens kølvand.

Men [stemmetallene for Skanderup](#) viser også, at styrkelsen af Højre starter før Alberti, at den faktisk falder fint sammen med Moes ankomst til sognet.

⁹ [Niels Clemmensen](#) har i en disputats undersøgt og dokumenteret, at den socioøkonomiske fordeling i sogneforstanderskabernes og sognerådenes ledelse skifter fra det store hartkorn, præster og skolelærere til almindelige bønder i løbet af provisorietiden. Det kan landspolitisk rubriceres som et skifte fra Højre til Venstre. Helt så simpelt er det næppe i lokalpolitikken, hvor nære, lokale interesser brydes under andre former end de landspolitiske. Hvordan skal undersøges her.

¹⁰ Carl Julius Moe 1848-1927.

¹¹ Hemmelige valg indførtes først i 1901. Indtil da meddelte vælgerne mundtligt valgbestyrelsen, hvem de stemte på.

¹² <http://www.kolding.dk/pdf/20091113091250.pdf>

¹³ <http://danmarkshistorien.dk/perioder/fra-systemskifte-til-besaettelse-1901-1940/partier-og-regeringer/>

Man kan velsagtens pege på, at et Venstre i markant fremgang svækkedes af Alberti-skandalen, at lokale religions- og kulturpolitiske faktorer har gjort sig gældende og endelig, at lokalpolitikken dengang som nu har lokale indslag, som kan gøre landspolitiske tendenser mindre vigtige.

Venstre, Højre, Grundtvigianisme og Indre Mission

Som folkestyrets første tid efter junigrundloven udviklede sig til en kamp mellem Venstre og Højre, bønder over for godsejere og byernes bedre borgerskab, så opstod der parallelt hermed, hvad man sikkert bedst kan kalde en kulturkamp med religiøs bagklang - mellem grundtvigianisme og Indre Mission.

Grundtvigianismen appellerede i princippet til frisind og liberalisme, d.v.s. politisk til Venstre og kulturelt til den første og dominerende del af højskolebevægelsen. Man nedtonede her arvesynden og fokuseringen på det syndige menneske til fordel for en accept af mennesket og dets aktiviteter i et mangfoldigt menneskeliv.

Det, der med Vilh. Beck blev til Den Kirkelige Forening for Indre Mission var for det første et opgør mod det, som man anså for rationalismens manglende inderlighed i troen og en i forhold til grundtvigianerne langt stærkere fokusering på arvesynden. Den stærke syndsbevidsthed resulterede i en forsagelse af den verdslige del af tilværelsen, som kom til udtryk i store dele af det kulturelle liv, f. eks. teater og ballet, fordømmelse af kødets lyster, både når det kom til dans og udtryk i kunsten. På den måde kunne Indre Mission nok forekomme en anelse kulturfjendsk.

For at illustrere forskellen mellem de to bevægelseres indholdsmæssige budskab kan det være relevant kort at lade bevægelsernes fædre, N. F. S. Grundtvig og V. Bech selv komme til orde, begge tekster er fra 1867.

N. F. S. Grundtvig, Prædiken over Klinten blandt Hveden, 1867.

”... jorden ... er den store skueplads for den kamp på liv og død, som Guds søn, der såede hveden, det er sandheden, og han fjende Djævelen, som såede klinten, det er løggen, i tidens løb fører med hverandre. Dernæst ser vi også, at det var kun tant med de skriftkloges påstand om, at menneskelivet ved syndefaldet skulle have tabt Guds billede, og således mistet al sin lighed med guddomslivet, thi hveden blev jo efter Herrens lignelse ikke ødelagt af klinten, og sandheden ikke opslugt af løggen, men kun blandet dermed ...”

Vilh. Beck, Fjorten Prædikener, 1867.

”... der er to slags mennesker i denne verden, to flokke, verdensbørnenes store vantro flok og gudsbørnenes lille troende flok ... verdensbørnenes kristendom, den er at ligne ved et gammelt råddent bindingsværkshus, hvori man nok kan leve tåleligt nogen tid, men hvor man ikke har det godt, og som til sidst styrter sammen om dem. Det er menneskevisdommens og menneskekløgtens kristendom, forstandens og fornuftens rådne bindingsværk ... bliver du boende i denne bindingsværkskristendom indtil din dødsdag, så omkommer du i helvedes luer. ...”

Hvordan og på hvilke områder, Moe og Indre Mission fik politisk betydning i Skanderup Sogn, skal undersøges her i det omfang, kildematerialet tillader det.

Det skal først og fremmest undersøges, hvordan de religiøse modsætninger afspejlede sig politisk - både mht. den landspolitiske partitilslutning, således som det er undersøgt af Hans Lund Hansen, men her især mht. sognepolitikken og debatten i forbindelse hermed.

Selv om hovedsigtet i denne fremstilling er den sognepolitiske udvikling siden sogneforstanderskabernes start i 1842, så er den mere generelle sognehistorie også medtaget i nok mere end i forhold hertil fornødent omfang.

Det til fremstillingen benyttede materiale er omtalt i tilslutning til de afsnit i fremstillingen, hvor det benyttes.

Der vil være en del henvisninger, der ligger på www. Her vil det være nødvendigt at benytte en elektronisk version. Foreløbig vil den kunne hentes på www.skivemuseumsvenner.dk/images/Skanderup.pdf.

Som hovedregel vil stavemåden i kildernes navne være bibeholdt. Dog er der for egenavnene Andst og Gjelballe gennemført denne stavemåde på trods af periodiske varianter (Anst, Gelballe) i kilderne. Anst er dog bibeholdt som herredsnavn, Anst Herred. Desuden vil gårnavne, der ender på -gaard alle blive stavet med denne form.

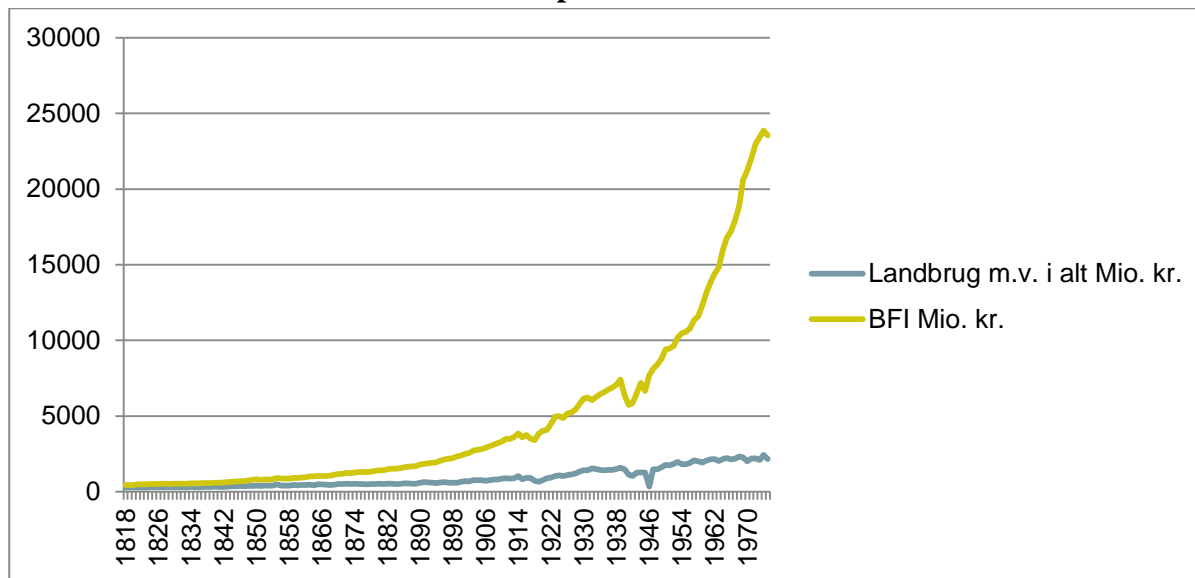
Økonomisk og erhvervmæssig udvikling siden landboreformerne

Og bag det hele ligger de økonomiske vilkår, som udgør de rammer, der skaber de politiske og kulturelle vilkår i et samspil snarere end et årsag- virkningsforhold.

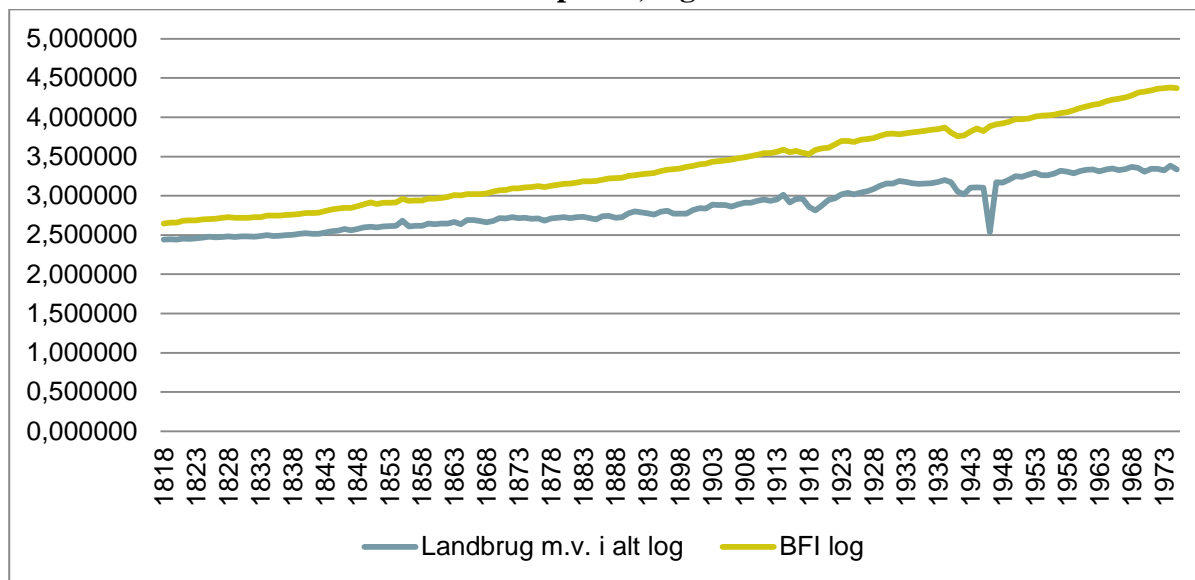
Der vil her blive fokuseret på den samlede produktion, målt i BFI, og landbrugets andel heraf, alt i faste, d.v.s. 1929 priser.

Først et samlet overblik 1818-1975

Bruttofaktorindkomst 1818-1975 i 1929 priser

Bruttofaktorindkomst 1818-1975 i 1929 priser, logaritmisk skala¹⁴

¹⁴ Diagrammer her er baseret på statistik fra Sv. Aa. Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark, 1984*, bilag, bd. 2, s. 249-260. 1929 priser betyder, at de er faste, d.v.s. renset for inflation. Nationalregnskabsbegreberne (faktor, produktion og indkomst, netto og brutto) bruges og defineres af [Danmarks Statistik](#). BFI kan oversættes til den samlede produktion uden skatter, tilskud og afgifter. Det kan være vanskeligt at aflæse grafiske vækstforløb når der benyttes absolutte tal. I logaritmisk skala kan man bedre sammenligne kvantitativt meget forskellige talstørrelser. Her ikke mindst stigningstakten.

Den samlede produktion, BFI er steget fra 441 mio. kr. til 23.551 mio. kr i faste priser.¹⁵ Man kan med den logaritmiske skala sammenligne stigningstakten, og vi ser her, at fra o. 1880 begynder andre erhverv end landbrug produktionsmæssigt at stige markant mest. Denne tendens tager fra 1950erne virkelig fart, og herfra får vi, hvad man kalder den 2. industrielle revolution. Landbruget er herfra afløst af sekundære og tertiære erhverv som de produktionsmæssigt dominerende erhverv. Der vil blive givet en lidt mere detaljeret gennemgang af den økonomiske udvikling fra landboreformerne i slutningen af 1700-tallet indtil vore dage. Men da denne gennemgang kun i meget begrænset omfang omtaler decideret lokale forhold, henvises den til [Appendix 1](#).

¹⁵ Den logaritmiske skala er konstrueret ud fra de faktiske tal i mio. kr., således at log 1 på diagrammets y-akse er = 0, log 10 er = 1, log 100 er = 2 etc. Alt med tilhørende decimaler.

Kilder til og fremstillinger af sognets historie

Det benyttede materiale omtales også i nogen udstrækning i de afsnit, hvor det benyttes. Her det skønsmæssigt vigtigste.

Sogneforhandlingsprotokoller for Skanderup Sogn 1903-1954 er nøje gennemset. Protokollerne 1938-54 er klausuleret efter 75 års reglen i Arkivloven, men er altså udleveret. Der vil ikke blive refereret offentligt herfra uden arkivgodkendelse.

Protokollerne 1868-1903, for provisorietiden, mangler og må anses for bortgnavet af tidens tand, hvem end tanden må have tilhørt som repræsentant for tiden. Det er stærkt beklageligt, da et af hovedpunkterne i denne undersøgelse er en lokalpolitisk problemstilling, specielt for denne periode. Der må her i stedet benyttes andet, tilgængeligt kildemateriale.

Forhandlingsprotokol for 1842-68, Sogneforstanderskabet (som det kaldtes indtil 1868) for Skanderup Sogn er en værdifuld detalje, som heldigvis har overlevet den grumme tidens tand. Er især værdifuld som illustration af, hvordan forstanderskabets sammensætning er præget af forsigtighed med at lade almuens socialt nedre lag deltage. Kronens / statens repræsentanter og det store hartkorn har en helt dominerende stilling sammen med præster og skolelærere. De sidstnævnte dog ikke udtalt i Skanderup Sogn, tværtimod ses de ikke repræsenteret.

Kronens Skøder på afhændet og erhvervet Jordegods ... 1535-1765, bd. 1-5, udgivet af Rigsarkivet 1892. Her finder man dokumentation for de gårdhandler m.v., hvor kronen, dvs. statsmagten indtil 1848, var indblandet. Det er et godt primært kildemateriale til bestemmelse af først og fremmest sædegårdsproblematikken i Skanderup Sogn.

Under arbejdet med stoffet blev det efterhånden helt åbenbart, at der var et behov for at få en beskrivelse af det dagligliv, som levedes i den specielt behandlede, ca. 100 års periode fra 1800-tallet til midten af 1900-tallet.

Til noget af stoffet, den del der indgik i den offentlige debat, er der benyttet lokale dagblade, *Kolding Avis*, *Kolding Folkeblad* og *Kolding Social-Demokrat*.

Folkemindestof¹⁶ kan her være et væsentligt supplement. Det eneste, der findes decideret om Skanderup Sogn er *Otto Korsgaards af Aug. F. Schmidt redigerede erindringer om Folkeliv i Skanderup Sogn, udgivet 1924*, fortalt i 1922.

Otto Korsgaard er 1 ud af 2416 personer i Skanderup Sogn i 1921, inkl. kvinder og børn, som dengang jo ikke ytrede sig så meget i den offentlige debat. Korsgaard står uden for Indre Mission og Grundtvigianismen. Efter eget udsagn tilhører han ”den gamle Skole og lever i den Kristendom, jeg er blevet opdraget til i mit Hjem og hos min Lærer og Præst.”¹⁷

Selv om Korsgaard kun er en enkelt stemme, sikkert ikke engang repræsentativ, så ser han ud til at have haft en fortræffelig iagttagelsesevne og en glimrende hukommelse.

Desværre har udgiveren Aug. F. Schmidt undladt¹⁸ ”flere karakteristiske og morsomme Historier om Stridighederne mellem Indre-Mission og de øvrige Sognefolk.”¹⁹

Til bestemmelse af sognets embedsmænd i perioden efter landboreformerne kan man benytte *Kongelig Hof- og Statskalender*, der er udkommet siden 1801. Desværre er de laveste i myndighedshierarkiet, som her er medtaget, herredsfogederne. Det betyder, at de helt lokale sognefogeder ikke er medtaget.

Omkring sognefogederne i Koldinghus Amt er der foretaget en række glimrende undersøgelser af

¹⁶ En førende figur her er Evald Tang Kristensen 1843-1929, født i Nr. Bjert. På trods af nogen lokal tilknytning har Tang Kristensen ikke skrevet decideret om Skanderup Sogn. Det meste af hans produktion er [digitaliseret](#).

¹⁷ Fra Ribe Amt 1923-27, s. 133.

¹⁸ Aug. F. Schmidt har i det hele taget skrevet meget, men desværre af en ganske springende kvalitet.

¹⁹ Fra Ribe Amt 1923-27, s. 139.

Johs. Lind²⁰, dels i en undersøgelse af [lenstiden](#)²¹, dels af [tiden indtil 1750](#)²², eller i realiteten indtil Chr. VII's forordning fra 1791 om "sognefogeders beskikkelse, deres embedsforretninger og belønninger".

Kildematerialet er fortrinsvis lensregnskaberne for Koldinghus len og Koldinghus amt samt amtets kopibøger over udgået korrespondance, herunder de tilhørende jordebøger. Dette kildemateriale er usikkert mht. navne, da man først og fremmest interesserede sig for beløbene, de vigtige indtægter. Desuden kan der hentes oplysninger fra de forskellige herreders tingbøger og fra skifteprotokollerne²³.

Foruden det primære kildemateriale, specielt sognerådets forhandlingsprotokoller, som ligger på Kolding Stadsarkiv, og [matrikelkort](#)²⁴, som er lagt på nettet, findes der nyere, også ganske brugbare fremstillinger af Skanderup Sogns historie. Fremstillingerne kan sammenholdes med samtidige beretninger fra C. J. Moe, sognepræst i Skanderup 1885-1922. Først og fremmest hans erindringsbog, Oplevelser, O. Lohse 1926, samt Aug. F. Schmidt, Skanderup Sogn I-II, 1925. Sidstnævnte fik en ret ilde medfart i en [samtidig anmeldelse](#)²⁵. Ud over forkert angivelse af administrativt tilhør for Skanderup Sogn 1662-1793 (Koldinghus Amt, først herefter med kgl. resolution af 1793 overgang til Ribe Amt, ydermere delingen af Anst Herred indtil 1573 mellem Skodborg og Koldinghus Len)²⁶, så mangler Schmidt også at inddrage "[Kronens skøder](#)²⁷ på afhændet og erhvervet jordegods i Danmark fra reformationen til nutiden, Rigsarkivet 1908" De to (og vist eneste nyere) lokalhistoriske fremstillinger af Skanderup Sogns historie, som er brugt her, er Thomas Christensen, Skanderup Sogns historie²⁸, 1996 og Hans Lund Hansen, Nogle undersøgelser over forhold i Skanderup Sogn, Fra Ribe Amt 1969, s. 177-226.

Den mest direkte anvendelige til den her tilsigtede undersøgelse er Hans Lund Hansen, som har sat sig for at lave en (desværre derfor noget begrænset) undersøgelse af den politiske ledsagekultur til Indre Missions gennemslag med især C. J. Moe som sognets folkekirkepræst fra 1885.

Der er en hjemmeside for [Skanderup Valgmenighed](#)²⁹, og desuden en [beskrivelse af kirken](#)³⁰, foretaget af Nationalmuseet. Valgmenigheden så dagens lys i 1910 som et resultat af polariseringen i sognet under C. J. Moe.

Hertil kommer: Københavns Universitet, Nordisk Forskningsinstitut, [database med danske stednavne](#)³¹. *Danmarks Stednavne, bd. 1-25, 1922-2006* og [Folketællinger 1787 - 1930](#), der kan suppleres med materiale fra Danmarks Statistik³².

Omkring andelsmejerier og søndagshvilende mejerier, som i Skanderup Sogn har været en af skillelinjerne, skabt af pastor C. J. Moe, er der lavet en god, solid historisk undersøgelse af [Harry Haue](#) (download af pdf-fil). Der er også lavet et mere [sociologisk orienteret skoleridt](#) omkring samme emne, som særligt interesserede muligvis kan få noget ud af.

²⁰ Johs. Linds undersøgelser er i vid udstrækning benyttet, og kun stedvis er der foretaget kontrol via det primære kildemateriale

²¹ <http://geltzer.dk/artikler/sgflen.php>

²² <http://geltzer.dk/artikler/sgf1750.php>

²³ Skifteprotokollerne finder man tidsmæssigt bestemt i forskellige arkiver.

²⁴ <http://arkiv.kms.dk/mpn/mpnxy.aspx?x=521322&y=6147177>

²⁵ <http://www.tidsskrift.dk/index.php/historiejyskesamling/article/view/13565/25875>

²⁶ Se [oversigt](#).

²⁷ <http://www.archive.org/stream/kronensskderpa02laur#page/n1/mode/2up>

²⁸ Thomas Christensen, Skanderup Sogns Historie, 1996, s. 156f, forkortet TC.

²⁹ http://www.skanderup-valgmenighed.dk/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=9

³⁰ http://danmarkskirker.natmus.dk/uploads/tx_techurchsearch/Ribe_2580-2582.pdf

³¹ <http://danmarksstednavne.navneforskning.ku.dk/>

³² http://www.sa.dk/content/dk/ao-forside/find_folketallinger

Til bestemmelse af de enkelte landsbyer er der i TC's sognehistorie benyttet matrikelkort og -ansættelser 1688, 1844, 1883 og enkelte andre kort. Desuden fotokopier af skøder m.v. samt et ret righoldigt fotografisk materiale.³³

³³ Se videre herom i afsnittet om [Landboreformerne](#).

Skanderup Sogns fortidsminder

Som Cæsar inddelte Gallien i 3 dele, kan man inddele Jylland i 4.

Nørre- og Sønderjylland skilte ved Kongeåen, hvor Sønderjylland lå mellem Ejderen og Kongeåen, resten var Nørrejylland. Med en nyere inddeling kan man inddele efter Nordjylland nord for Limfjorden med hævet havbund og flade kystsletter, Midtjylland nord og Sønderjylland syd for Kongeåen.

Midtjylland kan så deles efter istidens hovedstilstandslinje, hvor den vestlige del er flade og sandede hedesletter, den østlige del er kuperet og præget af moræneaflejringer.

Skanderup Sogn ligger i Østjylland og er del af en bredere forhistorie, som her skitseres i hovedtræk.

Istid og stenalder

Sidste istid varede iflg. de bedste skøn ca. 100.000 år. Heraf var Danmark kun dækket af is de sidste ca. 15.000 år. Den store opvarmning, som afsluttede istiden i Danmark skønnes at være sket i to tempi. Først en opvarmning for ca. 14.700 år siden, hvor der må formodes at have været mennesker i det nuværende Danmark. Opvarmningsperioden strakte sig over ca. 2.000 år, herefter igen ca. 1000 år med temperaturfald, hvor mennesker igen må være trængt sydpå. Istiden sluttede endeligt for ca. 11.700 år siden³⁴, dvs. den sidste indlandsis skulle i Danmark være forsvundet o. 9-10.000 f. Kr. Der har givet levet mennesker i Danmark før og under dele af sidste istid³⁵, især sandsynligt under den midlertidige opvarmning på de ca. 2.000 år. Vi ved blot stort set intet om dem. Bortset fra den strålende, fiktive beskrivelse i [Johs. V. Jensens](#)³⁶, Den lange Rejse. Bræen.

Længere nede i Europa er der fundet spor efter hele eller delvise forfædre til homo sapiens, Neandertalere og Cro Magnon'er. Formentlig har de to fortidsmennesker mødt hinanden nede i det sydøstlige Europa for o. 30.000 år siden, hvor man daterer de første fund af Cro Magnon'er. Under alle omstændigheder uddøde Neandertalerne for ca. 25 - 30.000 år siden efter at have eksisteret vel siden o. 300.000. Cro Magnon er en homo sapiens, altså helt sikkert blandt vore forfædre.

Neandertaleren var større, formentlig stærkere, men nok ikke helt så klog og tilpassningsdygtig. Man formoder, at Cro Magnon'erne bedre var i stand til at overleve sidste istid, at de slet og ret tog den eksisterende føde, foruden hvilken Neandertaleren måtte uddø. Cro Magnon'erne stammer i øvrigt fra Afrika. Uanset hvor i Danmark, Europa, eller i verden man bor, så er det ret sikkert at antage, at vore stamfædre er Cro Magnon. Vil man gerne adskille sig fra f. eks. svenskere, bliver det næppe på forskel i stamfædre.³⁷

Neandertalerne mente man tidligere at have påvist eksistensen af i Danmark ud fra fund af dyreknogler i en grusgrav ved Hollerup NV for Langå, der kan dateres til 130-115.000 f. Kr. Man

Sammenligning af kranier fra en neandertaler (La Ferrassie, Dordogne) og Cro-Magnon (tidlig Homo sapiens, Dordogne)

³⁴ <http://www.kvant.dk/upload/kv-2009-3/kv-2009-3-DDJ-istiden.pdf>

³⁵ <http://natmus.dk/historisk-viden/temaer/klima-i-historien/istid-med-store-klimaskift/>

³⁶ http://www.e-poke.dk/jensen_dlr_1_braen.asp

³⁷ En neandertaler og en Cro Magnon neden for. *Billede fra Aktuel Naturvidenskab*, 6, 2006

Efter sidste istid begynder så Danmarks forhistoriske tid, dvs. kun arkæologiske, ingen skriftlige kilder. Før og under istiden er der intet materiale, der kan fortælle om liv og levevilkår. Arkæologer kan som regel få forbavsende meget ud af et ganske sparsomt materiale. Det er ikke engang muligt her.

Ældste jægerstenalder, dvs. hvor der i Danmark kun var jægere og samlere. Ingen bofaste. Sættes af nogle arkæologer til o. 13 000 - o. 9 000 f. Kr. Det er nok en del nærmere 9 000 end 13 000, hvis det skal fastholdes, at Danmark næppe var beboet under istiden. Hvis man (rimeligt realistisk) antager, at der har levet mennesker i Danmark under den første opvarmningsperiode fra ca. 12.700-10.700 f. Kr. og herefter nok først igen fra o. 9.700 f. Kr., så passer den anførte tidsangivelse så nogenlunde.

Denne periode har man navngivet efter fund af flintaffald og -redskaber, især efter lokaliteten Bromme i Midtsjælland. Tismæssigt følger Brommekulturen Hamburg- og Fedemesserkulturene og efterfølges af Ahrensburgkulturen samt Maglemosekulturen: Brommekulturen, en blandet skov- og tundra- og jægerlivsform fra sidste del af istiden. Ca. samtidig med kulturer, man har fundet spor efter i Sønderjylland, Hamburg- og Federmesserkulturene.

Efter isens bortsmeltning og skovens indvandring skiftede jægerkulturen karakter fra omkring 9000 f. Kr. I urskoven begyndte Maglemosekulturens folk at jage, bedst kendt fra bopladser ved indlandets søer i de store sjællandske moser som [Åmosen](#) og ved nogle jyske åer. Kystbopladserne ligger nu på havets bund. Jægerne kunne dengang gå til England.

I Hjarup Mose er der gjort fund og desuden mellem Gamst Søenge og Dollerup Sø, hvor man på 8 lokaliteter har fundet skaftungespids (et typisk brommekultur redskab), som dog ikke kan forbindes med en egentlig boplads, men som kan være bortskudte pilespidser, der kunne indikere Federmesser-, Bromme- eller (måske starten på) Maglemosekulturen (hvor dette redskab dog forsvinder). De betydelige fund er registreret meget professionelt af en lokal gårdejer lidt øst for St. Andst, Ingvor Filtenborg. Den meget præcise viden om fund og fundomstændigheder i Dollerup skyldes ham iflg. de arkæologer, der har skrevet om fundene i en artikel, [Federmesserkulturen i Danmark Belyst med udgangspunkt i en amatørarkæologs flintsamling](#).

Journal nr.	Lokalitet	Federmesser	Store skaftungespids	Wenhøner skraber	Flække-skraber	Små flække-skraber	Dobbelt-skraber	Skraber på atslag	Skraber/stikkel kombinationsværktøj	Stikker	Stikker-atslag
HBV 187	Elemlø SØ	1	1(2)		3	3			1		
HBV 185	Gamst Søenge		(3)								
HBV 189	Rølykkevej	(1)	1(1)	4	1	1				1	
HBV 191	Tingskovhus	2(2)		3(1)	3(4)					1	
MKH 411	Sølystgård M2	1(1)	(2)	5	3	1	1	6	2	3	3
MKH 1111	Sølystgård SØ	2	(1)							1(1)	
MKH 1124	Sølystgård SV		(2)								
MKH 1116	Sølystgård G	(1)		1							

Tabel 1. Oversigt over de sen-glaciale genstande fra de omtalte lokaliteter ved Dollerup Sø. Lokaliteterne HBV 191, MKH 411, MKH 1111, MKH 1123, MKH 1124 og MKH 1116 skal sandsynligvis ses som en enkel spredt lokalitet. HBV 185 og HBV 189 kunne også være del af en lokalitet. Lokaliteternes navne følger Filtenborgs oprindelige registrering og svarer til hans kortlægning.

38

³⁸ Illustration fra artiklen om Federmesserkulturen.

39

Der er i Dollerup tale om overfladefund, som gør det vanskeligt at drage sikre konklusioner mht. bosættelse og sammenhæng til de kulturer, som fundene repræsenterer.

Ældre jægerstenalder, med mere bofaste, kystbopladser ved bl. a. Limfjorden kan tidfæstes til o. 9000 - o. 4000 f. Kr. Maglemose- (indtil o. 6400 f. Kr.), kongemose- (indtil o. 5400 f. Kr.), og ertebøllekulturer (o. 5400 - o. 4000 f. Kr.).

Bue og pil var i løbet af ertebøllekulturen blevet jagtredskaber. I modsætning til de relativt store skafttungespidses finder man nu mange og ganske små pilespidser af flint. Havet fyldte dengang mere end nu, takket være øget ismelting, og skabte et øst- og et norddansk ørige. Det lune, salte hav egnede sig til at fange østers. Desuden blev hjorten, vildsvinet og sælen det dominerende jagtvildt. Man har formentlig flyttet bopladser mellem kyst (sommer) og indlandssøer / åer (vinter). Efteristidens bevægelser i landskorpen efter afsmeltningen har druknet de syddanske kystbopladser med tilhørende fiskeredskaber. Disse viser for alvor havets betydning som fødekilde.

Bondestenalderen o. 4000 - o. 1700 f. Kr. var tiden, hvor den fastboende bonde afløste den omstrejfende jæger og samler. Tamdyr, kornavl, keramik og slebne økser og en ny gravkultur. - Lange jordhøje med indvendige pæleinddelinger og trækamre. Afløses af storstensgravene med små stenkister i rund- eller langhøje, -dysser. De klassiske dysser kendes i tusindvis over hele landet. Efter dyssen kom jættestuerne, der var større kamre med gang, som blev genbrugt ofte, og derfor kan indeholde snesevis af skeletter, hensætninger af lerkar osv.

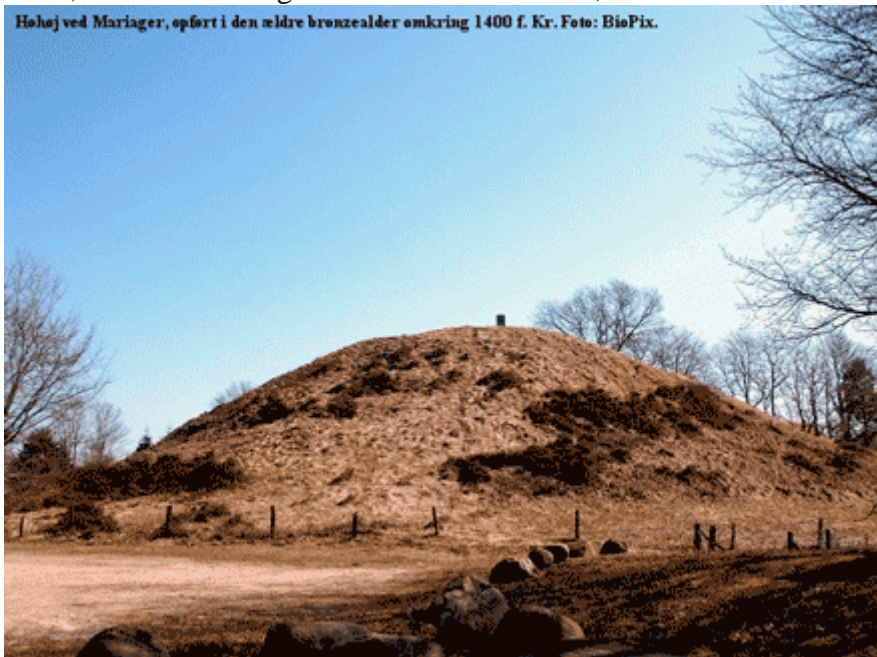
Fra omkring 2800 f.Kr. kommer der som noget nyt den såkaldte enkeltgravskultur. Kulturen er bedst kendt fra Jyllands magre jorder, hvor skeletsporene er vasket helt ud. Gammelkendte redskaber ændrede sig, både flintøkser, stridsøkser og lerkar. Bopladserne synes indskrænket til enkeltgårde. Der kendes mange grave fra enkeltgravskulturen. Man har såmænd også benyttet tidligere tiders jættestuer til enkeltgravskulturens døde.

Som overgang til bronzealderen kalder man tiden fra o. 2400 - o. 1700 f. Kr. for dolketid. Der bliver her flintminedrift - ved Limfjorden i næsten stordriftsformat. Der fortsættes med stenbyggede enkeltgrave - med genbrug som i jættestuerne - og i Midtjylland uden høj.

Bronzealderen o. 1700 - o. 500 f. Kr. Ud over at Danmark helt uden egne metaller nu blev en af Europas største forbrugere af bronze til våben m.v. pr. km², er gravhøjene vel nok det mest markante - de ligger i Danmark jævnt fordelt over hele landet. Der var relativt varmt og tørt i Danmark i denne periode, tidligere tiders skovarealer blev fortrængt af græsningsarealer til husdyrene. Der er ganske mange gravhøje fra bronzealderen. Der vil være tale om gravhøje med en højde på ofte op mod 4 m, ofte også anlagt på markante bakkedrag. Bronzealderens gravhøje kan ligge i grupper eller på rad og række. Beboelsen synes at have været enkeltstående to- eller

³⁹ Skafttungespidses, se <http://www.historieinfo.dk/ommelshoved.html>

treskibede langhuse, ikke landsbyer. Der er fundet og udgravet huse af denne type, som kunne tyde på, at agerbruget har været af mindre betydning, hvorimod husdyrbruget (som i resten af landet i bronzealderen) har været vigtigere - med husdyr som kvæg, får, geder, svin (i skovområder især) og heste, sidstnævnte dog nok kun som en luksus, de mere velstillede kunne tillade sig.

Jernalderen inddeles efter fundenes særlige kendetegn i 1) før romersk jernalder, o. 500 f. Kr. - o. 1 e. Kr. (der er ikke noget, der hedder år 0), 2) romersk jernalder, o. 1 - o. 400 e. Kr., 3) germansk jernalder, o. 400 - o. 800 e. Kr.

Det blev o. 400 f. Kr. koldere i Danmark, og der kom nu mere sammenhængende bebyggelser, hvor man kunne bo på det samme sted eller blot flytte nogle få hundrede meter væk. I før romersk jernalder bredte brandgravsskikken sig, dvs. de døde blev brændt og lagt i en urne, som blev anbragt på en flad mark, evt. ved siden af en eksisterende gravhøj.

Fra romersk jernalder ændrede gravskikkene sig igen. Efter brandgraven kommer nu skeletgraven igen, navnlig til begravelser af de mere velstående. Gravpladser med skelet- og brandgrave benyttedes ofte gennem århundreder, en enkelt med 2500 grave over et tids span på omkring 500 år. I yngre romertid skete der flere vigtige fornyelser. Landbruget gik endnu mere over til kvægavl end i bronzetiden. Havre og rug samt hør vinder frem.

Vikingetid. Danmarks vikingetid, navngivet efter, hvad datidens beboere også kaldte sig selv, i det mindste de af dem, der drog på sørøver- og handelstogter, kan dateres til ca. 800 - ca. 1050, altså lidt ind i den periode, hvor Danmark i princippet var gået over til kristendommen. Man har fra denne periode "[Trelleborgene](#)", hvoraf Fyrkat og Aggersborg ligger i Midtjylland. Disse borge har enten været "tvangsborge", dvs. beregnet på, at centralmagten kunne holde styr på befolkningen, eller de har evt. været beregnet på erobringstogter ud af landet.

Neden for de to Jellinge sten, som man normalt anser for at være Danmarks dåbsattest. I det mindste er de monumenter over vikingekongen Harald Blåtands bekendtgørelse, at han samlede og kristnede hele Danmark. Kombineret med den viden, som vikingeborgene⁴⁰ giver os om en stærk

⁴⁰ [Trelleborgene](#). Aggersborg og Fyrkat i det nordlige Jylland, Nonnebakken på Fyn og Trelleborg på Sjælland og i Skåne.

centralmagt, kan man nok godt fæste lid til denne lidt reklameprægede bekendtgørelse. Men der har været kamp om magten, hvilket viser sig ved sønnen, Svend Tveskægs voldelige magtovertagelse.

*Den lille Jelling
sten (ca. 935)*

Bag den store: Kong Gorm⁴¹ gjorde disse kumler⁴² efter Thyre sin kone, Danmarkspryd⁴³.

Den store Jelling

*sten (ca. 960-
985): Kong Harald⁴⁴ bød
gøre disse kumler efter
Gorm, sin fader, og efter
Thyre, sin moder, den
Harald, som vandt sig
hele Danmark og Norge
og gjorde danerne
kristne⁴⁵.*

Lokale fund

Mht. fund og fortidsminder i sognet er det, som det fremgår af nedenstående kort, især Dollerup, Nagbøl - sammen med nabobyerne Gejsing, Lejrskov, Hjarup og St. Andst - som rummer ind imellem bemærkelsesværdige fund og fortidsminder. I byerne Skanderup og Gjelballe er der relativt få.

Man har nok oprindeligt bosat sig langs å og sø i Kolding ådal. Herfra så vel udflytning til torpbyerne, bl.a. Skanderup samt - ikke mindst kunne fundene tyde på - Dollerup-Nagbøl området.

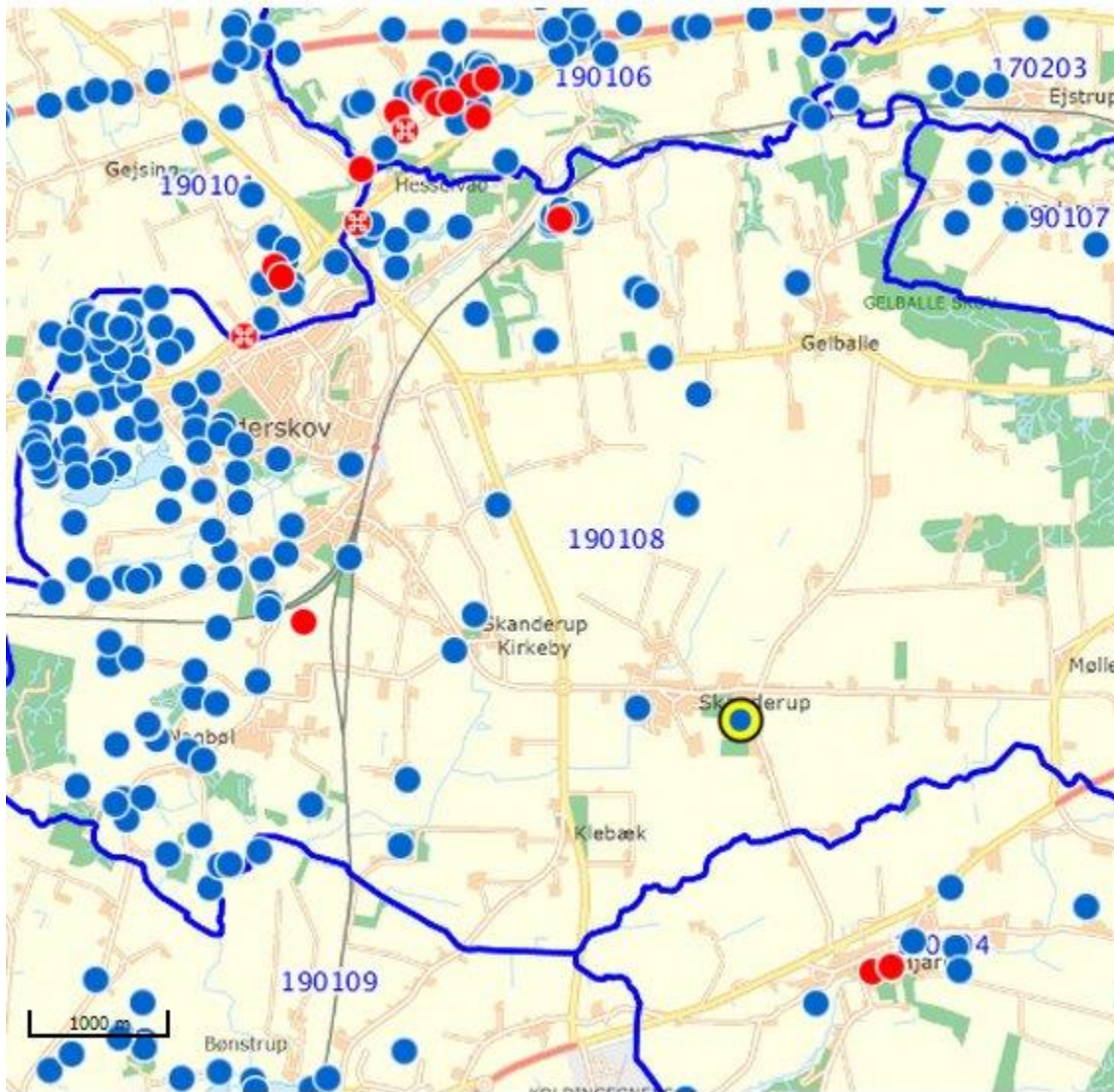
⁴¹ Gorm den Gamle (død omkring 958).

⁴² Kumler: tegn eller mindesmærke.

⁴³ Omdiskuteret oversættelse. Alternativt: Danmarks bod?.

⁴⁴ Harald Blåtand (død omkring 986).

⁴⁵ Omdiskuteret oversættelse. Alternativt: gjorde Danmark helt, fuldstændigt?.

Kortets røde cirkler markerer fredede fortidsminder, de blå repræsenterer ikke-fredede fund og fortidsminder.

Der skal her gives en kort præsentation af fund og fortidsminder.

Præsentationens korrekthed beror på Kulturstyrelsens registrering. Så vidt det har kunnet konstateres, er denne registrering både korrekt og opdateret. Det kan desværre være problematisk at få adgang til flere af disse fortidsminder, da de er placeret på privat og ikke altid tilgængeligt areal. Uden for kortet, mellem vejen fra Gjelballe mod Kolding og møllevang er der ved Lindholdtgård fundet en ikke-fredet jernalderbosættelse, dog med ret få fundgenstande, kogegruber, lidt keramik og flintafslag.

Hos teologen Nicolay Jonge hedder det i hans [Danmarksbeskrivelse fra 1777](#) om Skanderup Sogn: "Paa Sognets Mark findes mange hedenske Begravelser og Offersteder."

Tidens tand, intensiv landbrugsdrift og anlæggelsen af jernbanen i 1866 har nok ændret dette noget. Hos A. F. Schmidt, Skanderup Sogn, 1926 hedder det s. 11, at man iflg. Nationalmuseet i 1898 " ... skulle have kunnet stedfæste 28 Oldtidshøje i Sognet ... 15 af højene var i 1898 overpløjede ... og i 1922 da jeg besaa dem alle i Marken, kunde der sees smaa Forhøjninger i Agrene, hvor Højene angives at have været."

I dag kan man i Kulturstyrelsens registrering konstatere mellem 60-75 mere eller mindre velbevarede fortidsminder - samt fund - inden for sognegrænsen. Heraf dog kun 5 fredede, og disse hovedsageligt op ad sognegrænsen til Gejsing og Lejrskov, hvor der er massivt flere, især i Lejrskov området. Uden for sognegrænsen er der også mod sydøst i Hjarup og **Fovslet** et større antal fredede oldtidsminder.

Det må nok bekræftes, at jernbanen og det intensive landbrug har kostet dyrt mht. bevarelsen af fortidsminder. Der vil vel altid være et spillerum mellem det økonomiske, dagen og vejen og hensynet til historie og kultur. Alt i alt holder A. F. Schmidts o. 13 observerbare fortidsminder i sognet formentlig stadig stik.

Fredede oldtidsminder

Om en nu fredet urnegrav fra jernalderen, beliggende Kongsbjerg, registreret første gang i 1890, hedder det i 1936: "Højen beset Sept. 1936. Den er ikke egnet til Fredning, da den er beskadiget med store Afgravninger af Siderne, ved Anbringelsen af et Vognskur og en Kartoffelkælder. Ejeren vilde tilmed gerne have en Erstatning, hvis der skulde foretages Fredlysning."

Kongsbjerg blev fredet o. 1937. Højens urnegrav fra **jernalderen**, lå i Kongsbjerggård "i et hjørne af gården", noget beskadiget. Offentlig adgang.

Spidshøj, jordfæstegrav, rundhøj og urnegrav fra **bronzealderen**. Udgravet første gang i 1902 (af lodsejer). Offentlig adgang.

Flavenfeldt, jordfæstegrav, rundhøj, brandgrav fra bronzealderen, udgravet første gang 1903, registreret som overpløjet høj i 1898. Mark ved Rolles Mølle, hvor der blev udgravet grus til jernbanebyggeri.

Hesselvad Bro. Rasteplads med restaureret bronzealderstenkiste fra gravplads, der blev fjernet ved vejbyggeri. Offentlig adgang.

Dollerup, rundhøj, fredet før 1937, ad Nagbølvej, mod Dollerup, nord for Nagbøl Nygård, et par hundrede m. sydøst for *Tvillingehøjene*, Dollerupgård i Dollerup.

Ikke-fredede fund, Skanderup-Gjelballe

Søndergyden, jernalderskår, fundet 2002.

Hjarupvej, affaldsgrube fra før romersk jernalder, fundet ved byggemodning 2006.

Wissingsminde, affaldsgrube med urne fra ældre romersk jernalder, fundet 2000.

Skanderup Kirkeby, fund af bronzebeslag fra middelalder (1067-1535), vest for kirken, fundet 2003.

Elisabetslyst v. Gjelballevej, fund af keramik m.v. fra jernalder, fund i 2000.

Dakavej, koge-grube og keramik fra bronzealder, fundet 2002.

Gjelballehave, fund af stenlag i 1953, der blev tolket som en *røse*, dvs. en stensat gravhøj, som kan være alt fra stenalder til jernalder. Hvis det da overhovedet er en *røse*.

Store Bremhøjgård, stenalderfund og slibesten fra yngre jernalder / vikingetid, fund i 2000.

Vestergaard, op pløjede affaldsgruber, oldtid, ellers ingen nærmere datering, fundet i 2000.

Betydeligt tættere ligger de ikke-fredede fund i Lunderskov, Dollerup og Nagbøl.

I området i og omkring Dollerup er der markant mange oldtidsfund på *Tinghøjgård* og *Sølyst*. Samt *Dollerupgård*.

I Nagbøl er der især mange fund i *Nørremose* og *Nagbøl Søndermose*.

I Lunderskov koncentrerer fundene sig omkring *Spidshøj*, *Rolles Mølle* og *Kongsbjerg*. Ved Rolles Mølle er der en rundhøj, hvor der er gjort en del bronzealderfund, samt en grube, hvis funktion ikke er afdækket. Der er her desuden en del nedgravninger, som er sat i forbindelse med tyske militære anlæg. I nærheden heraf og i *Spidshøj* området er der formentlig 3 rundhøje, som enten ikke er endeligt lokaliseret, eller som er fjernet ved grusgravning. På *Spidshøjgård* er der ud fra et luftfoto

lokaliseret en rundhøj, en jordfæstegrav og en bosættelse fra stenalder eller ældre, samt en bronzealdergrav. Spidshøjgård-fundene er gjort 1996-2005.

I Nagbøl er der en del *stenalderfund*, især i den sydlige del, der grænser op mod Bønstrup (Nagbøl Søndermose, Westerby). Desuden nogle *jernalderfund* i Nagbøl Søndermose og Petersminde, hvor der i 1994 blev fundet sten med indristning (helleristning) og to dolkegreb af flint.

På *Elmegården* er der i 2003 og 2004 gjort møntfund (en arabisk og en afghansk) fra [vikingetid](#). Desuden et middelalderfund, fragment / del af et bidselbeslag.

I Dollerup finder man absolut flest fund men til gengæld ingen eller kun et enkelt fortidsminde. Tinghøjgård har vel navn efter den gamle tinghøj i Dollerup, som blev udgravet i 1912. På Tinghøjgård er der udgravet adskillige oldtidsfund, bl.a. også enkeltfund fra vikingetiden, et par hvæssesten.

Mellem Dollerup og Nagbøl finder man i *Tvillinghøje* urnegrave fra jernalderen, i nærheden af den fredede rundhøj nord for Nagbøl Nygård.

Kolding Rytterdistrikt, Anst Herred, Skanderup Sogn før landboreformerne

Rytterdistrikterne blev oprettet efter 1670 i bestræbelserne på at få revanche over Sverige. Af de herefter i alt 12 oprettede rytterdistrikter lå de 3 i Jylland⁴⁶. De oprettedes på krongodserne.

Koldinghus Rytterdistrikt oprettedes i 1680 og blev solgt på auktion 1765-67. Her blev en del bønder i bl.a. Anst Herred - og hermed Skanderup Sogn - selvejere, og denne proces fortsatte og førtes til ende med landboreformerne, hvor selvejet helt afløste de tidligere landsbyfællesskaber. Rytterdistriktet i Kolding havde godser i Elbo, Holmans, Brusik og Jerlev Herreder, i Anst Herred var der kun strøgods.

Før slutningen af 1600 tallet kan kildematerialet i mange lokalsamfund være så sparsomt, at det stort set ikke er muligt mere detaljeret at tegne konturerne af landsbyfællesskabets forhold i distrikt, amt, herred og sogn.

Skanderup Sogn, landsbyvedtægter, lokalt selvstyre, dagligdag

Der er i Skanderup ingen bonde eller præst, som har efterladt sig skrifter, som kunne gøre det muligt for os at følge livet i dagligdagens mangfoldighed, før vi kommer op i nyere tid. Det havde også været dejligt med en eller flere bevarede **landsbyvedtægter**, selv om udsagnsevnen i den slags kilder som regel er ret begrænset til specifikt lokale forhold. Og her kun reglerne, hvorfra den daglige praksis kan variere i et uigennemskueligt omfang.

Hvis man ikke skal gå til arkiverne, især Landsarkivet i Viborg, og her foretage et allerede foretaget rekonstruktionsarbejde, så er der i 1938 udkommet *Danske Vider og Vedtægter* i 5 bind v. Poul Bjerger, T. J. Søegaard og August F. Schmidt.⁴⁷

Resultatet af brugen af dette værk er dog ganske nedslående. Der er ingen vider for nogen dele af Skanderup Sogn. Heller ikke for lokaliteter inden for Anst Herred. Fra tiden under Koldinghus Amt, d.v.s. 1662-1783 er der vider fra Børkop i Holmans Herred 1723, Skærup samme herred 1756, Eltang Brusik Herred 1667 og Almind samme herred 1709. Der er noget - men ret pauvert - fra Ribe Amt: kun vider og vedtægter fra Ribe, Varde, Henne i Vester Horne Herred og Sønderhoe Fanø, Skads Herred.

Det vil være meningsløst at bruge dette materiale til andet end en generel karakteristik af indholdet af landsbyvedtægter og vider. Det må formodes, at på det generelle plan må landsbyvedtægterne for landsbyerne i Skanderup Sogn nok haft et nogenlunde tilsvarende indhold som de geografisk nærliggende landsbyer, som her skal refereres.

Viderne fra Kolding Amt, Holmans og Brusik Herreder er divergerende i indhold, men kan refereres for indhold mht. hovedtræk.

Børkop i Holmans Herred fra 1723, refereret fra retssag, nedfældet i Koldinghus birketingbog for den 15. januar 1737, har 15 paragraffer, der omhandler indhegning med grøft og gærde af egen grund og ager, ved aktiviteter skal der tages hensyn til ikke at skade "anden mands sæd", forskellige regler om ikke uden tilladelse at inddrage fælles jord til dyrkning eller kvæghold, respekt for andres gærder, der er mødepligt til grandestævner (fællesmøder), der skal udvises respekt for flertalsafgørelser, videfogedens påbud skal følges, og han må ikke udsættes for skældsord o.l. Ved dødsfald er der regler for ligfølge og fortæring af øl, brændevin m.v., der gives bøder for ukvemsord, banden o.l. ad grande- eller videfogeden⁴⁸, når han udpanter for brud på vedtægterne.

⁴⁶ Koldinghus, Dronningborg og Skanderborg.

⁴⁷ Ja, det er højskolelæreren med de usædvanligt mange skriftlige udgivelser af varierende kvalitet, herunder også Skanderup Sogns Historie. *Danske Vider og Vedtægter* er kritiseret for sjuske-, herunder også ganske alvorlige fejl, d.v.s. sproglige misforståelser og fejl, der må karakteriseres som faglig inkompetence. Værket er alligevel nøje gennemgået - og brugt med forsigtighed - i håbet om at kunne finde vider eller landsbyvedtægter fra Skanderup.

⁴⁸ Den tids landsbyers sognefogeder. Men vide-, grandefogeder og oldermænd var en funktion af landsbyernes selvstyre, sognefogederne derimod repræsentanter for centralmagten, se afsnit om [sognefogeder](#).

Alt i Børkop med nøje angivelse af bødetakster til kongen og til landsbyen.

Skærup i Holmans herred fra 1756. Vedtægterne er ufuldstændige, i 20 paragraffer, hvor de første 8 mangler. Der er regler for anbringelse af kreaturer efter høst på en kornvang, regler for antallet af kreaturer på fællesarealer, hvor gårdene skal medregne tilhørende husmands- og boelssteder, husmænd skal betale ekstra per hoved til lodsejerne, da det er dem, der har udgifter til markgærderne, for at forebygge ”svig ved græsningen” skal alle fællesgræssende høveder, heste, svin m.v. brændemærkes, brændejernenes gåen på skift er anført nøje med navns nævnelse, husmænd får brændt via lodsejer, og der skal være nøje kontrol med, om der kommer fremmede kreaturer på græsning. Det anføres nøje, hvilke dyr med anført alder, hvilket antal, der må være på på angivne ottinger, der er opmålt ved sidste landmåling.

Også her angives nøje bødetakster, øjensynligt kun til landsbyen. Det bemærkelsesværdige her er takster og begrundelser for husmænd og bol.⁴⁹

Eltang, Brusk Herred, domsafgørelse o. vedtægter fra 1667 og Almind, samme herred 1709, videbrev for Kolding Hospitals bønder i 29 paragraffer.

Sagen fra Eltang er efter Brask Herreds tingbog for den 27. Juli 1667. Her refereres i retssagen ”videbref, som grander och nabuor i Eltang hafver gjort år 1648 den 28. mai”. Det er kun de 2 indledende paragraffer i den her så ældst kendte vide. Den omhandler en art social udligning, de velhavende skal give til de mindre velhavende. Og - lidt bemærkelsesværdigt - at en lodsejer kan blive pålagt at give ½ tønne øl, såfremt hans hustru ikke deltager i mødet.⁵⁰

Almind Herreds videbrev i 29 paragraffer er først og fremmest bemærkelsesværdigt ved de også her nøje specificerede bødetakster, og at de stort set konsekvent skal gives med halvdelen til landsbyen og halvdelen til ”de fattige”.

Paragrafferne omhandler indhegning, nøje regulering af dyreholdets græsning, ingen færdsel på tilpløjede og -såede agre, alle skal deltage i den fælles høstning, regulering for at holde hest, som ”... kand springe vore hopper...” små kræ (gæs, svin m.v.) skal vogtes, så de ikke gør skade, der er flere paragraffer, der i detaljer beskriver skader og bøder i forbindelse med dyrehold, hvis karle eller sønner gør skade på andre lodsejeres jord, er det husbonden, der er ansvarlig og betaler bøder, forbud mod at fremmede graver tørv eller slår lyng på fælleden, ingen må slå græs på fælleden, regler for, at man skal hjælpe grandfogeden med at inddrive bøder, der må ikke bruges ukvemsord over for denne, man skal lukke gærder m.v. efter sig. Alle regler skal meddeles til alle af grandfogeden. Det bestemmes endelig i §27, at ”Alle de bøder, som efter dette videbref kand forefalde, må ingenlunde bruges til drik og fylderier, men skal, når de fattiges først er frataget, anvendes til byens nytte eller og uddeles til enhver lodseiere efter hans gårds hartkorn.”

I vedtægterne for Sønderhoe er det lidt andre men også her helt dagligdags og meget praktiske ting, der sættes regler op for i 19 paragraffer. De første tre omhandler, hvorledes og hvornår man høster tang, en om fælles fragt, en om kørsel med vogne, en om færdsel på dyrkede marker, der medfører skader på afgrøderne, en om vedligeholdelse af alfarveje, en om tyring af kreaturer, så de ikke gør skade på de fælles marker m.v. Alt med nøje opregning af bødetakster for begåede forseelser eller svigt i forhold til de fælles pligter.

Alt viser selvfølgelig noget om dagen og vejen i tiden. Men altså desværre er der intet helt lokalt fra Skanderup Sogn.

⁴⁹ Bol er siden vikingetiden en betegnelse for bondegårde, som så senere har været lige store i modsætning til gårde i almindelighed. Bol kan også betegne mindre gårde, en mellemting mellem husmænd og bøndergårde. Endelig kan bol være et mål for flere gårde. I de her refererede vedtægter må det antages, at bol har haft betydningen mindre gård.

⁵⁰ ”... hver mand skal tage sin høstrue med sig, uden hun hafver loughlig forfald. Hver det icke gjør, bøde en half tønne øl i lauget.”

Der kan derfor kun siges noget helt generelt ud fra de tilgængelige vider og vedtægter fra Koldinghus og Ribe Amt. Man kan måske antage, at det geografisk nærtliggende Skanderup Sogn har haft ca. tilsvarende regler for dagliglivet i 16-1700-tallets landsbyer.

Det ligger under alle omstændigheder fast, at den enevældige administration fra 1660 fortsat overlod ganske meget selvstyre til landsbyerne, hvor de fleste gårde, hovedparten fæstere, nogle ganske få selvejere, befandt sig. Uden for fællesskabet var der også nogle ganske få enkeltgårde - som med landboreformerne blev den helt dominerende driftsform, også for gårdene, placeret i de gamle landsbyer.

Der var ingen lovgivning om dette lokale fællesskab. I Danske Lov fra 1683⁵¹ forudsattes landsbyvedtægternes eksistens, men der blev ikke i loven givet regler for fællesskabet.

Sammenfattende kan man vel sige, at det landsbyfællesskab, som med landboreformerne afløstes af en meget mere individualiseret bondestand, havde en lang række regler, som vel afspejler de problemer, der var forbundet med fællesskabet.

I det daglige arbejde med jord og husdyrhold skulle der således tages hensyn til fællesskabets regler, både mht. dyrehold og markdrift. Den fælles arbejdsproces i dyrkningen af jorden krævede ligelig deltagelse, fordeling af de fælles goder / fælles arealer skulle sikres mod misbrug, der skulle udvises hensyn i arbejdsprocessen, respekt for arbejdet med dyrkningen af jorden, så man ikke ødelagde andres arbejde med at så og pløje. Desuden også regler for dyreholdets udsætning på de dyrkede vange eller fællesarealer. Der har her formentlig været tale om gardering mod misbrug og sikring af, at gødningen fra kreaturholdet indgik i det kredsløb, som den til kreaturerne benyttede vang også skulle have gavn af.

Man kan måske udlæse, at sognets forskellige landsbyer også havde regler mod andre landsbyboeres misbrug af de sikkert noget lukkede landsbyfællesskaber. Man kan meget vel forestille sig, at landsbyfællesskabet i Skanderup med de fleste gårde og således også de største fællesarealer, har haft regler, der skulle forhindre misbrug fra de omkringliggende, mindre landsbyfællesskaber.

Man kan måske også udlæse, at dødsfald var en af lejlighederne til lidt fest og indtagelse af øl og brændevin, som der så også blev givet regler for m.h.p. at undgå potentielle misbrugere.

Om der også i Skanderup har været regler for, at gårdenes hustruer skulle deltage i grandestævner, får stå hen som et åbent spørgsmål.

Landsbyfællesskabet i Skanderup har ind i 1600-tallet været ledsaget af en adelig sædegård, Skanderupgaard, indtil en gang før 1660, hvor det af Nygårds Sedler fremgår, at Skanderupgaard er en bondegård under Koldinghus Len, ejet af Mogens Krag til Kaas.⁵² I 1600-tallet må Skanderupgaard derfor anses for også efter sædegårdstiden at have været ejet en del af tiden af en adelig og derfor næppe en del af det landsbyfællesskab, som har været underlagt vider og vedtægter i stil med de her refererede.

Der var i Skanderup desuden 3 selvejergårde, Mariegaard, Helenesminde og den gård, som senere blev til Wissingsminde. Hvordan landsbyfællesskabet har forholdt sig til disse selvejerbønder, har vi ingen efterretninger om. Men det fremgår tydeligt af de tilgængelige kilder, at regimentskriveren på Koldinghus (og hermed kongen, statsmagten) har haft et noget anstrengt forhold til selvejerbønder i almindelighed.⁵³

⁵¹ Danske lov findes i digitaliseret form, [her i pdf-udgave](#).

⁵² [Nygårds Sedler](#). At den til bondegård degraderede, tidligere sædegård, nu ejes af den adelige Mogens Krag til Kaas betyder selvfølgelig ikke, at Krag boede på gården, hvilket må anses for ikke bare overordentligt, men helt usandsynligt. Han levede 1625-1676, boede og døde på Kaas ved Skive. Det nuværende Kaas blev opført i 1635 af faderen Niels Krag. Om Skanderupgaard som sædegård indtil starten af 1600-tallet, [se her](#).

⁵³ Se s. [afsnit om Selveje og fæste](#).

I forhold til det manglende vide- og vedtægtsmateriale for Skanderup Sogn er der et ganske righoldigt materiale, der hidrører fra den offentlige administration. Danske lokalhistorikere er enevældens velordnede og stort set velfungerende embedsværk megen tak skyldig for den heldige situation, vi er i, når lokalhistorien mellem 1660 og 1849 skal undersøges. Vi har centraladministrationen i København, især Danske Kancelli og Rentekammeret. Og i rigt mål lokaladministrationen i Koldinghus Len, efterfølgeren Koldinghus Amt fra 1662 og fra 1783 Ribe Amt. Her er der arkivalier fra amtmænd, amtsforvalteren, herredsfogeden, bispen, provsten, præsten og lokale degne. Samt materiale fra Kolding Rytterdistrikts administration. Desuden skøder m.v. for de enkelte gårde. En hel del af materialet findes på Landsarkivet i Viborg, noget på Kolding Stadsarkiv.

Især kan man benytte de ret pålidelige oplysninger om landsbyfællesskabet og dyrkningsforholdene inden for dette, som kan hentes i Christian 5.'s matrikel fra 1688⁵⁴, markbøgerne 1682-83, der er ført sognevis, modelbøgerne fra 1686 og forskellige års engtakseringsprotokoller, også hovedsageligt fra 1600 tallet.⁵⁵ Disse kilder er vidnesbyrd om forholdene i 1680'erne men også i vid udstrækning den foregående tid. Udviklingen gik ikke over stok og sten på den tid.

Sognefogeder og andre lokale embedsmænd før landboreformerne

Ud fra en gennemgang af det lokale kildemateriale fra Kolding Rytterdistrikt er der lavet en ganske detaljeret fortegnelse over sognefogeder i bl.a. Skanderup Sogn 1619-1792, d.v.s. tiden indtil Forordningen om Sognefogeder.⁵⁶

Ansvarsfordelingen mellem de forskellige administrative gøremål var ikke særligt veldefineret, og der fandtes adskillige overlappende funktioner

Man kan ved at sammenholde oplysningerne fra rytterdistriktets kilde- og andet materiale lave en så nogenlunde fortegnelse over Skanderup Sogns forskellige administrative repræsentanter.

Først en *fortegnelse over sognefogederne 1619-1792*, som er forsøgt korrigeret for gentagelser og regulære fejlskrivninger i kilderne:

1619-41, Jens Mikkelsen Stub, Skanderup,

1623-26, Jep Hansen (Jensen), Gelballe,

1666, Hans Thomsen Ulf,

1704-15, Jep Iversen, Skanderup

1724-32, Laust (Laurids) Thomsen Ulf, Skanderup

1732, Laust Ulf, præstens medhjælper, kaldes ikke sognefoged, 1750, Laurids Thomsen Ulf, Skanderup, tidligere sognefoged

1739, Las Thomsen,

1746, Søren Thomsen Terpager, Skanderup

1746-63, Poul Lauridsen Buch, Nagbøl

1750-63, Søren Terpager, Skanderup

1774-79, Laurids (Laurids, Peder) Terpager, Skanderup

1774-92, Niels Buch, Nagbøl

1789-92, Stefan Jensen, Skanderup

⁵⁴ Forarbejderne til 1688 matriklen er de såkaldte markbøger 1682-83, som rummer opmåling af hver landsbys gårde med beskrivelse af jordens bonitet (tdr. hartkorn), anvendt dyrkningssystem, adgang til høslet, græsning, brændsel m.v.

⁵⁵ De primære kilder er gennemset i uddrag, sammenfattende oplysninger er hentet i Henrik Larsen, Fællesskabet i Ribe Amt i det 17. Aarhundrede (Fra Ribe Amt 1928.31, s. 475ff.) og Hans Knudsen, Kolding Rytterdistrikts Selvejere, 1924.

⁵⁶ Johs. Lind, <http://geltzer.dk/artikler/kilder/sognefogeder.php#skanderup>

Oldermænd, grande- og vidfogeder

Disse funktioner havde bønder, som stod for administrationen af landsbyens vedtægter og forskellige fællesaktiviteter. Hyppigt samme funktioner, som den tids sognefogeder (før 1791 forordningen) havde. Disse funktioner var en del af landsbyens selvstyre, hvorimod sognefogeder fra 1791 var en del af centralmagten. Oldermændenes havde desuden en selskabelige funktion, landsbyens gilder. Udtrykket skal her forstås bogstaveligt, d.v.s. der var tale om sammenskudsgilder, som regel afholdt på bestemte tider af året. Grandefogederne var tilknyttet datidens ejerlav, d.v.s. landsbyfællesskabet, som det vel så ud efter reformationen. Uanset om betegnelsen har været oldermænd, grande- eller vidfoged, har der været tale om som regel et pligtmæssigt hverv som leder af fællesskabsaktiviteterne, som gik på omgang mellem bymændene. Funktionen var ændringer i eller opretholdelse af landsbyens vedtægter og forskellige former for fælles aktiviteter i forbindelse med jordfællesskabet.

Bondefogeder, rodemænd

Der var her sædvanligvis tale om en bonde, der var godsejerens, d.v.s. ridefogedens repræsentant, ligesom sognefogeden var det, og de havde således pligt til at udføre de højere myndigheders ordrer.

Ridefogeder, herredsfogeder, delefogeder, skovfogeder

Ridefogeden var godsejerens repræsentant i forhold til fæstebønderne, som han havde overopsyn med, og han ledede godsets administration.

Herredsfogeden udnævntes af lensmanden, under enevælden af kongen. Han skulle oprindeligt varetage kongens interesser på tinge, men efterhånden blev domsmagten hans vigtigste funktion.

Delefogeden kunne som repræsentant for kongemagten have retslige funktioner på herredstingene, men har nok også som ridefogeden ført tilsyn med bønderne. I forhold til kongemagten kan man måske sige, at herredsfogederne var retsvæsenets repræsentanter, delefogederne mere de administrative repræsentanter.

Skovfogeder kendes tilbage fra 1500-tallet som bønder, der blev udtaget til at værne om skovene og vildtet. Kongen udpegede blandt sit jagtpersonale eller lavadelen skovridere, der tilsvarende skulle værne skove og vildt mod krybskytter og ulovlig hugst. Altså stort set samme funktion. Senere beror forskellen mellem skovridere og skovfogeder på uddannelsens længde.

Lægdsmanden førte tilsyn med lægdsruller, d.v.s. militærudskrivningen. Dette embede blev oprettet i 1788.

Trevangsbruget, d.v.s. opdeling af marken i 3 vange, hvor den ene altid lå brak og altså kun dyrkning af hver vang 2 år i træk, var på den tid det almindeligste. I store dele af Jylland, herunder Anst Herred, havde man dog sædeskifter, hvor hver vang dyrkedes 3, 4, undertiden i 5 år. Men det betød så også, at hvilejorden fik mere end et hvileår. Hvileåret var ganske nødvendigt, da der ofte var mangel på gødning, ikke mindst fordi dyreholdet antalmæssigt var langt mindre, end det blev i løbet af 1800-tallet med selvejerbrug og forbedret teknologi.

Det lokale landsbyfællesskab

I Koldinghus Len havde Frederik 2. i 1578—79 Ved mageskifter med adel og Ribe Kapitel samlet alt gods i Andst, Brusk, Elbo, Holmans og Jerlev Herreder under kronen.

Der var i denne proces klager fra bønderne over, at gårdene i samme by ofte var ulige store, og over for stor ulighed i byrdernes fordeling, d.v.s. de skatter og afgifter, bønderne - både fæstere og de få selvejere, 324 i Koldinghus Len i 1614⁵⁷ - skulle betale.

⁵⁷ Hans Knudsen, Kolding Rytterdistrikts Selvejere, 1924, s. 321

Man kan ud fra kilderne se, at bymarken var delt i marker, Skanderup i 2, Sønder- og Nørremark, Gjelballe i 4, alle verdenshjørnerne. Man kan i modelbogen se, at Skanderups 2 marker var delt i 8 indtægter⁵⁸, Gjelballes i 10, de øvrige af sognets landsbyer i 9 indtægter.

Under denne inddeling var der så agre, smalle strimler jord, som lå fordelt mellem landsbyens gårde, således at hver gård fik en nogenlunde andel af god og dårligere dyrkningsjord.

Iflg. 1688 matriklen var der i Anst Herred 314 gårde, heraf 11 enestegårde.⁵⁹ De 314 gårde havde 1504,02 tdr. hartkorn, d.v.s. gennemsnitsstørrelsen var 4,8 tdr. hartkorn. Hertil kom 55 huse med jord, 5 huse uden jord. Der var 1552,65 tdr. hartkorn i alt inkl. huse med jord.⁶⁰ Skanderup og Hjarup, 2 af de største byer i og omkring Skanderup Sogn havde hver 94 tdr. hartkorn. Man kan heraf udlede, hvis der har været 17-18 gårde i Skanderup o. 1688, at gennemsnitsstørrelsen har været o. 5 tdr. hartkorn, lidt over herredsgennemsnittet.

Skovene i Anst Herred kunne se ud til ofte at have været rebede, delt mellem bønderne, hvilket i Koldinghus Lens regnskaber har medført adskillige udsagn om forskelle i gårdenes skovpart.

Svenskekrige, enevælde og skattetryk

Som et resultat af oprustningen i forbindelse med først Christian 4. krige, senere svenskekrigene 1657-60 opstod der et stærkt behov for øgede statsindtægter. Der blev i 1660 indkaldt til Stænderforsamling, og her forsøgte adelsstanden at fastholde hævdvundne principper om skattefrihed. Det gav kongen mulighed for sammen med de øvrige stænder, borgerstanden og gejstligheden at indføre enevælden. Den fjerde stand, bønderne var det blevet sædvane at anse for at være tilstrækkeligt repræsenteret gennem godsejerne, d.v.s. den jordejende adel hovedsageligt. Enevælden kunne nu opkræve de skatter, der var så stort et behov for. Man havde tænkt sig at indføre en konsumtions- og en stempelpapirs afgift. Der kunne dog hermed ikke inddrives de nødvendige skatter hurtigt nok. Derfor blev der 05. november 1660 pålagt en kopskat, hovedskat. Denne skat blev pålagt per hoved på alle over 12 år, beløbsmæssigt graderet efter skatteevnen. En biskop skulle betale 4 rigsdaler, andre gejstlige, lektorer m. fl. 2 rigsdaler og således videre graderet nedefter i det sociale hierarki. Der skulle også betales kopskat for hustru og børn over 12 år, hvilket resulterede i et voldsomt lavt tal i registrerede børn i denne aldersklasse. Svenskekrigene demonstrerede et akut behov for effektivisering af det danske militære beredskab. Et af elementerne heri var rytteriet, der som alt andet skulle finansieres. Det naturligste var at lade det direkte underholde gennem krongodsets finansielle ressourcer, d.v.s. pålæg til de omfattede bønder. 23. april 1670 blev den første Anordning om Rytterdistrikter udstedt for Sjælland, for hele landet 01. august, dog først med forordning fra 05. oktober 1670. I forordningens artikel 2 hedder det: ”Den, som bor paa en Ryttergaard, skal enten selv ride og være Rytter eller og holde for sig en

⁵⁸ Der oplyses intet om forholdet mellem marker og indtægter, men der er givet skøn på, at indtægterne har været fordelt på de 2 eller 4 marker, således at en indtægt har været et samlet stykke jord, en gård.

⁵⁹ Bebyggelsesbilledet uden for købstæderne var landsbyer, der var langt den mest dominerende bebyggelsesform, enestegårde, der især fandtes i hedeprægede egne med få gårde i landsbyerne, og hovedgårde, d.v.s. adelige godser.

⁶⁰ [Horsens Museum](#). Oplysninger fra Henrik Pedersen, De danske landbrug fremstillet på grundlag af forarbejderne til Chr. V's matrikel 1688. Kbh. 1928. Senere forskning har sat spørgsmålstegn ved de af H. Pedersen anførte statistiske bearbejdelser, f. eks. mht. opdeling efter bosættelse (ejerlav), der snarere må opfattes som en stednavnefortegnelse, og mht. at der ofte kan være tale om flere brugere pr. matrikelenhed. Der er i forskellige landsdele benyttet forskellig opmålingsteknik. Endelig er de angivne hartkornsmål snarest arbitrære skattemål og kan næppe bruges til nogen form for sammenligning geografisk eller over tid. Alt i alt skal den refererede statistik tages med de her givne forbehold.

dygtig Karl med tilbehørig Hest, Gevehr og Klæder, som det sig bør, og paa Mønstringen kan for godt agtes".⁶¹ Dette pålæg i rytterdistriktet gælder både fæstere og selvejerbønder.

Selvejerbønder i Skanderup Sogn

En række skøder og overdragelser viser, at der i Nagbøl, Dollerup og Skanderup, især Nagbøl, var selvejerbønder i 1600-tallet i Koldinghus Rytteridistrikt, nøje gennemgået i Hans Knudsen i Historie/Jyske Samlinger, Bind 4. række, 4 (1924). [Thomas Christensen](#) har skrevet en artikel herom, hvor Hans Knudsens undersøgelser benyttes.

Forskellen på en fæster og en selvejerbonde har været minimal. I stedet for den indfæstning⁶², som fæsterne skulle betale, skulle selvejersonden svare 'husbondhold'⁶³.

Skanderup Sogn hørte under Koldinghus Len og Amt indtil 1793 og hermed også Koldinghus Rytterdistrikt i en stor del af perioden. Konkret manifesterede det sig i Skanderup positivt med en [rytterskole](#) fra 1725.

Mere blandet var den "beskatningsmæssige" konsekvens af at høre under rytterdistriktet. Ved 1664 matrikuleringen blev alle gårde ansat til hartkorn⁶⁴ som standardiseret mål. 8 tdr. hartkorn skulle nu svare en rytter med fuld udrustning til de i 1670 oprettede rytterdistriktet. Bønderne kunne selv afgøre, om de ville ride for gården, eller om de ville betale for den rytter, der skulle stilles. Under alle omstændigheder var det en fast udgift, som var pålagt alle gårde for hver 8 tdr. hartkorn. Der skulle altså knap og nap 2 gårde af gennemsnitstørrelse til at svare den krævede rytter til rytterdistriktet.

Med den skånske krig 1675-79 forsøgte den danske Christian V at tilbageerobre Skåne, Halland og Blekinge, som var blevet tabt ved Roskildefreden i 1658, men forgæves. Frankrig ønskede ingen ændringer. Det eneste resultat af krigen blev derfor store militære udgifter, som også fik konsekvenser for tilstanden i Koldinghus Ryttergods. Der var nu næsten ingen bønder, der ønskede at ride for rytterdistriktets gårde, og i 1680 skiltes rytter og bonde helt.⁶⁵

Ud fra sessionsprotokoller for det 2. jyske Regiment, d.v.s. Kolding Rytterdistrikts godser er der mulighed for ret detaljeret at undersøge forholdene for både fæstere og selvejere i distriktet. Man kan især få indblik i forholdene for selvejerne, fordi disse var en torn i øjet på de forskellige regimentskrivere på Koldinghus, da selvejerbønderne (med rette) klagede over manglende hensyntagen til deres rettigheder, når de blev beskattet af rytterdistriktet.

Især ophidsede de en regimentskriver Søren Blanchsted, som i 1690'erne klagede over, at selvejerbønderne ødelagde beskatningsgrundlaget af deres jorder ved at bortsælge jorden. Desuden irriterede det også Blanchsted, at selvejerne havde husmandshold, som de plyndrede med så mange afgifter, at husmændene ikke kunne betale noget til kongen, d.v.s. til rytterdistriktet. Denne

⁶¹ Hans Knudsen op. cit., s. 322.

⁶² Der kunne være tale om arve- eller livsfæste. Fæstebrevet skal altid tinglæses. Indfæstningen er en engangsafgift. Desuden betales en årlig fæsteafgift for brugen af den fæstede gård til ejeren, kongen eller en godsejer.

⁶³ [Husbondhold](#) har den oprindelige betydning, at kongen var husbond i forhold til selvejerbønderne.

⁶⁴ Navnet stammer oprindeligt fra landgildeafgifter, som blev ansat i en enkelt kornsort, rug eller byg, såkaldt hårdt eller "hart" korn. Landgilde var fæstebondens faste årlige afgift i naturalier og penge til herremanden, som ejede fæsterens gård.

⁶⁵ Det følgende bygger på [Hans Knudsens undersøgelse](#) i Kolding Rytterdistrikts selvejere - fra 1924 ganske vist, men undersøgelsen er stadig det grundigste og mest informerende, der foreligger om emnet.

skattefrihed for selvejerbøndernes husmænd fik Blanchsted i 1690 afskaffet, kan man se af hans optegnelser.⁶⁶

Selveje og fæste

Efter Grevens Fejde, i 1536, var en hel del selvejerbønder blevet gjort til fæstere, således at selvejerbøndernes antal nu var o. 10 %. Dette antal faldt ret markant i årene herefter.

Generelt må man nok også sige, at det ikke har været stort bedre at være blandt de ca. 2 % selvejere i slutningen af 1600-tallet end at have været fæstebonde. Skredet til det bedre, og her først og fremmest for de lidt større bondebrug, gårdejerne, skete først med landboreformerne fra slutningen af 1700-tallet.

Fra 1200-tallet var de største jordejere / godsejere skattefri. Alle andre blev alle pålagt at betale leding, d.v.s. en skat til krigsførelse foruden arbejde (inne) og underhold til kongemagten ved rejser (ægt) og stud (havreskat) fra tidligere tid.⁶⁷

Uanset om bonden var fæster eller selvejende, skulle der svares enten landgilde (fæstebønderne) eller husbondhold (selvejerne), ægt (forplejningsforpligtigelser i forbindelse med rejser, foretaget af kongen eller hans embedsmænd), inne og fæstebøndernes hoveri, selvejerbønderne desuden bondeskyld⁶⁸.

Selvejerbønderne forsøgte at reducere deres andel af disse afgifter i forhold til fæsterne. Desuden forsøgte de som nævnt at opretholde over for kronen deres andel af skatter fra husmændene. Blanchsted gjorde en stor og stort set med held kronet indsats for at reducere disse selvejerfordele. Blanchsted blev i 1694 arresteret, fordi han ikke "... kunde faa sine Regnskaber i Orden". Hans to efterfølgere blev arresteret af samme grund. Spørgsmålet er nok, om skylden for disse regimentsskriveres sørgelige skæbne ikke snarest har ligget i ryttergodsets slette tilstand som et resultat af svenskekrigene. Derfor nok også den hårde fremfærd mod de påholdende selvejerbønder.

I Koldinghus Len var der 324 selvejerbønder i 1614 iflg. Hans Knudsen. I Skanderup Sogn kunne det se ud til, at der har været 8 selvejerbønder i 1690. I selve Skanderup var der 3 selvejere⁶⁹: Mariegaard (nr. 2), Helenesminde (nr. 3) og nr. 1, der senere blev lagt ind under Wissingsminde. Resten finder man i Nagbøl, hvor selvejerne vist især har været placeret. Iflg. TC skulle der have været 5 og et selvejerboel. Kun hvis vi fraregner det af TC angivne selvejerboel passer antallet med Hans Knudsens meget velunderbyggede oplysninger.

Men uanset antallet vil det nok være mest af interesse for detaljen, hvordan det i løbet af middelalderen er gået med selvejerbønder og fæsteres rettigheder, end evt. kvalitative forskelle i evner eller vilkår, som man måtte formode at kunne finde mellem fæstere og selvejere før landboreformerne. M.a.o. har der heller ikke i Skanderup Sogn eller i Kolding Rytterdistrikt som

⁶⁶ Her refereret efter Hans Knudsens undersøgelse: "... ved Sessionen |1690 bemærker (Blanchsted): „Samme Husmænd har aldrig til Kongen givet en Skilling førend forgangen Aar, jeg lærte dennem at betale den første Kopskat".

⁶⁷ Fritagelsen for de kongelige afgifter ved overdragelse af gods til adelige ses f. eks. i [Diplomatarium Danicum, 5. række](#), frihedsbrev på gods ved overdragelse til en "væbner og hans arvinger" i 1413. Dette medførte selvfølgelig spekulation hos selvejerbønder og godsejere i at indgå fæsteforhold for at slippe for afgifterne til kongemagten.

⁶⁸ Med enevælden blev det almindeligt, at kronen kunne overdrage de skatter, som også selvejere var pligtige at yde kongen (landgilde eller husbondhold, ægt, d.v.s. kørsel og hoveri / inne, arbejde på krongodset) til private - i form af "bondeskyld".

⁶⁹ Se matrikelkort med gårde og gårdnumre næste i [appendix 2](#).

sådan været de helt store forskelle mellem selvejerbønder og fæstere. De har i 1500-tallet oprindeligt været væsentligt bedre stillet end fæsterne, men de var en torn i øjet på konge-, statsmagten og dennes repræsentanter, i Kolding Rytterdistrikt især regimentskriveren.

Landboreformernes virkning i Skanderup Sogn kan man i TC's fremstilling⁷⁰ se med den tilhørende udskiftning fra landsbyfællesskabets jordfordeling, som startede i 2. halvdel af 1700-tallet.

Ud over udskiftningens selvstændiggørelse af det enkelte bondebrug i forhold til fællesskabet var der med landboreformerne også tale om en gradvis overgang fra fæste til selveje.

Reformerne fandt sted i flere omgange.

Ophævelse af fællesskabet om overdrevenes græsningsarealer mellem flere byer skete med Forordningerne 29. december 1758, 28. december 1759 og 8. marts 1760, ikke som påbud men som opfordring. Herfra gik reformerne af landsbyfællesskabet gradvist videre med forordningerne 27. juli 1769, 13. maj 1776 og endelig den samlende lov af 23. april 1781.

Fra 1781 tog udskiftningen fart, da regeringen stillede krav om gennemført udskiftning for at tillade bortsalg af fæstegårde til selveje. Omkring 1810 var udskiftningen af de danske landsbyer stort set afsluttet.

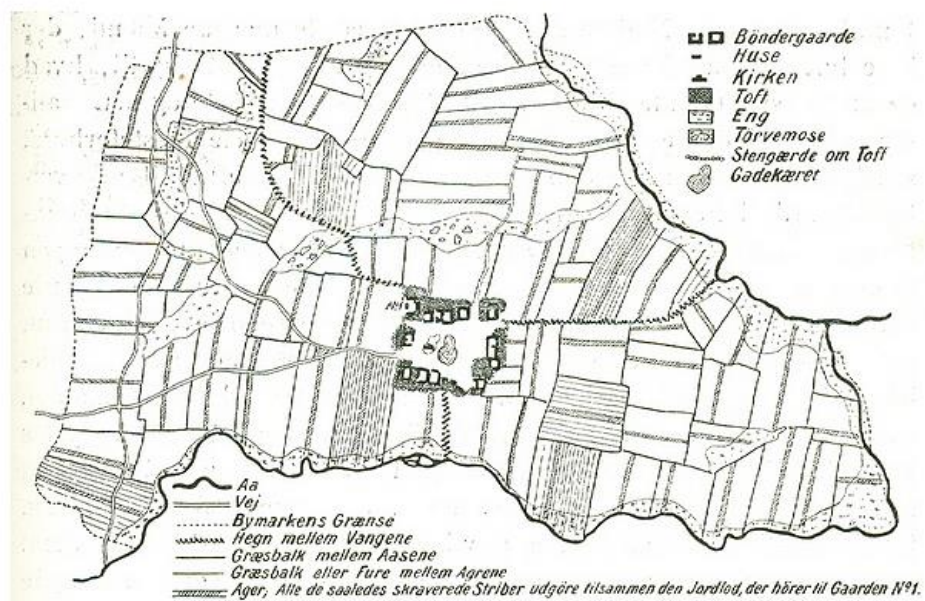
I TC's beskrivelse opereres der med udskiftningsår, som ligger ret tilfældigt i forhold til disse forordninger. Men de må under alle omstændigheder have udskiftningsforordningerne som forudsætning.

Hertil kom, at stavnsbåndet fra 1733 blev ophævet med forordning af 20. juni 1788.

Der findes desværre kun umiddelbart tilgængelige, d.v.s. digitale, [historiske matrikelkort](#) tilbage fra 1820. De første matrikelkort blev udarbejdet 1806-22, i vidt omfang ved genbrug af allerede eksisterende kort, navnlig udskiftningskort. Disse kort kan derfor være en udmærket kilde til udskiftningens umiddelbare virkninger. Dog kan mange af kortene indeholde oplysninger, som er overtegnet de oprindelige kort. Derfor kan de være vanskelige at fortolke.

Herunder plan over en landsby med marker inden udskiftningen. De enkelte bondebrug havde små strimler flere steder på bymarken i modsætning til tiden efter udskiftningen, hvor bøndergårdenes marker er blevet samlet og gårdene (som regel) udflyttet fra landsbyfællesskabet. Se videre [Danmarkshistorie.dk](#).

⁷⁰ Thomas Christensen, Skanderup Sogns historie.

Plan over en landsby med marker inden udskiftningen. De enkelte bønder havde små strimler mange steder på bymarken. Fra Danmarks Riges Historie (1896-1907).

Med udskiftningen blev landsbyens i spredte strimler fordelte arealer samlet til sammenhængende brug, landsbyfællesskabets geografiske diversitet blev ophævet, og vi fik starten på de enkeltstående brug, der kendes i dag.

På matrikelkort over Skanderup 1820-47 ser man tydeligt resultatet af landboreformernes udskiftning i Skanderup. Skanderup by ligger stadig midt i markarealerne. Kigger man nøje efter, kunne det se ud til, at Skanderupgaard, den tidligere sædegård (matrikel 12a) i 1820 stadig havde en betragtelig størrelse.

Kigger vi nærmere på Skanderup by, kan vi se, at byens største gårde efter udskiftningen og landboreformerne ligger her i den skikkelse, som stort set varede ved til langt ind i 1900-tallet.⁷¹ Når de oprindelige matrikler fra 17-1800 tallet anføres så detaljeret for Skanderup, er det først og fremmest fordi Skanderup så tydeligt (endnu) har bevaret store dele af den historiske matrikulering, d.v.s. de gamle gårde. I Nagbøl, Dollerup - især - og Gjelballe er der tale om langt mindre lokaliteter, og her er koncentrationen i den bymæssige bebyggelse derfor også langt mindre udtalt.

Skanderup Sogns lokaliteter, lokalitetshistorie

Geografisk omfatter Skanderup Sogn landsbyerne *Skanderup*, *Nagbøl*, *Dollerup*, *Gjelballe* og forskellige lokaliteter i tilknytning hertil. Desuden landsbyen *Lunderskov*, der med jernbanens anlæggelse fra 1866 bliver til et jernbaneknudepunkt, en stationsby af ganske central betydning som knudepunkt til det i 1864 til Prøjsen tabte Slesvig og Holsten samt den vestlige del af Danmark, dvs. Esbjerg.⁷²

Det er lidt bemærkelsesværdigt, at 1800-tallets folkelige bevægelser med højskoler, andelsbevægelse, forsamlings- og missionshuse overfladisk set ikke har efterladt sig markante spor i sognet i forhold til mange andre lokaliteter

Andelsmejeriernes start i 1882 resulterede helt i sognets ånd i Skanderup Mejeri 1888, som fra 1895-96 fik det søndagshvilende Lunderskov Mejeri som alternativ.⁷³ Krydret med det særlige raffinement, at det gamle Skanderup Mejeri flyttede til Lunderskov ved jernbanen, og det gamle Skanderup Mejeri blev i 1922 ombygget til kirke for den valgmenighed, der var blevet dannet i 1910. Smukt fulgt op af valgmenighedens omkringliggende efter- og friskole,

Der var så til gengæld ingen højskoler, her måtte sognets unge drage udensogns til deres foretrukne, enten grundtvigianske eller indre missionske højskole.

Ret bemærkelsesværdigt er der overhovedet heller ingen forsamlingshuse i sognet, men fra 1889 et enkelt missionshus.

Et noget ”dødt sogn” mht. folkelige bevægelser før opsplittningen i Indre Mission og valgmenigheden har man i religiøse kredse kaldt det. Men den religiøse vækkelse har vel så for de samme kredse været reaktionen mod dette åndelige dødbideri. Og hvilken vækkelse!

I den følgende gennemgang af sognets enkelte lokaliteter henvises de mere detaljerede matrikeloplysninger o.l. til [Appendix 2](#).

Landsbyen Skanderup.

Oprindeligt har navnet været Skandorp eller -torp. Det har så i løbet af 14-1500-tallet udviklet sig til Schanderup. Efterleddet i Skanderup kommer således af **torp**. Efterleddet **torp** kendes fra den tidlige vikingetids landsbyer o. 850 til middelalder o. 1350. Det er et af de allermest udbredte efterled, som findes i afledte varianter som -trup, -drup, -rup. Forleddet må formodes at kunne være mands- eller slægtsnavnet Skandi. Der er udflytninger fra Skanderup til Klebæk med udskiftningerne i slutningen af 1700-tallet. Klebæk har endelsen bækk, et vandløbsnavn fra 1490 (Klefbek). Der findes originale matrikelkort for [1820-47](#), [1847-69](#), [1869-85](#), [1885-1942](#)⁷⁴, og herefter en række matrikelkort 1942-78 i dele, tilsvarende 1978-96, som man skal sammenstykke, hvis der ønskes overblik over hele lokaliteten. I givet fald søges der fra kald til [matrikelkort på nettet](#), og her

⁷¹ Se mere detaljeret matrikelkort over Skanderup by i [appendix 2](#).

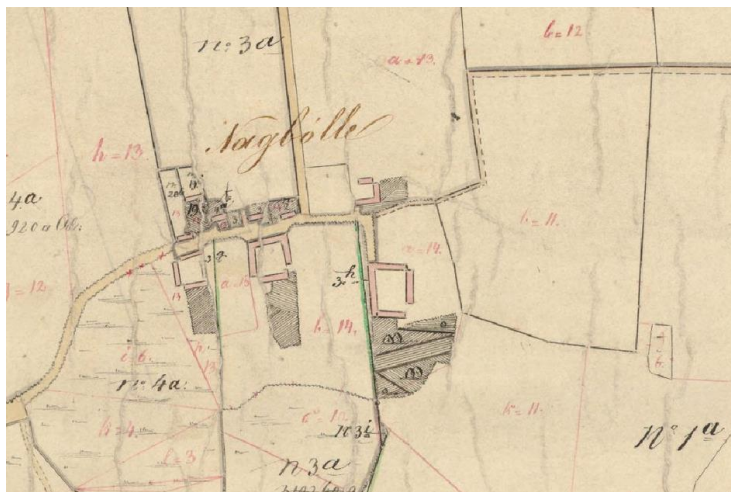
⁷² I Trap 5. udg., Kongeriget Danmark, Om Anst Herred, 1898-1906, kan man se en beskrivelse af [Skanderup Sogn o. 1900](#).

⁷³ Se afsnit om [andelsmejerier](#).

⁷⁴ Se under [Skanderup](#) for matrikeloplysninger.

udfylder man søgefeltet med bynavn eller kode. Man kan også få [kort over ejerlav og matrikler](#) for hele Skanderup Sogn. Det gælder for alle kort, at man kan zoome ind ved at trække et klart markeret, rødt rektangel omkring det, man ønsker at studere nærmere.

Landsbyen Nagbøl.⁷⁵

Efterleddet bølge kommer af bol, der formentlig har betydningen enkeltgård. I modsætning til torp byerne er de fællede eller udmarker fra moderbyerne. Sammen med bol navne vil der som regel være et mandenavn. Nagbøl ses omtalt første gang i 1468. Se Matrikelkort⁷⁶.

På det her t.v. benyttede matrikelkort 1853-69 fremgår det tydeligt - sammenholdt med Skanderup, Lunderskov og Gjelballe - at Nagbøl og Dollerup (neden for) var sognets to mindste lokaliteter.

Nagbøl og Dollerup har haft fælles ejerlav og byjord, beliggende mellem landsbyerne.⁷⁷

Landsbyen Dollerup.⁷⁸

Der har i 1610 iflg. Koldinghus Lens regnskaber været 4 gårde og 2 boelsteder i Dollerup. Ved folketællingen i 1787 (den første er fra 1769) har der været 10 familier, altså en absolut lille lokalitet. Ses første gang omtalt i 1469. Som Skanderup er det et torp navn. Forleddet kan have betydningen dal, kan måske alternativt være et navn.

[Matrikelkort 1853-69.](#)

Dollerupgaard har været ejet af Caspar Markdanner, muligvis også beboet af den adelige slægt Sandberg⁷⁹. Det er dog usikkert. Men den sædegård i Dollerup, som har eksisteret, har nok været Dollerupgaard, dog helt udokumenteret, desværre. Der har formentlig for Anst Herred været herredsting i Dollerup.

Landsbyen Gjelballe.

I 1610 nævnes 9 gårde, som ved matrikuleringerne i 1644 og 1688 bliver til 12. Gjelballe er et naturnavn, efterleddet -balle har betydningen 'jævnt stigende forhøjning' eller 'afdeling af landsby'. Navnet Gilleballe stammer fra 1469, fra 1664 ses

⁷⁵ Se matrikelkort for Lunderskov neden for.

⁷⁶ Se under [Skanderup](#) for matrikeloplysninger.

⁷⁷ TC s. 63.

⁷⁸ Se matrikelkort for Lunderskov neden for.

⁷⁹ Det eneste, som kan gøre gården til sædegård.

navnet som Gjelballe. Usikker betydning, men det kan være, at der har vokset 'gyvel' her. Kan også i andre lokaliteter end Skanderup Sogn have haft betydningen 'gold'. I folketællingsmaterialet er stavemåden Gjelballe eller Gielballe. Se matrikelkort.⁸⁰

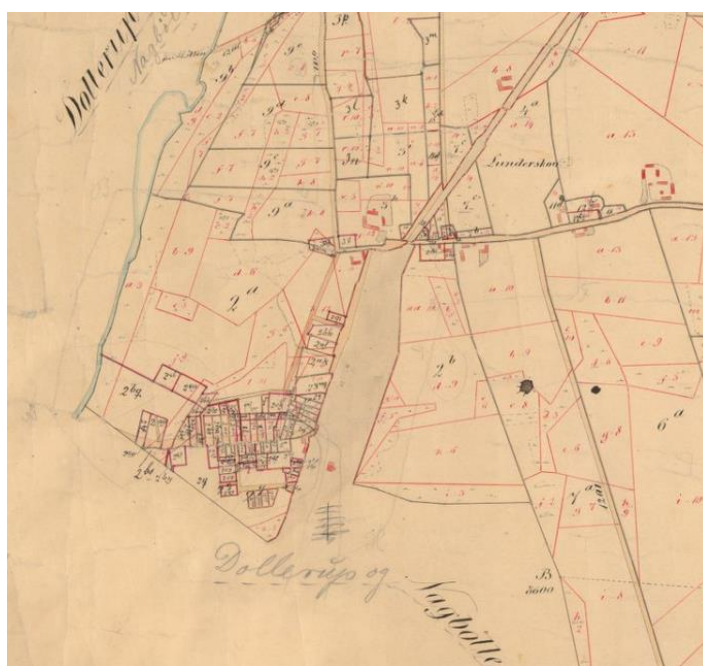
Af matrikelkortet 1821-47 fremgår det tydeligt, at Gjelballe er væsentligt større end Nagbøl og Dollerup, men mindre end Skanderup. Det er den tidligere sognerådsformand 1923-43, Knud Knudsens gård Kirstinelund, der ligger som den ene gård th. i kortet ved gennemfartsvejen.

Landsbyen Lunderskov.

Man kan se, at det nært Lunderskov liggende Dollerup o. 1820 ikke afviger meget fra Lunderskov størrelsesmæssigt.⁸¹

I 1610 nævnes 5 gårde, 5 husmandsteder og 2 møller ([Drabæks og Rolles Mølle](#)). Som Lunderskov mark kendes der tidligst en beskrivelse fra 1579. Navnet Lunderskoff optræder 1451-1513. Der er tale om et naturnavn, lund og skov. Se matrikelkort.⁸²

Stationsbyen Lunderskov.

I 1866 åbnes jernbanelinjen gennem Lunderskov. På kort fra 1873 ser man både omridset af den gamle landsby og stationsbyen. Se matrikelkort.⁸³ I Trap 3. udg. bd. 5 hedder det om Lunderskov i 1901, altså lige før stationsbyen befolkningsmæssigt lægger sig i spidsen i sognet: "Lunderskov, stor Stationsby - 1/2 1901: 77 Huse og 532 Indb. - med Friskole, Andelsmejeri, Savmølle, Teglværk m. m., Købmandshdlr., Gæstgiveri, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postkontor; Dollerup med Skole."

Blandt skoler bemærker man her den indremissionske friskole, som eksisterede 1885/86-1922, og skolen i Dollerup fra 1883, der i 1923 blev suppleret med en helt ny skole.

På ovenstående matrikelkort for Lunderskov 1885-1904 kan man se, at landsbyen Lunderskov endnu mangler en del i at blive en fuldbyrdet stationsby. Lunderskov Station strækker sig fra den sydlige del, "Dollerup og Nagbølle" til det, der bliver bymidten. Men der er stadig o.

⁸⁰ Se under [Skanderup](#) for matrikeloplysninger. 1821-47 matriklen for Lunderskov, Gjelballe delen.

⁸¹ Matrikelkortene er fra 1853-69, de afviger ikke meget fra 1820 matrikelkortene, bortset fra at de er mere overskuelige, indeholder ikke så mange tidlige tilføjelser.

⁸² Se under [Skanderup](#) for matrikeloplysninger. 1847-69 matriklen for Lunderskov. Kun Lunderskov Bye.

⁸³ Se under [Skanderup](#) for matrikeloplysninger. Matrikelkort 1885-1904 neden for, "Lunderskov og Gjelballe byer".

århundredskiftet kun sporadisk bymæssig bebyggelse, selv om der i tiden herfra indtil 1911 sker mere end en fordobling af folketallet.⁸⁴

Som det fremgår af kortet herunder, var Lunderskov som anført i 1866 et tidligt resultat af jernbanenettets skabelse af ca. 500 stationsbyer i Danmark.

Kort over danske jernbanestrækninger oprettet mellem 1847 1875. "Historisk Atlas Danmark" (1987) og herunder en Jernbane og Postliste fra 1877 (Kolding By og Omegn 1877).

Jernbanetaksterne er alle med afgang fra Kolding. Der er kun anført 2. og 3. klasse. Selv om det ser billigt ud, så var 1870'erne alligevel et dyrt årti med ganske markante prisstigninger. Men en returbillet fra Kolding til Lunderskov for under 1 kr. uanset klasse ser jo overkommeligt ud. Efter 1870'erne faldt priserne jævnt indtil 1. verdenskrig, hvor de igen steg voldsomt.

Jernbane- og Postliste.

Jernbanetogene.

Kolding: syd paa Kl. 5,10, 11,25, 2,45*, 7,20, 11 og 3,2*; nord paa Kl. 6,10, 9,22, 1,47*, 5,12, 7,10, 11,12 og 1,47; vest paa Kl. 5,10, 9,25, 2,45 og 7,20.

Øltang: syd paa Kl. 4,48, 8,55, 11,10, 7,2 og 10,37; nord paa Kl. 6,20, 9,42, 5,42, 7,35 og 11,22.

Lavø: syd paa Kl. 4,32, 8,25, 10,52, 6,45 og 10,20; nord paa Kl. 6,32, 9,55, 5,52, 7,40 og 11,25.

Ejstrup: syd paa omt. Kl. 5,20, 11,25, 7,30 og 11,10; nord paa omt. Kl. 5,45, 9,15, 5,15, 6,45 og 10,45; vest paa omt. Kl. 5,20, 9,40 og 7,30.

Sunderstov: syd paa Kl. 5,45, 11,47, 3,2*, 7,55 og 11,30; nord paa Kl. 5,35, 8,55, 1,22*, 5,5, 6,30 og 10,55; vest paa Kl. 5,50, 10,15, 3,15 og 7,30.

Bejen: øst paa Kl. 8,16, 12,52, 5,35 og 9,57; vest paa Kl. 6,25, 10,57, 3,38 og 8,7.

Ørørup: øst paa Kl. 7,57, 12,37, 5,6 og 9,37; vest paa Kl. 6,47, 11,17, 3,52 og 8,24.

Holsted: øst paa Kl. 7,38, 12,25, 4,40 og 9,20; vest paa Kl. 7,5, 11,45, 4,15 og 8,30.

Bamdrup: nord paa Kl. 5,10, 8,22, 1,25, 4,55 10,20 og 1,15*.

(De med * betegnede ere 3-tog.)

Værtshuse, kroer, hoteller

Jernbanebillet-Tægt.

Fra Kolding til.	Enkelt-Billetter			Dobbelt-Billetter		
	1. Kl.	2. Kl.	3. Kl.	1. Kl.	2. Kl.	3. Kl.
Kalborg	11 85	7 30	17 80	11 30	7 30	17 80
Karhus	6 50	4 5	9 55	6 10	4 5	9 55
Stramminge	2 80	1 75	3 80	2 45	1 75	3 80
Ørørup	1 75	1 10	2 40	1 55	1 10	2 40
Øltang	40	25	55	35	25	55
Østbjerg	3 65	2 30	5 5	3 20	2 30	5 5
Fredericia	1 10	70	1 50	95	70	1 50
Frederikshavn	15 20	9 35	22 95	14 50	9 35	22 95
Øjsting	2 45	1 55	3 40	2 15	1 55	3 40
Øjsting	13 85	8 50	20 85	13 20	8 50	20 85
Hobro	10 5	6 20	15	9 55	6 20	15
Holstebro	9 20	5 70	13 80	8 75	5 70	13 80
Holsted	2 10	1 30	2 90	1 85	1 30	2 90
Hertens	4 15	2 60	5 75	3 65	2 60	5 75
Kangaa	8 40	5 20	12 50	7 35	5 20	12 50
Lunderstov	70	45	95	60	45	95
Middelstert	1 85	1 30	2 65	1 70	1 30	2 65
Ryberg	5 85	3 65	8 45	5 40	3 65	8 45
Øbente	4 45	2 80	6 25	4	2 80	6 25
Handers	8 80	5 45	13 15	8 35	5 45	13 15
Ribe	3 65	2 30	5 5	3 20	2 30	5 5
Ringstjebing	7 45	4 65	11 5	7 5	4 65	11 5
Ølleborg	6 80	4 25	10 5	6 40	4 25	10 5
Ølanderberg	5 45	3 40	7 85	5	3 40	7 85
Ølne	11 5	6 80	16 55	10 50	6 80	16 55
Lavø	60	40	85	55	40	85
Bamdrup	1	65	1 40	90	65	1 40
Ørørup	4 50	2 80	6 30	4	2 80	6 30
Bejen	1 35	85	1 85	1 20	85	1 85
Ølle	2 50	1 55	3 45	2 30	1 55	3 45
Ølberg	9 85	6 10	14 75	9 35	6 10	14 75
Ølshavn	11 80	6 70	17 70	10 10	6 70	17 70
Bamdrup	14 61	10 67			10 67	

Lunderskov Hotel / Kro.

Lassens Hotel Lunderskov 1906, opført efter Landbohjemmet samme sted nedbrændte.

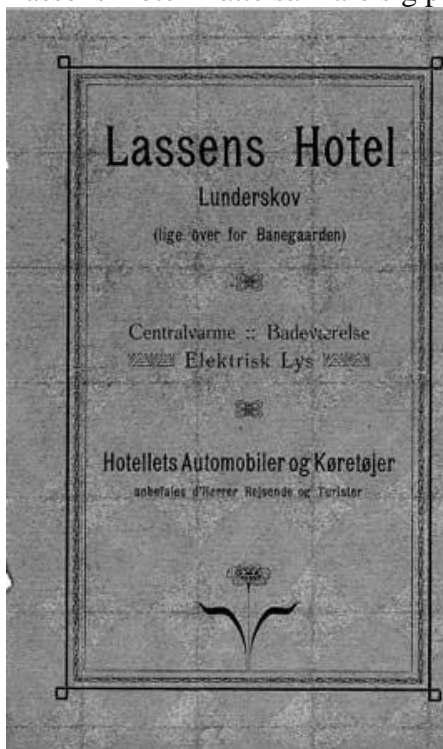

Lunderskov Stations hovedbygning og pakhus 1866, tinglyst fredet i 1992.

Lunderskov Kro må være bygget i forbindelse med opførelsen af jernbanen gennem Lunderskov. Der er ikke omtale af kro eller beværtning i Lunderskov før dette tidspunkt, og man kan ved at sammenholde forskellige oplysninger i adresselister for Kolding Omegn og sogneprotokoller ret sikkert slutte, at Lunderskov Kro opføres i 1866 samtidig med etablering af jernbanen gennem Lunderskov. Stedet brænder i 1920'erne, og efter nogen debat i sognerådet omkring placering af et nyt alderdomshjem - hvor bl.a. Fattiggården var i spil - blev det nye alderdomshjem i 1934 placeret her. Fattiggården solgtes samme år til en lokal gårdejer, M. Kjær.

Lassens Hotel var flere gange til debat i sognerådet mht. spiritusbevilling og gæstgivere. Allerede før det indremissionske flertal i sognerådet fra 1913 blev det nedstemt at give denne bevilling. I tiden o. 1. verdenskrig toppede Dansk Afholdsforening med o. 69.000 medlemmer.

Lassens Hotel måtte så klare sig på anden vis. Her en annonce i Kolding Omegn 1914

Derimod har der tilsyneladende ikke været forsøg på at hindre spiritusudskænkning på Lunderskov Stationsrestauration fra 1877.

I Vejviser for Kolding Omegn 1894 hedder det om "Kroer og Gjæstgiverier. Lunderskov Kro, »Landbohjem«, Lunderskov, Lunderskov Stationsrestauration". Landbohjem Lunderskov afløses som anført af Lassens Hotel i 1906.

Stationsbyens centrale færdselsåre var Storegade, hvor det tidlige byggeri startede omkring stationsbygningen. Her var Landbohjemmet, senere erstattet af Lassens Hotel, sagførervirksomhed,

købmands- og bagerbutik og flere andre, forskellige forretninger. Over for den ny anlagte bane lå [Lunderskov Kro](#), Afholdshotellet, Lunderskov Gæstgivergård m. fl. navne. Der blev desuden i 1877 indrettet restauration i den ny opførte stationsbygning. I kronologisk rækkefølge har der været Lunderskov Kro, senere Afholdshotellet, Landbohjemmet, der brændte 1906, herefter Lassens Hotel, Hotel Lunderskov og fra 1877 jernbanerestaurationsen.

Før Lunderskov blev stationsby, var det en lille landsby, sognets 3. største / mindste.

Lunderskov og jernbanen

I 1901 folketællingen var der i Lunderskov 355 indbyggere. Dette antal blev mere end fordoblet det næste tiår indtil folketællingen i 1911, hvor der er optalt 855 indbyggere.

Som landsby, dvs. før jernbanen i 1866 med tilhørende stationsbygning og kro næsten lige over for, har der i Lunderskov været en landsbygade, hvor gårdene og husene var placeret. 15 gårde og nogle huse er optalt med folketællingen i 1870.

Sammen med stationsbygningen blev der indrettet brevsamlingssted og senere postekspedition, i stationsbygningen desuden også restauration.

Omkring starten af det, der blev Storegade, lå Lunderskov Landbohjem, med pensionat, mødelokaler m.v., oprettet i 1890 lige over for stationsbygningen. Efter en brand i 1906 opførtes så Lassens Hotel, senere Hotel Lunderskov. Desuden var der [Lunderskov Kro / Hotel](#) over for jernbanen, hvor der senere blev bygget et alderdomshjem. Billedet af dette hotel stammer fra et kort fra 1908.

I 1901 var der foruden huse 7 gårde, 1 med mølle (der burde have været 2, men det fremgår ikke af folketællingsmaterialet), 8 boelsteder, 1 skole, 1 stationsbygning, 1 posthus (samme matrikel som stationsbygningen), 1 Landbohjem, 1 brugsforening, 1 gæstgivergård, 1 mejeri. Og hertil som identificerbare stillingsbetegnelser: formand, sagfører, postmester, maler, snedker, skomagere, portører. Desuden fra [optegnelser fra 1894](#) (en [Vejviser](#) for Kolding Omegn) for Lunderskov flg. registrerede stillingsbetegnelser i redigeret oversigtsform: forligsmægler, vurderingsmand, stationsforstander, postekspeditør, jordemoder, telefonist (som iagttageligt bierhverv), bager, bødkere, klodsemager (træsko), kalkværk, klude-, benhandler, kro-, restaurationsdrift, malere, møllere, sadelmager, skræddere, slagter, smed, urmager, mejeridrift. Alt i alt ser man tidligere landsbyerhvervsbetegnelser, hvor nye i relation til stationsbyen er kommet til.

Man bemærker i [Vejviseren](#) for 1894, at der foruden andelsmejerierne Skanderup og Lunderskov var et fællesmejeri i Gjelballe og et mejeri på Dollerupgård. I 1902 er der kun de to andelsmejerier tilbage, Skanderup og Lunderskov Mejeri. I det nærliggende Hjarup var der Hjarup Andelsmejeri,

og 1897 blev Bastrup Mejeri grundlagt som et ligesom Lunderskov Andelsmejeri søndagshvilende mejeri.

Andelsmejerierne startede i 1882 - og blev den dominerende mejeriform, som reformerede tidligere tiders ikke altid så kvalitetsprægede mælke-, smør-, og osteproduktion. Sideløbende var der i starten privatejede fællesmejerier, som vi kan se det i Gjelballe og herregårdsmejerier, dvs. herregårde eller større gårde, som kunne håndtere større mængder af mælk på en mere ensartet og hygiejnisk måde, end tilfældet havde været på de enkelte gårdbrug. Men det var helt klart andelsmejerierne, der både teknisk og økonomisk blev dominerende i mejeridriften. Også selv om religionen kunne lægge en bremse på den økonomiske gevinst.

Lunderskovs position som det transportmæssige centrum i et landsogn kan demonstreres med, at der her blev placeret 2 andelsmejerier, som igen var et udtryk for religionens og missionens rolle i C. J. Moes tid i sognet, et søndagshvilende mejeri, som brød ud fra det i 1888 etablerede Skanderup Andelsmejeri⁸⁵ under navnet Lunderskov Andelsmejeri, bygget i 1895-96 og ligesom Skanderup Andelsmejeri fra 1912 placeret op til jernbanen, på Jernbanegade. Skanderup Andelsmejeri blev i 1912 flyttet fra Skanderup til Lunderskov, også op til jernbanen ved Frederiksberggade, der er en forlængelse af Jernbanegade.

Der var i Danmark i alt 11 sogne, hvor man (ret uøkonomisk) oprettede både søndagshvilende og almindelige andelsmejerier, som så skulle dele den mælk, der var til rådighed.

Nogle indkomster i sognet i 1921

Ind imellem kan man hente ret uventede oplysninger i folketællingsmaterialet. Ud over navne, husstandsstørrelser og efterfølgende muligheder for at beregne eller finde relevante folketal, er der sporadisk spredte oplysninger om religion, varighed af ophold på stedet og ind imellem indkomstoplysninger. Som eksempel her fra 1921 - efter 1. verdenskrig og gullaschbaronerne, før 1930'ernes økonomiske krise - en lærerinde, Anna Petersen, Skanderup kr. 2803, en gårdejer, Lunderskov kr. 6800 og en arbejdsmand, Lunderskov kr. 2500 i årsindkomst. Af de gennemsete var højeste årsindkomst kr. 9000, laveste kr. 1564, en lagerarbejder.

Drabæks og Rolles Mølle⁸⁶

Fra gammel tid var der i landsbyen Lunderskov to møller, Drabæks Mølle og Rolles Mølle. Man kan af folketællingsmaterialet se, at Rolles Mølle i 1787 var størst i folketal, 11 mod Drabæks Møllens 6. I 1840 var folketallet på Drabæks Mølle steget til 14, Rolles Mølle er her ikke registreret. Drabæks Mølle optræder som navn første gang i Kancelliets Brevbøger i 1578 iflg. Nordisk Forskningsinstituts navneforskning. I Kronens Skøder Første Bind 1535-1648, hedder det s. 189 for 22. dec. 1578, "... Christoffer Lindenov til Valbygaard ... faar ... for ... Schanderup S. og By 2 G. og 1 Mølle, kaldet Drabecks Mølle...".

Man kan ud fra dette citat fra Kronens Skøder slutte, at kronen nok senest med reformationen i 1536 har erhvervet Drabæks Mølle - hvilket var det almindeligste med de af kirken ejede vandmøller. Det har også været helt almindeligt, at en del af disse møller blev overdraget til adelen, her altså Christoffer Lindenov, som så i 1578 igen afhænder til kronen til gengæld for et par andre gårde i

⁸⁵ Skanderup Andelsmejeri flyttede i 1912 til Lunderskov, hvor det blev placeret ved jernbanen, Frederiksberggade. Mejeriets bygninger i Skanderup blev ombygget til valgmenighedskirke for den valgmenighed, der var blevet dannet i 1910 under indtryk af modsætningerne mellem folkekirkens missionske dominans under pastor C. J. Moe og de medlemmer af folkekirken, som ikke sympatiserede med alt, hvad det indebar, både forkyndelsesmæssigt og hvad det havde som konsekvens for det daglige liv, f. eks. søndagshvile og anden gudelighed i det daglige.

⁸⁶ I 2012 udkom Slægten fra Drabøks Mølle i Skanderup Sogn, forfatter Hans Grue. Slægten følges 1634-1930, d.v.s. efterkommere af møller Peder Nielsen, 1634-1697. [Se bogomtale.](#)

Anst Herred. Møllen har muligvis fungeret under et kloster i Kolding før reformationen, i så fald indtil 1529.

Slår man op i [Nygårds Sedler](#), forekommer Drabæks Mølle første gang i 1688 som ejet af kongen, brugt af møller Peter Nielsen. Også Rolles Mølle er registreret i Nygårds Sedler 1688, her uden ejer, hvorimod kronen stod som ejer i 1704.

Begge møller er vanskelige - for ikke at sige umulige - at efterspore mht. oplysninger før det her anførte.

Derfor må det nok betragtes med nogen skepsis, når det i forskellige beskrivelser hævdes, at Drabæks Mølle, kan tilbageføres til 1100-tallet. Der mangler slet og ret dokumentation.⁸⁷

I [kornkammeret.dk](#), hvor denne myte anføres - muligvis også dens (kommercielle) oprindelse - gives der også nyttige og rigtige beskrivelser af møllens nedbrænding i 1660 under Karl Gustav Krigene 1657-1660 og i 1907, hvor møllen genopførtes i den nuværende skikkelse.

Rolles mølle ligger med Drabæks Mølleå løbende langs avlsbygningerne. De nuværende bygninger er opført i 1871. Mølleriet blev nedlagt i 1950'erne.

Drabæks Mølle o. 1945

Rolles Mølle i dag

Rolles Mølle o. 1900

I Danmark er de første skriftlige belæg for vandmøller skriftlige kilder fra 1130'erne: Vittskövle i 1131 (Necrologium Lundense, s 75), Värpinge i 1133 (Diplomatarium Danicum 1 II 56) og Næstved i 1135 (DD 1 II 64). Herudover kendes der ingen tidlige dateringer af vandmøller, undtagen enkelte arkæologiske udgravninger af mølledele, som med kulstof-14 metoden daterer de tidligst kendte vandmøller i Danmark til tidlig middelalder. Som det vil fremgå neden for, så blev vandmøller i middelalderen stort set udelukkende oprettet i forbindelse med klostre, hyppigt også uden for klostrets mure. Der har aldrig eksisteret et kloster i Lunderskov. Der har i Kolding fra 1286 eksisteret et franciskanerkloster, som blev nedlagt i 1529.

Der er heller ikke, så vidt det har kunnet efterprøves, fundet arkæologiske vidnesbyrd om en mølle i Lunderskov. Det må derfor nok om Drabæks Mølle konstateres, at møllen er nævnt første gang skriftligt i 1578 i Kronens Skøder, og at dens eksistens næppe kan dokumenteres før dette skriftlige udsagn.

⁸⁷ Tidligere museumsinspektør Christian Fischer er arkæolog og en af landets fremmeste eksperter på vandmøller. Han har i 2004 udgivet [Tidlige danske vandmøller](#). Det er ikke Christian Fischer bekendt, at der skulle være arkæologiske vidnesbyrd om en vandmølle fra 1100-tallet, hvor Drabæks Mølle nu ligger. Den manglende arkæologiske dokumentation betyder derfor, at 1100-tallet som Drabæks Møllens historiske rødder i bedste fald er tvivlsomme oplysninger og under alle omstændigheder mangler arkæologisk dokumentation. De tvivlsomme dateringsangivelser for Drabæks Mølle, finder man i [DSB Museumtog](#), [Den store danske](#), Gyldendals Encyclopædi, [Kornkammeret.dk](#), [HistoriskAtlas.dk](#), [VisitKolding](#), [Wikipedia](#) (som angiveligt har skrevet direkte efter Kornkammeret.dk og muligvis Gyldendals Encyclopædi), Kulturstyrelsens [Bygningskultur 2015](#). Der kan sikkert findes flere eksempler. Men her er der et godt eksempel på, at en fjer er blevet til mindst fem høns - en tvivlsom påstand bliver ikke mere rigtig af at blive gentaget, uanset antal gange.

Mølletypen på Drabæks Mølle kendes ikke før efter midten af 1700-tallet hvor dens ene *overfaldskværn* var blevet til 3, og i 1777 fik den yderligere indlagt en grubbekværn (kværn, som bruges til afskalling af byg og fjernelse af skægget på andre kornsorter). Da havde den i nogle år været i selveje. Senere reduceredes antallet af kværne til to.

Drabæks mølle ophørte i 2008 med en nu moderne, eldreven, økologisk certificeret mel- og grynproduktion, som er henlagt til Vejle Havn. Den stadig naturskønt beliggende mølle er privatejet og kan kun ses udefra.

Om vandmøller generelt, se [Appendix 3](#)

Skanderup Kirke

Fig. 5. Kirken set fra vest. NE. S. 1985. – Südwestansicht der Kirche.

Fig. 6. Kirken set fra sydøst. NE. S. 1985. – Südostansicht der Kirche.

Skanderup Kirke er i brev fra 1397 (Diplomatarium Danicum) viet til St. Nikolaj og nævnes første gang i 1280 ved skødning af gods til biskoppen i Ribe (Kronens Skøder).

Kirken er en romansk kvaderstensbygning fra formentlig o. 1200. Først i senmiddelalderen (midten af 1300-tallet indtil reformationen 1536) opførtes tårnet, der i 1871 forsynedes med det nuværende spir.

Den gamle syd portal blev i 1862 flyttet hen som indgang i tårndelen, hvilket nok medførte, at tårnet i 1871 måtte totalrenoveres. Tårnet hører til de usædvanligt store, og der var allerede før renovationen i 1871 problemer med, at væggene var ustabile. Derfor de mange murbindere.

Apsis mod øst er opført i 1934. Der har desuden i senmiddelalderen fundet en udvidelse sted mod vest, det nuværende indgangsparti.

Nordsidens kvaderstensmurværk er meget velbevaret og med oprindelige, små romanske, rundbuede vinduer.

Norrdørens tympanon er et nærmere eftersyn værd. Den forestiller Kristus med Paulus og Peter. Den samme komposition ser man i Vamdrup og Andst kirker, hvor Andst kirke mht. tympanon har den bedste håndværksmæssige kvalitet

Under kejserkrigen 1627-29 og Torstensonsfejden 1643-45, alt under Christian 4., blev kirken plyndret. Ved kongebrev i 1746 blev det sognemændene pålagt at reparere skaderne.

Iflg. en indberetning i Danske Kancelli i 1792 om kirkernes tilstand konstateredes der et forfald, hvorom det hed, at kvæget fik lov at græsse på kirkegården.

[Præstegården](#), der lå i Nagbøl, flyttedes 1924 til Skanderup mellem kirken og [Missionshuset fra 1889](#).

Om kirkens indre og inventar kan det bemærkes, at lofterne i både det pudsede kor og trælofter er af nyere dato, dvs. fra midten af 1800-tallet indtil en renovation i 1934. Der er fine loftindskrifter og rester af romanske kalkmalerier. Det ældste af inventaret er den romanske døbefont, desuden er der bl. a. den senmiddelalderlige højaltertavle. Samt [prædikestolen](#) opsat af Caspar Markdanner i 1589.

”Adelige” sædegårde i Skanderup Sogn

Som det vil fremgå nedenfor, er det dobbeltkonfekt at tale om ”adelige sædegårde”, da en sædegård per definition skal være adelig, i det mindste fra [Frederik 1.'s håndfæstning](#) 1523 indtil enevælden i 1660. D.v.s. hele den herom handlende periode i Skanderup Sogns historie.

Der har i Skanderup Sogn været mindst en, nok snarere tre sædegårde, som dog ikke har efterladt sig bygningsmæssige spor, og som mht. sædegårde i Dollerup og Lunderskov er vanskelige for ikke at sige umulige at placere fysisk.

Men først lidt om begreberne herre-, hoved-, sæde- eller ladegård, dvs. adelige godskomplekser.

Efter vikingetiden, dvs. i 1000- og 1100-tallet bliver kongens hird til herremænd, som aflagde en særlig troskabsed til kongen.

Fra omkring midten af 1200-tallet ser det ud til, at strukturen på de store godser ændredes som et resultat af den jorddeling, der fulgte befolkningstilvæksten i 1100-tallet.

Herefter var den typiske struktur, at *en stormand*, *en herremand* havde flere relativt store, såkaldte *brydegårde*, drevet af forpagtere, der så igen havde *mindre landbogårde* og *små gårdsædestavne* tilknyttet.

Gårdsædestavnene var det, som senere kaldtes for huse med og uden jord. Beboerne af disse, gårdsæderne er formentlig trælles efterkommere i den forstand, at da slaveriet efterhånden forsvandt, fik disse mulighed for at gifte sig og bosætte sig for sig selv.

Brydegårdene var for store til at kunne drives af en familie. Til gengæld var landbogårdene for små. Så meningen var, at landboer og gårdsæder skulle levere arbejdskraft til brydegårdene, der herved blev i stand til at yde meget store afgifter til ejerne, herremændene.

Begrebet bol kendes tilbage fra vikingetiden, findes i Kong Valdemars Jordebog, og har nok dækket en jævnt stor gård på o. 100 tdr. land. Bol går efterhånden over til at betegne andele i bymarken. Flere steder, dog ikke i Sønderjylland, går bol fra o. 1500 over til at betegne fæstebønder eller mindre brug, dog større end husmandsteder.

Herregårde har som begreb eksisteret siden senmiddelalderen, dvs. perioden ca. 1350-1536.

Variierende betegnelser er også hoved- og sædegårde.

Definitionen på en herre-, hoved-, sædegård vil, afhængigt af tiden, være en *gård, som en adelig herremand drev og / eller boede på*. En sædegård har i navnets egentlige betydning været sæde for en adelig herremand på gården.

Endelig er der ladegårde, som kunne være driftsbygninger i tilknytning til en herregård, men uden herskabsbolig. Kongen havde en række store gårde, som han lod dyrke uden selv at være der, og altså uden herskabsbolig - det var typiske ladegårde.

I Frederik 1.'s håndfæstning fra 1523⁸⁸ blev det slået fast, at en herregård skulle enten bebos af den adelige ejer eller af en foged, ansat af den adelige ejer. Blev gården bortfæstet til en almindelig bonde, var den ikke mere en herregård.

Og den skæbne har adskillige adelige sædegårde haft. Hvis der ikke engang er bygninger - f. eks. en i tidens stil inspireret hovedbygning, det kunne være i renæssancestil, som der blev bygget i på ca. 1/3 af 15-1600-tallets herregårde - der viser fortids status, vil en sådan gård ikke være til at skelne fra et almindeligt bondebrug.

Det vigtigste for herregårdene har været friheden for jordskatter og fra 1524 også friheden for tiende til kirken.

Efter enevælden i 1660 ophævedes adelens eneret til at besidde herregårde. Fra 1682 havde kun herregårde med mindst 200 tdr. hartkorn og fæstegods inden for 2 mil (14 km) stadig skattefrihed.

Og der var meget store variationer i den periodes ca. 700 herregårde, der ejede ca. 9 % af den dyrkede jord. De største havde jord, svarende til 30-40 bondegårde, de mindste var på størrelse med en enkelt, lidt større bondegård

Fra 1780 til i dag er der med udskiftningen og overgang fra fæste til selveje sket en markant reduktion af de tidligere herregårde, der for de flestes vedkommende er blevet udstykket samtidig med at bondegårdene er blevet solgt fra.

Der har kortvarigt - formentlig det meste af 1500- og ret sikkert lidt af 1600-tallet - eksisteret en sædegård i Skanderup, Skanderupgaard.

For den sidste del af perioden findes den bedste dokumentation i Danmarks Adels Aarbog⁸⁹, forskellige årgange, her 1901, s. 450. Det hedder her; "Las Christensen Sandberg, boede 1597 i

⁸⁸ Håndfæstningerne findes komplet optrykt i Samling af danske kongers haandfæstninger og andre lignende acter. Af Geheimearchivets Aarsberetninger. Kjöbenhavn, 1856-1858. (Reprografisk genudgivet og forlagt af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, Kjöbenhavn, 1974). (150 sider). [ISBN 87 7500 602 2]. Samlingen indledes med Vordingborgske Forordning af 19. marts 1282, der kan ses som forspillet til Erik Glippings håndfæstning, Constitutio Erici Glipping, Nyburgis anno 1282 die 29 mensis Julii data. Frederik 1.'s håndfæstning, s. 65-79.

Og endelig sluttes der af med enevældens dokumenter, arvehyldningen af Frederik 3.:

Arvehyldingseden af 18. oktober 1660,

Souverainitetsakterne for Danmark, datt. Kjöbenhavn 1661 d. 10. Januar,

Souverainitetsakterne for Norge, Island og Færøerne, datt. 1661 7 August og 1662 28 Juli og 14 August.

Frederik 1.'s håndfæstning er i øvrigt næsten enslydende med Kristian 2.'s fra 1513, dog med enkelte justeringer for Kristian 2.'s forskellige overgreb på adelen.

Skanderup og havde da Trætte med sin efternævnte Broder, boede endnu 1612 paa Skanderupgaard og kaldes „velbyrdig"...". Broderen var Anders Christensen Sandberg, som ikke havde noget med Skanderupgaard at gøre i øvrigt.

Las C. Sandberg har helt sikkert boet på Skanderupgaard 1597-1612 iflg. disse oplysninger, og med bosættelse, sæde af en "velbyrdig" mand på Skanderupgaard godtages som sædegård på dette tidspunkt.

Ud fra DAA kan man mere usikkert finde vidnesbyrd fra begyndelsen af 1500-tallet (1503 og 1504), hvor det nævnes, at Anders og Las Esbensen Sandberg ud over gårde i Lunderskov og Dollerup også havde en gård i Skanderup. Der er i DAA ingen oplysninger om, hvilken gård, men man kan ud fra arkivar S. [Nygaards sedler](#)⁹⁰ se, at det også har været Skanderupgaard. Man kan her se anført Anders Esbensen Sandberg fra 1509, fra 1538 sønnen Christian Andersen Sandberg, fra 1580 dennes søn Anders Christensen Sandberg, fra 1597 dennes bror Las Christensen Sandberg indtil 1612. Det nævnes også i midten af 1500-tallet (1556), at dattersønner af Bege Glambek (Erik, Jørgen, Otte Jensen) skulle have haft en gård og et bol i Skanderup, dog intet om hvilke(n). Man

⁸⁹ DAA = Danmarks Adels Aarvog har siden 1884 trykt stamtavler over adelsslægterne tilbage fra middelalderen, samt løbende rettelser hertil. De fleste af stamtavlerne er lavet af arkivar Anders Thiset (1850-1917). Derefter har ordenshistoriografen dr. Louis Bobé (1867-1951) og flere andre udbygget samlingen og revideret flere slægter totalt. At man kan finde småting og fejl i så stort et værk - skabt gennem 125 år - kan ikke forundre nogen, og heller ikke at det begrænsede kildemateriale kan nyfortolkes. Tilsvarende og supplerende oplysninger kan findes i Trap: Danmark. 1953-1972, E. Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen, doktordisputats fra 1968. Der er til Ulsigs værk to anmeldelser, [T. Dahlerup](#) og [Ole Degn](#). Det primære kildemateriale til alle de her fundne oplysninger, finder man i [Danmarks Riges Breve](#), udgivet fra 1939 - internetadgang dog kun 4. række, bind 8-12 og [5. række](#) for perioden 1410-1450. Især 5. række er helt ufuldstændig i udgivelsen, men tilstræbes fremlagt komplet.

⁹⁰ Arkivar H. S. A. Nygård (1869-1964) blev vist nok forbigået ved en stilling på Landsarkivet Viborg, og han flyttede som konsekvens heraf til København, medbringende 205 kasser med et sted mellem 3 og 600.000 sedler, hvor Nygård sirligt havde nedskrevet sine notater fra de registrerede dokumenter. Det er navnesedler, der henviser til kirkebøger, cancelli, rentekammer, folketællinger, matrikel, grundtaxter etc. Det er i enhver forstand et sekundært kildemateriale, men det er så også et materiale, der så at sige går på tværs af de eksisterende, ind imellem ret komplicerede kildegrupper. Derfor vil "Nygårds Sedler" være velegnede til at få øje på ting, som man ellers skulle finde og sammenholde på kryds og tværs i de eksisterende databaser med primært kildemateriale. Og hvis man ikke bor lige op ad Rigsarkivet, det lokale byarkiv eller et landsarkiv, eller har tiden til ofte at besøge disse steder, så er her en fortræffelig, elektronisk genvej. Hele materialet er skannet og [udgivet elektronisk](#) under ledelse af Rigsarkivet og Landsarkivet i Viborg.

Et billede med et udsnit af "Nygårds Sedler" på Rigsarkivet, hvor de næsten har fået en hædersplads.

Et lille udsnit af de 205 kasser på Rigsarkivet, hver med omkring 2.000 sedler vedr. "Jyske Personalia".

Dertil kommer et antal kasser med godser og større gårde

kan således dokumentere, at slægten Sandberg i ca. 100 år, i 1500-tallet indtil 1612, har haft en sædegård i Skanderup, Skanderupgaard.⁹¹

Derimod er der vist intet belæg for, at Mogens Krag 1626-76, officer i 1600-tallets svenskekrige, ejer af herregården Kaas (v. Skive), skulle have haft "sæde" på Skanderupgaard i 1600-tallet. Ej heller en datter, der skulle bære navnet Rosenkrantz⁹², se TC s. 22. Om Krag eller datteren i 1600-tallet skulle have haft en eller anden form for ejerskab til gården, datteren iflg. en skatteliste fra 1678 iflg. TC, kan ikke afgøres ud fra det gennemsete kildemateriale. Dog kan man i "[Nygaards sedler](#)" for året 1660 med henvisning til indsendte jordebøger fra Rentekammeret se, at Mogens Krag til Kaas har haft en "bondegård" under Koldinghus, Skanderupgaard. Men det forekommer helt usandsynligt, at Mogens Krag eller en datter skulle have haft "sæde", boet på gården.

Også noget spekulativt forekommer nogle af antagelserne omkring en sædegård i Lunderskov eller Dollerup.

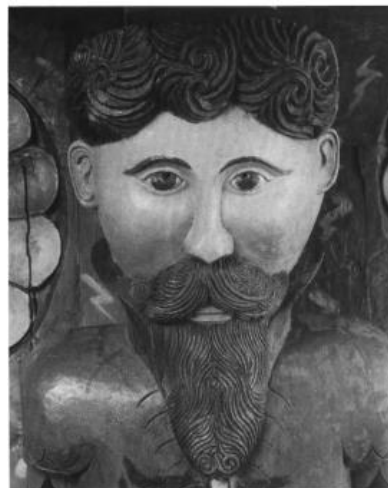
TC mener i Kronens Skøder at have fundet belæg for, at lensmanden på Koldinghus 1585-1618, Caspar Markdanner skulle have solgt gårde i Lunderskov og Dollerup til kongen, den på dette tidspunkt unge Christian 4. Men har Caspar Markdanner ikke haft "sæde" på disse gårde, så er det ikke sædegårde!

I Kronens Skøder, bd. 1, s. 342, hedder det 24. Febr. 1604 om gods, som Markdanner fik på Fyen (det sædvanlige sted for hans godserhvervelser) til gengæld for "... i Dollerup 1 G(ård) med Skov ... 60 Svins Olden, ... i Lunderschouf 1 G(ård) ... til 150 Svins Olden ..." Samt forskellige områder i Seest, Skanderup og Gjelballe. I 1608 hedder det i Kronens Skøder, s. 360-61, 28. Okt. 1608, at Markdanner på samme vis fik tilliggende på Fyen for noget jord i Øster Vamdrup. Intet af det i Kronens Skøder forekommende vidner om nogen form for sædegårdstilliggende i Skanderup, Dollerup eller Lunderskov. Men Markdanner har da uomtvisteligt haft jordtilliggende, gårde de nævnte steder, som han så har mageskiftet for at få mere tilliggende på Fyn, hvor hans godser befandt sig.

Omkring Caspar Markdanner, født 1533, kan det ses fremført, at han skulle være 'uægte' søn af Christian 3. og en skomagerdatter fra Kolding, dvs. Andst. Christian 3. døde på Koldinghus i 1559, så tilknytningen til Kolding har været uomtvistelig.

Caspar Markdanner blev først i 1571 adlet ved det kejserlige hof i Østrig. Han blev herefter i 1585 af Frederik 2. gjort til lensmand på Koldinghus, hvilket han var indtil sin død i 1618. Han har udvist stor interesse for Andst (Kirke), hvorfra moderen siges at stamme, også udover det af Frederik 2. i 1592 beordrede tårn (med det ejendommelige løgspir) til kirken. Hans herresæde(r) var herregården Rønninge Søgaard, en gave fra kongen, Frederik 2., desuden ved giftemål Vejlegaard på Fyn. Men der forlyder absolut intet om herre-, sædegårde i hverken Skanderup, Dollerup eller Lunderskov.

Caspar Markdanner har også efterladt sig spor i Skanderup Kirke, hvor prædikestolen fra 1589 iflg. indskrift er opsat af Caspar Markdanner. Lokalt mener man at vide, at træfiguren, der bærer

⁹¹ Se også DAA, 1901, s. 450.

⁹² Mogens Krag var gift første gang med Dorthe Jørgensdatter Rosenkrantz. De fik 1660-67 fem børn, som alle hed Krag, ingen af de to døtre hed Anne Rosenkrantz. Den Anne Rosenkrantz, som i 1678 havde Skanderupgaard har formentlig været datter af Holger Rosenkrantz fra Rosenholm, gift med rigsråd Otte Krag til Voldbjerg, Egeskov m. fl. godser på Fyn. Hun døde 1688 i København, ligger begravet i Roskilde sammen med ægtefællen. Hun har helt sikkert aldrig været bosat på Skanderupgaard.

prædikestolen skulle være en afbildning af Markdanner. Det kan godt så nogenlunde passe med Markdanners alder i 1589, hvor han var 56. Han blev 85 år gammel.

Er Markdanner tvivlsom - for ikke at sige helt udelukket - som sædegårdsbesidder i Skanderup Sogn, så kan der findes belæg i Danmarks Adels Aarbog, 1901, s. 451 for, at Las Esbernsen Sandberg i 1496 i Lunderskov, i 1503 i Dollerup har haft sædegård. Blot foreligger der ingen oplysninger om hvilke(n) gård(e).

Broderen Anders Esbernsen Sandberg, omtalt samme værk, s. 450, har åbenbart opholdt sig sammen med eller tæt på broderen det meste af tiden. Anders ES i Dollerup, Las ES i Lunderskov. Det hedder om primært Anders ES men ellers dem begge: "... (Anders Esbernsen Sandberg) til Dollerup (Andst H.), beseglede 1496 tilligemed Las Esbernsen i Lunderskov til Vitterlighed et til St. Nicolai Kirke i Kolding udstedt Pantebrev og kaldes de deri begge Væbnere, skrev sig ogsaa til Skanderup, men 1503 til Lunderskov (i samme Sogn som Dollerup) og fører det tredelte Skjold, var 1504 nærværende paa Anst Herredsting, beseglede 1509 tilligemed Las Esbernsen i Lunderskov til Vitterlighed med Knud Snub og skrives da "i Skanderup". De to brødre har opholdt sig på sædegårde i Lunderskov, Dollerup og Skanderup. Men det er ganske uvist på hvilke. I Kronens Skøder, der registrerer fra 1536 nytter det således ikke at kigge.

Men det kan konstateres, at Las Christensen Sandberg Skanderupgaard har samme våbenskjold som Esbernsen Sandberg.

Der har således været adelige sædegårde i Skanderup, Dollerup og Lunderskov. Kun Skanderupgaard kan dog identificeres.

Og bygningsmæssigt har sædegårdene ikke efterladt sig spor.

Det meste af ovenfor anførte beror især på værdien af oplysningerne i [DAA, Dansk Adels Aarbog](#), som ikke er en primær kilde. Men som dog må karakteriseres som indeholdende troværdige, godt bearbejdede informationer. Samt på et også sekundært, men også ganske brugbart materiale, "Nygaards sedler"⁹³.

Og som den mest autoritative, Kronens Skøder. Her først og fremmest benyttet til at afvise, at Caspar Markdanner skulle have været bosat, have haft sæde på en af de 3 sædegårde i sognet.

⁹³ Se [note om Nygaard](#).

Syssel, herred, len, amt og Skanderup Sogn

Inndelingen i lande

Den ældste, administrative inddeling af Danmark i historisk tid, dvs. fra Jellingestenene og tiden omkring Harald Blåtand, har været inddelingen i lande, hvor de 3 vigtigste var Jylland (m. Fyn og Langeland), Skåne (m. Halland, Blekinge og Bornholm) og Sjælland (m. Møn, Lolland og Falster). Denne inddeling fik blivende betydning som retsområder (*Jyske Lov* og lovgivningen for de 2 andre lande, som blev samlet i private retsbøger - i modsætning til Jyske Lov, som er en autoritativ, officiel lovbog, givet af kongen). Derfor er de 3 her nævnte lande de vigtigste, idet de øvrige lande overtog landskabslovene herfra, dvs. Jyske Lov. Jyske Lov blev *revideret i 1590*, og blev i 1683 erstattet af *Christian V's Danske Lov*.

Middelalderens retsområder, landstingene (hvor der også var kongehyldning ved tronskifte) var placeret i *Viborg* (Nørrejylland), *Roskilde* (Sjælland, Halland, Bornholm og Blekinge), *Odense* (Fyn, Møn, Falster, Lolland, Langeland), *Urnehoved* (Sønderjylland) og *Lund* (Skåne). De havde først og fremmest lovgivende myndighed. Under landstingene var herredstingene, der både kom til at spille en rolle som domstole og i forvaltningen (efter at have ophørt med at have en militær betydning). Ved lov blev det i 1551 bestemt, at der i herredet skulle føres *tingbøger*. Der findes en ældre undersøgelse over *tingsteder i Viborg Stift*, som også rummer fine oplysninger fra Koldinghus Len og Amt. Herunder kommer inddelingen i *birk og birketing*. Et birk har været et geografisk afgrænset område som herrederne. Men i modsætning til herrederne var birkene opdelt på krone, kirke eller en adelig herremand. Hertil kom købstadsbirker. Birkeretten blev oprindeligt forbundet med (den strengere) bylovgivning.

Sysler

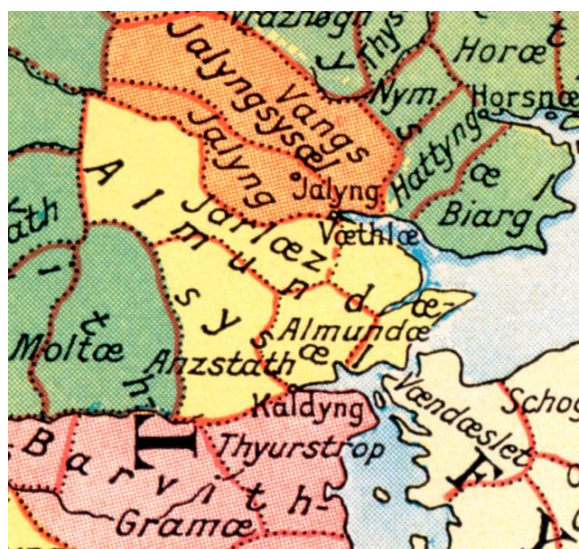
I middelalderen var Jylland inddelt i 14 *sysler* indtil reformationen i 1536, hvor syslerne helt forsvandt. Hertil kom 4 sjællandske sysler. De 14 jyske sysler var: Vendsyssel, Thysyssel, Sallingsyssel, Himmersyssel, Ommersyssel, Åbosyssel, Løversyssel, Hardsyssel, Vardesyssel, Jellingsyssel, Almindsyssel, Barvedsyssel, Ellumsyssel og Istedsyssel.

Skanderup Sogn, Anst Herred var i sysselinddelingen del af Almindsyssel.

Inddelingen i sysler må formodes at stamme fra 7-800-tallet. I 1100-tallet indgik syslerne også i den kirkelige lokaladministration som landprovsternes virkeområde. Som kongeligt administrationsområde fortrængtes syslerne i løbet af 1200-tallet af lenene.

Navnet syssel kendes stadig fra f. eks. Vendsyssel og Hardsyssel. Hver syssel omfattede et varierende antal herreder.

Om *Almindsyssel* hører vi første gang skriftligt i brev om gods i Branderup By, Diplomatarium

Danicum 1401. Anst Herred nævnes første gang samme sted i 1402 og 1408.

Normalt tillægger man betegnelsen *herred* (*hæræth*) betydningen hær og ridt (en hærskaar, der ridder ud). Både Syssel og herred findes som begreber før år 1000. I Kong Valdemars Jordebog (1231) findes der en liste over de dengang eksisterende danske herreder. Almindssyssel bestod af 6 herreder: Anst, Brusk, Elbo, Holmans, Jerlev og Slavs Herreder.

På landskabslovenes tid (1200-tallet) faldt herredernes embedsområde stort set sammen med lensområdet.

Len

Et len⁹⁴ kunne omfatte flere herreder. Enkelte len var dog så små, at len og herred faldt sammen. Embedsmanden (ombudsmandsembedet) havde til opgave at udøve øvrighedsmyndighed og at bestyre krongodset.

I 1650 fandtes der 19 jyske hovedlen:

Herunder Koldinghus Len m. Andst, Brusk, Elbo, Holmans, Jerlev, Slaus, Nørvang og Tørrild herreder. Dog kun halvdelen af Anst Herred. Den anden halvdel, den vestlige var under Skodborg Len indtil 1573, hvor dette len blev nedlagt. Herefter var hele Anst Herred under Koldinghus Len. Lensmanden havde sæde på Koldinghus.

Hvert herred bestod / består af et varierende antal *sogne*. Et sogn har formentlig før kristendommen været en betegnelse for områder, der søgte samme helligdom og ting, altså en religiøs og retlig betydning. Sogn er senere blevet afløst af betegnelsen herred, velsagtens fordi området blev led i en militær organisation. I dag er sognebetegnelsen den fundamentale i den kirkelige administration.

Amter 1662-1793

Overgangen fra len til amter i 1662 skete som en konsekvens af enevælden fra 1660. Ved kgl. Ordre af 19. februar 1662 blev det bestemt, at lenene fremover skulle ændre navn til amter, og den administrative leder (lensmanden) skulle tilsvarende ændre navn til amtmænd. Lenene blev erstattet af 45 amter 1662-1793.

Lokalt etableredes Koldinghus Amt 1662-1793 (inkl. Anst Herred) og Riberhus Amt 1662-1793. Den kirkelige inddeling afveg fra inddelingen i amter, idet der samtidig med overgangen fra len til amter i hvert af landets 6 stifter udnævntes en stiftsbefalingsmand (senere også kaldet stiftsamtmand), som i hvert fald ind i 1700-tallet var overordnet de amtmænd som stiftet omfattede (stifterne var større enheder end amterne).⁹⁵

⁹⁴ "Den ældste betydning af begrebet feudalisme har med len at gøre (feudum). Denne betydning blev efterhånden af historikere udviklet til noget, man kan kalde en idealtipe: Al jord på et givet territorium tilhørte i udgangspunktet fyrsten/kongen. Han bortforlente (udlånte) så dele af territoriet til såkaldte vasaller mod at de ydede troskab og tjeneste. Disse vasaller bar ofte titler som hertuger, grever eller baroner og disponerede over ganske store landområder. Så store, at også de måtte overlade dele af det til såkaldte undervasaller mod de samme forpligtelser. Disse igen kunne så atter bortforlene til undervasaller osv., så man fik en hel pyramide af lens besiddere, som kun var bundet sammen af troskabseder. Med tiden opnåede vasallerne arvelig besiddelse af deres len, og så kunne det blive så som så med troskaben og sammenhængskraften i pyramiden. Systemet tenderede mod at ende i anarki. (Lens væsnet) ... har man anset for mest udbredt i det nuværende nordlige Frankrig og Belgien samt i England efter den normanniske erobring i 1066. Bortset fra sidstnævnte sted var systemet dog ikke enerådende, idet privat ejendom til jord også fandtes. Til gengæld kom systemet med tiden i mere eller mindre udpræget grad til at præge det meste af det øvrige Europa, hvor det dog i endnu højere grad måtte konkurrere med andre former for jordbesiddelse. I Danmark har man for det meste været enig om, at dette system kun fandtes i de såkaldte fyrstelen; dele af rigets yderområder, som blev givet til yngre kongesønner til standsmæssig forsørgelse. Af disse blev hertugdømmet Slesvig langt det mest betydningsfulde, bl.a. fordi de andre som regel kun bestod i én eller et par generationer."

Cit. Danmarkshistorien.dk

⁹⁵ For en juridisk orientering omkring retskredsens placering, [se her](#).

Amterne 1793-1970. Med kongelig resolution af 4. sept. 1793 og den efterfølgende Rentekammerplakat (bekendtgørelse) af 21. juni 1794 blev en ny amtsopdeling offentliggjort. I Jylland oprettedes til at begynde med 9 amter. Der gik nogle år, inden denne omlægning helt var på plads. Resultatet var for hele Danmark 25 amter i alt.

Det tidligere Koldinghus Amt blev nu en del af Vejle Amt.

Det tidligere Riberhus Amt blev del af Ribe Amt, som kom til at omfatte Anst Herred og Skanderup Sogn, som således nu blev adskilt fra det tidligere administrative tilhør til Koldinghus Len og Koldinghus Amt.

Disse amter (dog kun 24) eksisterede indtil 1970, hvor antallet reduceredes til 14. Endelig afskaffedes amterne helt med den nuværende inddeling i regioner.

Ribe Amt eksisterede 1793-1970.

Endelig blev Skanderup Sogn, nu som Lunderskov Kommune, med kommunalreformen i 1970 del af Vejle Amt, der bestod af 16 kommuner i alt. Og med den seneste kommunalreform fra 2007 en del af Kolding Kommune i Region Syddanmark.

Amter og herreder, som de så ud 1662-1793 beskrives i Nicolay Jonges Danmarksbeskrivelse. Nicolay Jonge, 1727-1789, var dansk præst og forfatter - især om emner med geografisk indhold, men også oversættelser af Holbergs latinske skrifter. Hele Danmarksbeskrivelsen fra 1777 findes på Kongeriget Danmarks chorographiske Beskrivelse⁹⁶. Man skal muligvis forholde sig skeptisk til detailbeskrivelser hos Jonge, når emnerne kræver sted- og tidsmæssig tilstedeværelse. Men med officiel overlevering af det

foreliggende arbejde til arveprinsen, den senere kong Frederik 6., må man formode, at arbejdet er blevet officielt anerkendt i en statsadministration, hvor bondereformer og opmåling af landet stod højt på dagsordenen.

Anst Herred og Skanderup Sogn omtales (ret sparsomt) under [Koldinghus Amt](#)⁹⁷.

⁹⁶ http://www.h58.dk/Jonge_dk/

⁹⁷ Om Anst Herred hedder det bl.a.: "Dette Herred har tilforn hørt til det af Kong Friderik den Fierde oprettede Rytterdistrikt, hvilket blev ved Auktion Aar 1765 bortsolgt. Herredet bestaaer af ti Landsbyesognekirker, hvilke ere: 1) Hiarupsogn; 2) Vamdrupsogn; 3) Andstsohn; 4) Giestensogn; 5) Veirstsogn; 6) Beikesogn; 7) Lærskovsogn; 8) Jordrupsogn; 9) Skanderupsogn; 10) Sestedsohn."

Om Skanderup Sogn hedder det: "9) Skanderupsogn bestaaer af Skanderupbye; Nagbølle, hvor Præstegaarden ligger; Dollerupbye; Lunderskovbye; Gielballebye; Rollesmølle; Drabekmølle. Paa Sognets Mark findes mange hedenske Begravelser og Offersteder."

Stifter, Herreder / amter, sogne.

Aktuelt har Danmark en kirkelig inddeling i stifter med biskopper og domkirke, et varierende antal provstier i hvert stift med provster og et varierende antal sogne i hvert provsti med sognepræster. Danmark havde som særlig provins i den katolske kirkestat siden 1104 og indtil reformationen været inddelt i 8 bispedømmer, herunder ærkebispesædet i Lund. Men allerede o. 1060 oprettede Svend Estridsen de første 8 biskoppelige stifter i ønsket om at frigøre Danmark fra bispedømmet Hamborg-Bremen, og i erkendelse af vigtigheden af at samarbejde med den stærkere og stærkere katolske kirke. Det var således Svend, der allerede o. 1060 gjorde Viborg til bispeby. Senere under Margrethe videre udbygget med overdragelsen af Hald Hovedgård (og len?) til Viborg bispen. Med overgangen fra lens- til amtsmænd i 1662 kom der nye instrukser for stiftsamtsmændene i 1671, som i forbindelse med biskopper kom til at danne stifternes verdslige og gejstlige øvrighed. I forvaltningen af stifterne havde biskopperne ved hvert domkapitel et præstekollegium, kannikker, som skulle være bispens medhjælpere. Under hvert stift, bispedømme var der et større antal sogne - selv om sogn i sin oprindelige betydning nok har været noget ældre end kristendommen i Danmark. Næsten uden for den kirkelige forfatning var klostrene, selv om de fleste har været undergivet biskoppens jurisdiktion. I slutningen af middelalderen dannede herredet formentlig altid et provsti inden for stiftet. Antallet af provstier må således formodes at have afspejlet antallet af herreder.

Danmarks aktuelle stift inddeling:

Oversigt fra lens tiden til i dag. Skanderup Sogns administrative tilhør.

Skanderup Sogn er af Anst Herreds 10 sogne.

Tidligst kendt var Anst Herred delt mellem Skodborg og Koldinghus Len - Skodborg Len omfattede Malt Herred og den vestlige del af Anst Herred: Veerst, Bække,

Gesten, Andst og Vamdrup Sogne. I 1573 blev Skodborg Len nedlagt, og hele Anst Herred kom under Koldinghus Len. Antallet af len varierede i løbet af perioden indtil omlægningen til amter i 1662. Det meste af tiden lå antallet af hovedlen på o. 50. Inddrager man alle smålen, når man op på et antal på o. 200 len.

98

Med overgangen fra len til amter fra 1662 kom Anst Herred under Koldinghus Amt.

Der var 45 amter, næsten tilsvarende antallet af len før omlægningen til amter.

Med ændringen af amtsinddelingen 1793 kom Anst Herred indtil 1970 under Ribe Amt. I denne omlægning var der 24 amter indtil 1970.

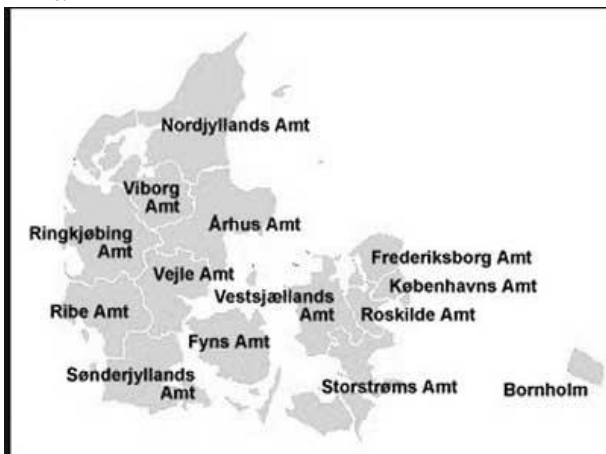

Amtsinddelingen for amtsreformen 1793.

⁹⁸ Danske len 1370-1443, Efter Henrik Lerdam, Danske len og lensmænd 1370-1443, Museum Tusulanums Forlag 1996. Her er kun angivet hovedlen.

Med kommunalreformen i 1970 reduceredes amternes antal til 13 + 1, dvs. 3 hovedstadskommuner med amtsfunktion, 14 amter i alt. Skanderup Sogn blev en del af Lunderskov Kommune, Vejle Amt.

Med strukturreformen i 2004 inddeltes Danmark i 5 regioner fra 2007. Skanderup Sogn er nu en del af Kolding Kommune, der er en del af Region Syddanmark.

Ringene er sluttet efter nogle hundrede år med forskellig amtsligt tilhørsforhold, således at Skanderup Sogn nu igen er en del af - ikke Koldinghus Len, men af - Kolding Kommune.

Sognefogeder og andre lokale fogeder⁹⁹

Den 11. november 1791 udstedtes i kong Christian d. VII's navn en forordning om "sognefogeders beskikkelse, deres embedsforretninger og belønninger"¹⁰⁰. Man kan af denne forordnings ordlyd slutte, at sognefogeder har været kendt før 1791.¹⁰¹

Man kender til sognefogeder på rytter- og krongodset tilbage fra 1600-tallet, altså også Koldinghus Len og Amt.¹⁰² Derimod er vor viden om sognefogedinstitutionen i de øvrige dele af landet før 1791 mere sporadisk. Men også her synes det at være godt gjort, at der har været sognefogeder, som har bistået herredsfogeder og amtmænd i deres administration på sogneniveau.

Dette skulle være et resultat af, at den enevældige regering i forbindelse med oprettelsen af et landsdækkende politi i slutningen af 1600-tallet bevidst søgte at etablere sognefogedembeder også i privatejede godsområder. De blev udnævnt af amtmanden og bistod altså ham og herredsfogeden ved den statslige administration på sogneniveau. Disse sognefogeders vigtigste opgaver synes at have været at indhente og formidle lokale oplysninger samt organisering af bøndernes pligter ved offentlige arbejder.

Der var i tiden før landboreformerne og før forordningen om sognefogeder fra 1791 adskillige fogeder på landet: Herredsfogeder, delefogeder, skovfogeder, skrivere og visse andre, deriblandt sognefogederne. Hertil kommer tidlige landsbyfunktioner som oldermand, videfoged og grandefoged.¹⁰³

⁹⁹ Se også afsnit om [sognefogeder m.v.](#), under [Kolding Rytterdistrikt](#)

¹⁰⁰ <https://tidsskrift.dk/index.php/fortidognutid/article/viewFile/49346/91434>.

38. Forordning

om

Sognefogders Beskikkelse, deres Embeds Forretninger og Belønninger.

Vi Christian den Syvende, af Guds Raade, Konge til Danmark og Norge, &c. &c. Glore alle vitterligt: At, da det er nødvendigt, at der allevegne i Vort Rige Danmark beskikkes duelige Mænd af Bondestanden til at være Sognefogder; men Vi erfare, at de, som dertil kunne være best skikkede, ikke sielden vægre sig ved at imodtage dette Embede, deels fordi dem ikke er tillagt nogen passende Belønning for deres tilhørende Arbejde og Møye, deels fordi de ofte savne den Agtelse og Belvillighed hos Almuen, der udfordres, naar de med Virksomhed og Nytte skulle kunne opfylde de dem paaliggende Pligter; Saa have Vi, i Henseende til Sognefogedernes Udnævnelse, Forretninger og Belønninger, allernaadigst fundet for godt, herved at anordne følgende:

¹⁰¹

¹⁰² Her har Johs. Lind lavet de grundlæggende undersøgelser, som viser sognefogeder med navns nævnelse tilbage i starten af 1600-tallet, altså også før enevælden. Sognefogederne er her fundet i lensregnskabet 1610-11, se <http://geltzer.dk/artikler/sgflen.php>, og <http://geltzer.dk/artikler/kilder/sognefogeder.php>.

¹⁰³ Se afsnit om [Kolding Rytterdistrikt](#).

I [Vejviser 1877](#) "F. Petersen, Skanderup Sognefoged og Lægdsmand i 4. Udskrivningskr. 75. Lægd."

I [Vejviser 1887](#) formentlig den samme: "C. F. L. Petersen, (Skanderup), for Skanderup."

I [Vejviser 1894](#) "Sognefoged og Lægdsmand. Hans Nielsen, Gjelballe."

I [Vejviser 1902](#) "Sognefoged H N Roldsgaard, Gjelballe." Optræder også i [Vejviser 1904](#).

I [Vejviser 1910](#) "Gaardejer H Hansen, Gjelballe." Optræder også i [Vejviser 1914](#), her som Gdr. H. Hansen, Lunderskov."

Herefter er der ikke givet [netadgang til Vejviser](#) før 1950, og her i reduceret form.

Befolkningen

Folketællinger for Skanderup Sogn

Det er uproblematisk at skitsere den befolkningsmæssige udvikling og sammensætning i Skanderup Sogn fordelt på sognets landsbyer. Man benytter her de 18 folketællinger fra 1787-1930, som er tilgængelige med 5-10 års intervaller fra [Statens Arkiver](#), her dog mere hårdhændet udvalgt. I tiden efter 1930 har [Danmarks Statistik](#) de nødvendige oplysninger¹⁰⁴.

Langt mere problematisk er det at få oplysninger for tiden før folketællingerne fra 1769.

Selv om det i Lukasevangeliet, forfattet o. 80-100 e. Kr., berettes, at der under kejser Augustus, dvs. o. Kr. fødsel blev foretaget en folketælling, så skal vi langt længere frem i tiden, før dette blev almindeligt.

I Danmark blev den første folketælling foretaget i 1769. Her skulle der have været 797.584 indbyggere i kongeriget Danmark, heraf de 80.000 i København. Folketællingerne er dog først offentligt og digitalt tilgængelige med tællingen i 1787 som ovenfor anført.

Det er indlysende, at oplysninger om folketallet i Danmark før 1769 ikke bare er usikre, de beror på skøn, som kun tages i anvendelse i mangel af andet og bedre.

De mest almindeligt kendte gætteparametre mht. befolkningstallet i Danmark før 1769 er: 1) Stednavne, hvor f. eks. torp-endelsen (som i Skanderup m. fl.) med ret stor sikkerhed tidsfæstes til tiden fra vikingetid til o. 1300. Man har så også gættet på, at mængden af torp-navne kunne antyde en befolkningsforøgelse før befolkningstilbagegangen med pesten, den sorte død i midten af 1300-tallet. 2) Angivelserne af regnskaber i Kong Valdemars Jordebog fra 1231. Det havde jo været dejligt, om disse regnskaber var præcise og specifikke. Men dels er kun bønderne optalt (ikke familie og tyende), dels er der kun en liste for Halland, som man så skal til at skønne andre lokaliteter ud fra. 3) Knytlingesagaen, dvs. en islandsk saga om Danmarks historie fra Harald Blåtand (o. 980) til Knud d. Hellige (død 1086), nedskrevet o. 1300. Det er en til det yderste upålidelig kilde (saga) især o. beskrivelsen af Knud d. Hellige. Men der kan i kapitel 32 være brugelige oplysninger i oversigten over skipænen og kirker. Skipænen er afledt af udsagnsordet skipa, der betyder "at ordne", og som i forbindelse med vikingetidens ledning har betydningen at udstyre et skib med krigere og proviant. Altså et område med konkrete forpligtelser over for kongen, såvel som kirker har interesser i mængden af bønder, som kunne yde tiende. Man kan skønsmæssigt regne med 900 skipænen med et varierende antal havne i hele landet. Alt sparsomt med oplysninger om befolkningstallet og ganske svært fortolkeligt, når der skal laves statistik. 4) Kirkerne, mere tyndt og spredt i Jylland end i resten af landet og er almindeligvis tolket som udtryk for befolkningstætheden. Kirker blev for størstepartens vedkommende bygget over en periode på o. 250 år indtil o. 1300, de tidligste var bygget af træ, enkelte bevarede stenkirker fra 1060-80, men først fra 1200-tallet gennemgående af tegl. Også her er det overordentlig usikkert at bruge kirkerne til skøn over befolkningstallet. Det er faktisk umuligt, idet de lige så godt kunne være udtryk for økonomisk frem- eller tilbagegang.

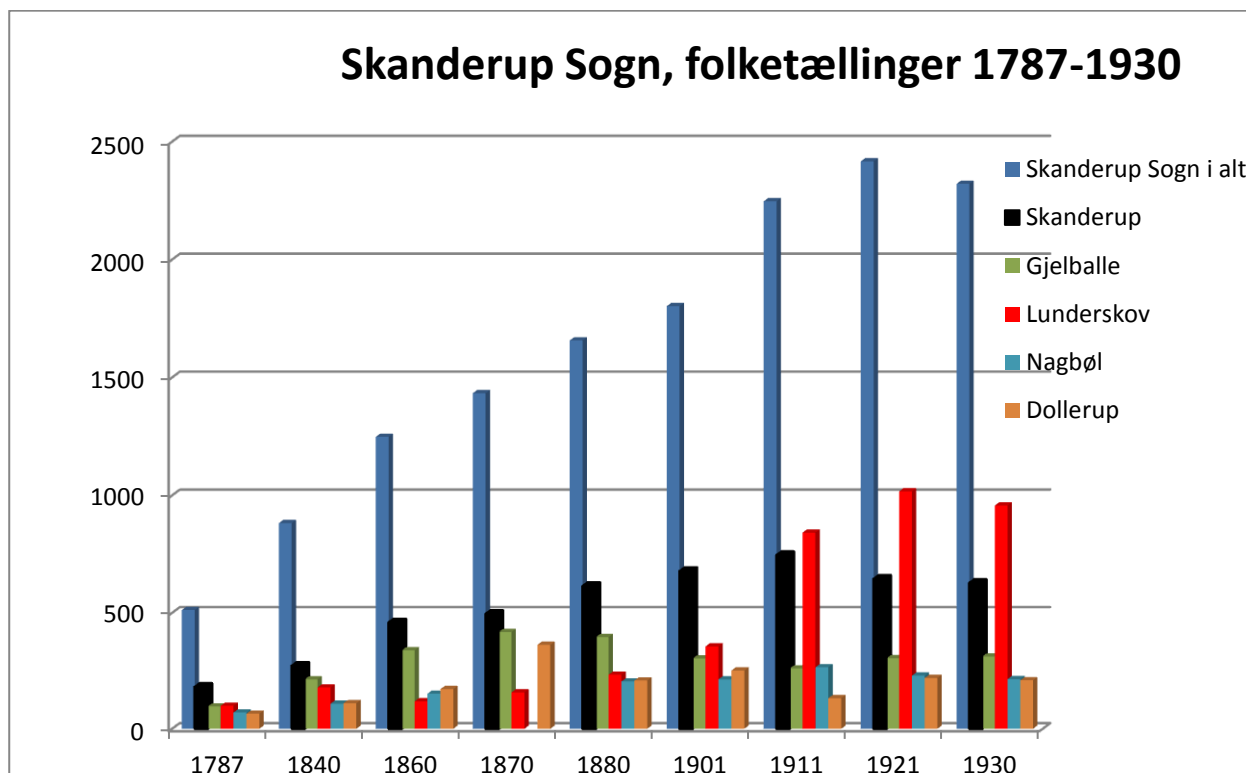
Der blev fra midten af 1300-tallet nedlagt kirker, og der var som et resultat af pesten og vel også almindelig økonomisk tilbagegang en befolkningstilbagegang indtil velsagtens tiden omkring reformationen (1536).

Med folketællingsmaterialet er vi på anderledes sikker grund.

¹⁰⁴ Denne historiske tidsserie fra Danmarks Statistik har en noget tung grafik. Man skal vælge det ønskede sogn fra et Danmarkskort (som evt. kan forstørres). Så skal man nederst i skærmbilledet vælge årstal (fra 1925 til nyeste år). Til slut fører man musen op på det valgte sogn på Danmarkskortet, hvor sognetallet så kommer som et museanimeret billede. For de mere detaljerede muligheder er der nok ikke andet at gøre end at forsøge sig frem.

De her bragte tal har kildebelæg i de officielle folketællinger, som er indscannet af [Dansk Data Arkiv](#), men som mest simpelt kan hentes fra [Statens Arkivalier Online](#). Det er håndskrevne dokumenter, hvor lokale præster og degne har været skrivere, efterhånden afløst af sognerådspolitikere. Der er ret stor forskel på læselig- og ordentlighed. Kunne man fyre somme af de skrivende med tilbagevirkende kraft ville det have været en lettelse. Men det er i øvrigt muligt at registrere navnene på de skrivende sognepræster, sognerådsformænd m.v. fra start til slut. Hvis man da kan læse, hvad der står. Og - endnu bedre - at detaljere optællingerne til de byer, som sognene består af.

Folketal i tællings år	1787	1840	1860	1870	1880	1901	1911	1921	1930
Skanderup Sogn i alt	512	882	1248	1433	1657	1802	2247	2416	2321
Skanderup	182	273	460	497	617	680	748	647	630
Gjelballe	96	213	338	417	395	303	260	304	311
Lunderskov	99	178	118	157	233	355	842	1017	957
Nagbøl	70	108	151		204	213	265	229	214
Dollerup	65	110	171	362 ¹⁰⁵	208	251	132	219	209

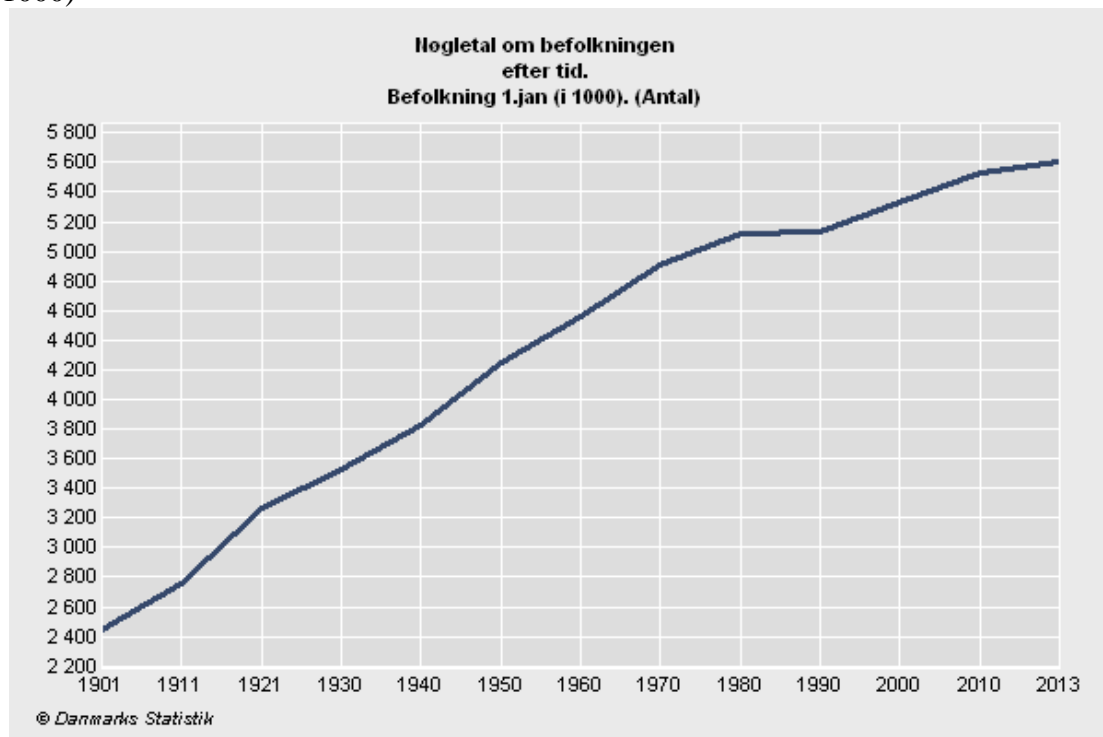
Folketallet i Skanderup Sogn stiger jævnt indtil o. 1920. Sognets befolkningsmæssigt to største byer er Skanderup og Gjelballe indtil den begyndende industrialisering og hermed jernbanedrift i Lunderskov fra 1866. Mht. folketal var Lunderskov indtil da størrelsesmæssigt nr. 3. Men Lunderskov overhaler Gjelballe allerede i 1901 og i tiden indtil 1911 også Skanderup. Går man mere detaljeret ind i de tilgængelige befolkningstal, så var der allerede i 1906 i Lunderskov 635 indbyggere mod 509 i Skanderup. Der er i denne periode en nærmest eksplosiv befolkningstilvækst i Lunderskov i forhold til resten af sognet, og stationsbyen bliver herefter sognets ubetinget mest folkerige by med handel, service og senere produktionsvirksomhed som de fremherskende erhverv.

¹⁰⁵ Sammenlagt Dollerup og Nagbøl.

Sammenholder man befolkningsudviklingen i Skanderup Sogn med hele Danmark, så bemærker man, at 1920-30'erne er præget af svag befolkningsvækst i landet som helhed, 8,1 % 1921-30 mod en vækst på 18,1 % det foregående tiår. Men i landsognet Skanderup er der 1921-30 en direkte negativ vækst % på -3,9. I landsbyerne er det især i Skanderup, Dollerup og Nagbøl - men ikke Gjelballe, at der kan konstateres en negativ befolkningsvækst i forbindelse med 1920'erne og verdenskrisen fra 1929. I stationsbyen Lunderskov kan der konstateres et lille fald i befolkningen. Også sammenlignet med andre landsbyer kunne den negative befolkningsvækst i Skanderup Sogn 1921-30 se ud til at have været bemærkelsesværdig. Man kan dog nok næppe tilskrive det, at pastor C. J. Moe i 1922 forlod sognet, selvom det kunne være fristende at forsøge etableret en direkte fysisk konsekvens af det åndelige livs hermed velsagtens begyndende normalisering. Der er dog nok snarere tale om en økonomisk betinget stagnation på egnen, som man også kan konstatere i den nærtliggende stationsby [Vamdrup](#).

Folketallet i Danmark 1901-2013

	1901	1911	1921	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2013
Befolkning 1.jan (i 1000)	2447	2757	3265	3531	3826	4252	4566	4907	5122	5135	5330	5535	5603

I 2013 er folketallet i Skanderup Sogn 4089. Heraf er 3016 bosat i Lunderskov, 424 i Skanderup.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Danmarks Statistik, [Statistikbanken, bef44](#).

Folkeliv, dagligdag og kulturtræk i sognet siden 1800-tallet

Det ville være dejligt, om det kunne lade sig gøre at tegne et veldokumenteret billede af livet i lyst og nød et par hundrede år tilbage.

Det eneste kildemateriale til sådan en beskrivelse er det, der har aftegnet sig i den lokale presse fra midten af 1800-tallet, et sparsomt [fotografisk materiale](#) og enkelte bidrag fra folkemindeindsamlingen, hvor der kun er et enkelt bidrag fra selve Skanderup Sogn¹⁰⁷. Og det er helt klart i underkanten, hvis billedet skal blive både korrekt og rimeligt nuanceret.

Ud fra det foreliggende materiale ville der mere eller mindre fyldestgørende kunne skitseres i varierende omfang o. flg. temaer: 1) bygninger, beboelse, 2) arbejde og arbejdstid, 3) skikke, 4) fattige og velstillede 5) toldgrænsen omkring sognet, 6) klædedragt, 7) kirkeliv og religion, 8) politik.

Tro og trolddom aflejret i det, man siger til og om hinanden og tror på, kan sige ganske meget om en lokalbefolknings mentalitet. Man kender lidt til den officielle kamp mod menigmands trosforestillinger ud fra biskop E. Pontoppidans bog fra 1736, Fejekost til at udfeje den gamle surdej, genudgivet Kbh. 1923 v. Olrik.

I flæng kan fra den almindelige folketro anføres, at en frugtsommelig kvinde ikke måtte gå over rindende vand, hun måtte ikke lade sit vand på kirkegården, så ville barnet ikke kunne ligge tørt, ved dårlig luft måtte hånd eller tørklæde ikke holdes for munden, det ville give barnet dårlig ånde. Hun måtte, hvis der kom fremmede ikke kigge gennem døren, så ville barnet blive skeløjet, hun måtte ved slagting ikke få blod på sig, så ville barnet få et rødt modermærke. Og en stoppenål i puderne hos det nyfødte barn ville gøre det stålsat

Specifikt fra Skanderup kan vi her lade Otto Korsgaard få ordet.

Han refererer til en gammel kones fortælling og varsel om dødsfald med ”5-6 Kvinder i sort Tøj, og skønt det var meget tørt vejr, gik de endda og løftede skørterne op, som i det værste regnvejr ... ikke længe efter døde Fortællerskens Mor, og da hun skulle lægges i Kisten, blev det et øsende Regnvejr, og de 5-6 Koner ... Nabokoner ...” kom til gården. En anden historie handlede om en mand, der sad død i sin kørevogn med forspændte heste, og disse heste ville ikke røre sig ud af stedet, da de blev spændt for ligvognen.

Det lokale selvstyre

Når vi i dag siger folkestyre, så tænker vi især på den almindelige, lige og hemmelige valgret med tilhørende valgbarhed. Men det er på den lange bane, at det efterhånden er blevet sådan. Historisk er både lands- og lokalpolitikken en ganske tidsbestemt variant af det, vi i dag opfatter som folkestyre. Det blev formelt etableret med junigrundloven 1849, der afløste enevælden, men med en række privilegier og forbehold, som siden gradvist er modificeret mod et stadig mere omfattende folkestyre.

Lovgivningsmæssigt drejer det lokale sig om købstadslovgivningen fra 1837, anordning om sogneforstanderskaber fra 1841, over love og anordninger af 1855 til Lov om Landkommunernes styrelse af 06.07. 1867, der varer indtil det egentlige gennembrud i den almindelige og lige valgret

¹⁰⁷ Otto Korsgaard, Folkeliv i Skanderup Sogn. Generelt er pionererne inden for folkemindesamlingen Svend Grundtvig, Axel Olrik, H. F. Feilberg og E. Tang Kristensen. Desuden har A. F. Schmidt her som på så mange andre områder ydet bidrag med direkte relevans for Skanderup, udgivelsen af O. Korsgaards erindringer fra 1922.

med kvindernes valgret i 1908. Der sker nogle løbende ændringer fra 1933, i 1950 og 1965. Endelig forsvinder sognerådene med kommunalreformen i 1970.

Det administrative grundlag for lokalstyret i Danmark er *enevælden* (1660/65-1849), hvor der blev styret via kirken, lens- og amtmænd – og hvor amtmændene under enevælden erstattede de funktioner, som tidligere de adelige lensmænd havde haft - suppleret med amtsskrivere og amtsforvaltere på det skattemæssige område. I købstæderne havde enevælden foruden borgmestre byfogeder. Endelig var der fra 1791 herredsfogeder som dommere og efterhånden også med andre administrative opgaver under enevælden - politisager, tinglysning, skifte og overformynderi m.v. Frederik d. 6. besluttede i 1831 under indtryk af de revolutionære uroligheder i Europa 1830 frem til 1848, at oprette de rådgivende stænderforsamlinger¹⁰⁸, som blev effektueret i 1834 med Forordning ang. Provindsialstændernes Indretning i Danmark. Det førte så også i 1848-49 frem til junigrundlovens markering af enevældens ophør.

Skellet i udviklingen er således junigrundloven og de første spæde tiltag til en demokratisering af central- og lokalstyre op til og fra 1849. Junigrundloven med overgang fra enevælde til folkestyre giver sig selv som et demokratisk tiltag, om end man bemærker den overordentligt begrænsede valgret, som i folkemunde blev kaldt for forbehold over for 'de syv F'er': fruentimmere, folkehold, fattige, fremmede, fallenter, fjolser og forbrydere. Desuden var der en endnu mere privilegeret valgret til Landstinget i form af alder, indkomst-formue og indirekte valg af valgmænd, der så udpegede medlemmerne til Landstinget¹⁰⁹ - et førstekammer for de helt privilegerede klasser. Og det må her erindres, at love skulle gennem både Folketing og Landsting for at få lovkraft.

Der var over for folkestyrets demokratiseringspotentialer en udbredt skepsis (blandt de vel- og bedrestillede) i forhold til almuens / bøndernes / pøbelens evne til at styre og tage beslutninger, som også skulle gælde de privilegerede.

Valglovsbestemmelser

Siden 1849 indtil 1980 har kommunalbestyrelserne hvert år skullet udarbejde valglister, fra 1980 kun ved folketingsvalg eller ved folkeafstemning.

Sogneforhandlingsprotokollerne afspejler tydeligt valglisterforpligtigelsen. Som regel hvem i sognerådet, det var pålagt, og ind imellem afspejler listerne den politiske kamp om flertallet i sognerådet som repræsentativt organ. Især hvis flertallet er på vippen, vil det være oplagt at få eller indgive en klage, der kan resultere i mobilisering og et evt. andet resultat.

Fra 1849 til 1915 var der flertalsvalg i enkeltmandskredse (som man stadig bruger i f. eks. UK og med variationer i USA). Indtil 1901 var afstemningen offentlig, dvs. ikke hemmelig.

I 1908 fik kvinder kommunal valgret som et resultat af Landstingets reducerede indflydelse med systemskiftet i 1901, dvs. folketingsparlamentarisme i praksis.

Med grundloven af 1915 blev vælgerantallet mere end fordoblet ved rigsdagsvalg med kvinder, tyende, gradvis sænkelse af valgretsaldere og ophævelse af kravet om bopælspligt i valgkredsen i en periode før valget. For første gang forudsatte valgloven nu også, at kandidaterne som hovedregel var tilsluttet politiske partier. Hver kommune i en valgkreds skulle udgøre mindst 1 afstemningsområde, 10 % af vælgerne kunne kræve yderligere opdeling.

Med valgloven af 1920 indførtes der forholdstalsvalg med kreds- og tillægsmandater, som vi kender det i dag. De tidligere enkelmandsvalgkredse blev til opstillingskredse.

¹⁰⁸ En stænderforsamling er et repræsentativt organ, der i Danmark i perioden fra 1200-tallet til 1849 repræsenterede samfundets forskellige stænder (adel, gejstlighed, borgere, i Norden også bønderne). Stænderne kunne være rådgivende over for fyrsten, i nogle sager endda beslutningstagende.

¹⁰⁹ Landstinget udgjorde sammen med Folketinget Rigsdagen 1849-1953. Landstinget var Rigsdagens "konservative garanti" med mere privilegeret valgret og valgbarhed end til Folketinget og endda i starten med kongevalgte medlemmer.

Sogne- og købstadslovgivningen

For købstæderne¹¹⁰ og hovedstaden blev der med udtalelse fra stænderne¹¹¹ givet en anordning angaaende købstædernes økonomiske bestyrelse af 24. okt. 1837 (Collegial Tidenden nr. 47, 06. november 1837), der var gældende indtil købstadsloven af 26. maj 1868. Valgberettigede og valgbare var de mest velhavende, dvs. 3-9 % af købstædernes næringsdrivende borgerskab til borgerrepræsentationerne. Disse borgerrepræsentationer kan nærmest betragtes som et billigt supplement til den statslige forvaltning, som også under enevælden opererede med ”eligerede borgere”.

Overgang fra enevældig forvaltning til lokalt selvstyre

Det landkommunale selvstyre var både før og efter junigrundloven i 1849 også en decideret statslig forvaltning, hvor der var blevet et stigende behov for et (så nogenlunde) folkeligt supplement. Om ikke andet så (også her) a.h.t. gratis arbejdskraft i form af de lokale repræsentanter, som blev indført med anordning om sogneforstanderskaber i 1841.

Det landkommunale selvstyre starter således med inspiration fra den samtidige købstadslovgivning, med anordning ang. landkommunevæsenet 13.08.1841.

Der kommer en justering med Lov om sogneforstanderskabernes og amtsrådenes sammensætning af 22.03.1855 (Love og Anordninger 1855). Endelig kommer der med Lov om landkommunernes styrelse 06.07. 1868 (Love og Anordninger 1867) den lov, som markerer navneskiftet fra sogneforstanderskaber til sogneråd.

Umiddelbart ville man forvente en glidende overgang til demokratisering af det lokale selvstyre.

Det kan man vel også godt sige, der i nogen grad var tale om, men helt afgjort inden for de rammer, som det nationale borgerskab og det store hartkorn fandt bedst. Og med de begrænsninger, som lå i de stramninger i den folkelige indflydelse, som allerede lå i junigrundloven, og som blev strammet jævnt op med den følgende tids grundlovsændringer op til provisorietiden. Først med parlamentarismens faktiske gennemførelse i 1901 og kvindernes valgret i 1908 kan demokratiseringen siges at være slået så nogenlunde igennem. Dvs. før 1901 / 1908 ingen indflydelse til de 7 F'er (Fruentimmere (kvinder), Folkehold (tjenestefolk), Fattige, Fremmede, Fallenter (mennesker der var gået fallit), Fjølser og Forbrydere), en indflydelse som først endeligt blev formaliseret med 1915 grundloven.

Skal der siges noget sammenfattende om det lokale selvstyre i perioden fra 1841, er det først og fremmest, at hovedopgaverne i sognekommunerne var fattig-, skolevæsenet samt vejene. Sygehus var amtslige opgaver. I byerne under købstadslovgivningen var opgaverne flere og øgedes løbende i industrialiseringens kølvand med f. eks. renovation, kloakering, vand-, el- og gasforsyning.

En yderligere forskel på forvaltningen i sognekommuner og byer var, at de tiltagende velfærdsordninger, som ikke mindst blev krævet af et stadig stærkere Socialdemokrati omkring skoler, alderdomshjem, sygehuse m.v.

1841 sogneforstanderskaberne

Fødte medlemmer: sognepræsten, herredsfogeden med stemmeret, alle jordejere med 32 tdr. hartkorn og mere (det helt store hartkorn).

Valgte medlemmer: 4-9, afhængigt af kommunens befolkningsmæssige størrelse, som havde mindst 1 tdr. hartkorn, uanset fæste eller eje, altså ingen repræsentation af husmænd.

Amtsrådet:

Amtmanden, en af amtets provster, udnævnt af kancelliet, dvs. centralmagtens repræsentanter.

¹¹⁰ Lokalt var der Kolding, Fredericia, Vejle i *Vejle Amt*. Der er 68 købstæder i alt.

¹¹¹ Se fodnote 108.

Lokale repræsentanter: sædegårdejere valgte 3 medlemmer, hvis sædegårdens hartkorn var ½ af amtets samlede hartkorn, ellers 2 repræsentanter. 3 eller 4 valgtes indirekte af sogneforstanderskaberne, hvor centralmagten og det store hartkorn jo også var godt repræsenteret.

1855 reformen af sogneforstanderskaberne

Den mindre halvdel valgtes af samtlige, som også var valgbare til Folketinget, dvs. ingen fra de 7F'er (Fruentimmere (kvinder), Folkehold (tjenestefolk), Fattige, Fremmede, Fallenter (mennesker der var gået fallit), Fjolser og Forbrydere).

Den større halvdel valgtes af de højeste kommunale skatteydere over det foregående år.

Præster og det store hartkorn mister det fødte medlemskab. Præsterne beholder dog beføjelser i fattig- og skolevæsen med stemmeret i disse sager. Herredsfogeden kunne deltage i forhandlingerne uden stemmeret.

Der skulle være et ulige antal medlemmer.

Amtsrådet, 7-11 medlemmer ulige antal:

Mindre ½ valgtes her af de største skatteydere.

Større ½ valgtes indirekte af sogneforstanderskaberne.

1867 kommunalreformen

I stedet for sogneforstanderskaber er navnet nu sogneråd. Sognepræsten gled helt ud som født medlem, herredsfogeden mistede retten til at tiltræde forhandlingerne, og formandens stemme var ikke længere udslagsgivende ved stemmelighed. Derimod skærpedes amtsrådenes kontrol med den kommunale administration og virksomhed. Det blev samtidig bestemt, at et landdistrikt, der hørte under en købstadskirke, men havde eget fattigvæsen, skulle have sit eget sogneråd. Som hidtil skulle sogne, der havde fælles fattigvæsen, være én sognekommune.

Den nye ordning for sognekommunerne betød også, at skolevæsenets administration og økonomiske forvaltning blev lagt over til sognerådene. Samtidig blev der nedsat en skolekommission, der skulle føre tilsyn med undervisningen.

Her var sognepræsten fast medlem, mens kommissionens to øvrige medlemmer blev udpeget af sognerådet. Mindst ét af disse medlemmer skulle samtidig være medlem af sognerådet.

I 1908 fik alle over 25 år, både kvinder og mænd, valgret. Skyldte man i skat, blev valgretten dog stadig frataget - indtil Steinckes socialreform i 1933.

Der kom en ny lov om kommunernes styrelse i 1933, som var gældende indtil 1965. Sogneråd skulle stadig bestå af et ulige antal medlemmer, der udgjorde mindst 5 og højst 19 personer.

Ændringer heri krævede amtsrådets tilladelse.

Sognerådsformand og -næstformand valgtes med absolut flertal, og var forpligtede til at fungere i hele valgperioden.

Socioøkonomisk fordeling af ledelsen af sogneforstanderskaber og -råd

Niels Clemmensen har i sin disputats undersøgt og dokumenteret den socioøkonomiske fordeling i ledelsen af sogneforstanderskaber og -råd i Præstø og Randers amter.

De i tabeller og figurer titulerede sognerådsformænd var i perioden 1841-1867 sogneforstanderskabsformænd.

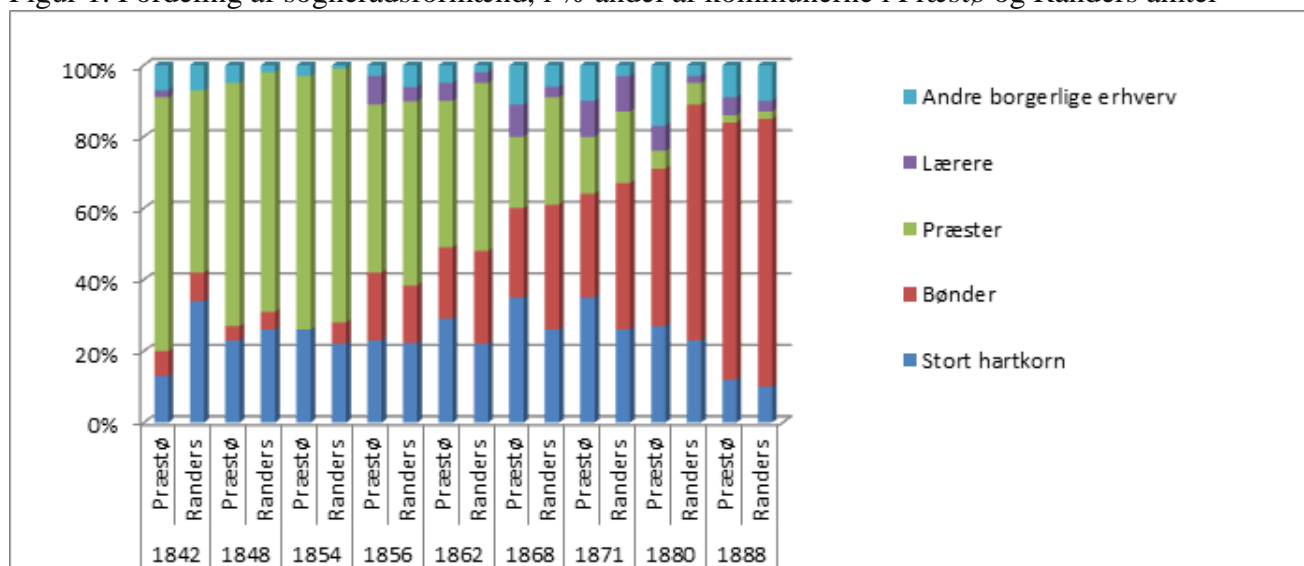
Tabel 1 Socioøkonomisk fordeling af sognerådsformænd, i % andele af kommunerne i Præstø og Randers amter¹¹²

		Stort hartkorn	Bønder	Præster	Lærere	Andre erhverv	I alt
1842	Præstø	13	7	71	2	7	100
	Randers	34	8	51	-	7	100
1848	Præstø	23	4	68	-	5	100
	Randers	26	5	67	-	2	100
1854	Præstø	26	-	71	-	3	100
	Randers	22	6	71	-	1	100
1856	Præstø	23	19	47	8	3	100
	Randers	22	16	51	4	6	99
1862	Præstø	29	20	41	5	5	100
	Randers	22	26	47	3	2	100
1868	Præstø	35	25	20	9	11	100
	Randers	26	35	30	3	6	100
1871	Præstø	35	29	16	10	10	100
	Randers	26	41	20	10	3	100
1880	Præstø	27	44	5	7	17	100
	Randers	23	66	6	2	3	100
1888	Præstø	12	72	2	5	9	100
	Randers	10	75	2	3	10	100

For Præstø Amt er der indhentet data fra o. 60 kommuner (56-65) for Randers o 70 kommuner (71-72).

Den officielle hartkornstatistik kan benyttes til at bestemme *ejendomme over 12 tdr. hartkorn som store hartkorn, ejendomme fra 1-12 tdr. hartkorn som bøndergårde, ejendomme under 1 td. hartkorn som husmandsteder.*¹¹³

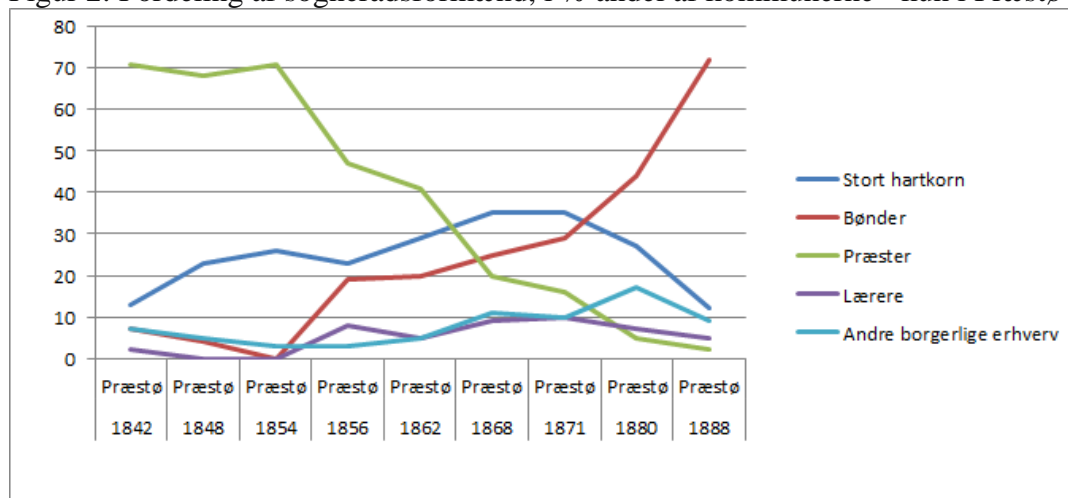
Figur 1. Fordeling af sognerådsformænd, i % andel af kommunerne i Præstø og Randers amter

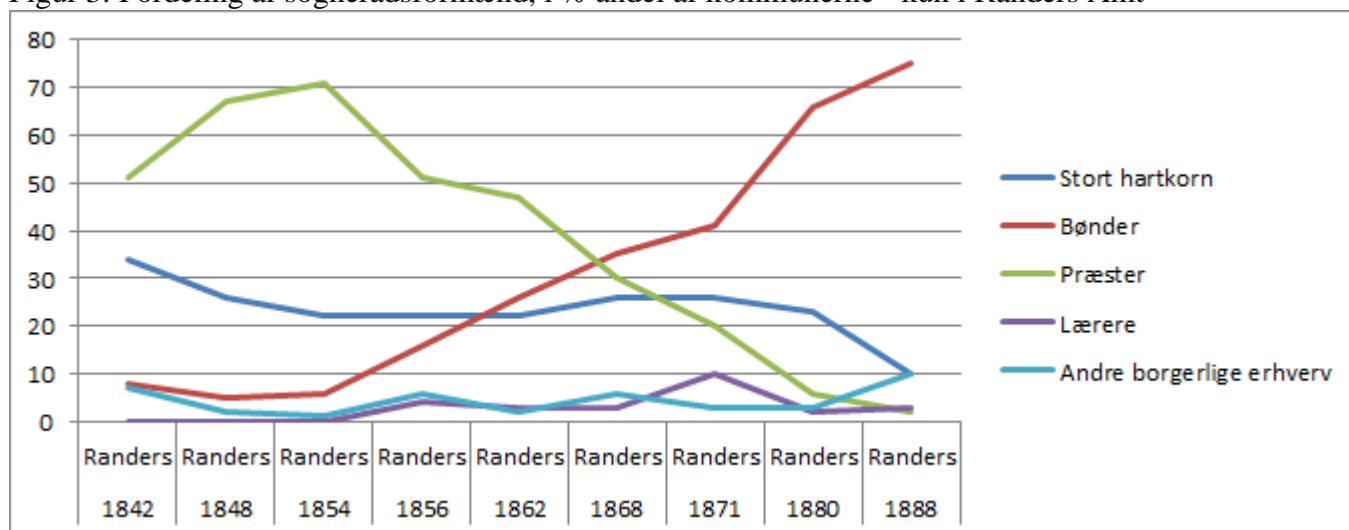
¹¹² Den her bragte tabel er en sammenskrivning af tabellerne 1-2, 31-34 i NC. Der er i denne sammenskrivning set bort fra den optimale repræsentativitet, som NC har forsøgt at tage højde for ved at bringe tabeller, som giver data for udvalgte år i udvalgte tabeller. Variationerne er så ubetydelige, at disse supplerende tabeller er fravalgt.

¹¹³ NC s. 42

Figur 2: Fordeling af sognerådsformænd, i % andel af kommunerne - kun i Præstø Amt

Figur 3: Fordeling af sognerådsformænd, i % andel af kommunerne - kun i Randers Amt

Tal og figurer viser generelt for begge amter et markant fald i præsternes andel af formandskaberne, efterfulgt af en tilsvarende stigning i bøndernes, dvs. gårdmændenes andel - for begge amter markant fra 1871. Det store hartkorn ligger jævnt godt repræsenteret på over 20 % af formandskaberne indtil 1871. Herefter kommer der et fald, der falder sammen med det samlede Venstre i Rigsdagen fra 1870, og faldet kulminerer i 1888, hvor provisorietiden er på det højeste konfliktniveau. Man kan sige, at faldet er mindst markant i det mindre godsrige Randers Amt, fordi det store hartkorn her aldrig når den position i formandskaberne som i Præstø Amt. I det godsrige Præstø Amt har bønderne en mindre repræsentation i formandskaberne fra 1862 i forhold til Randers Amt. Tilsvarende har det store hartkorn fra 1862 en større andel af formandskaberne, end de har i Randers Amt. Det betyder så også helt naturligt den stærke tilbagegang i formandsrepræsentationen i Præstø Amt.

Sogneforstanderskaber, sogneråd og sognerådsmøder i Skanderup Sogn

1841-68. Det ses af Sogneforstanderprotokol 1841-68, første møde 21. jan. 1842, at det første sogneforstanderskab i Skanderup Sogn bestod af 7 medlemmer: 1) de fødte medlemmer, som var formanden Christen Hansen Juhl, Nagbølgaard, pastor Ulrik K. Schmidth, Nagbøl (underskriver sig konsekvent kun Schmidth) og [herredsfogeden](#) med stemmeret, når han deltog, 2) de valgte medlemmer, som var gårdejer Hans Buch, Skanderup Nørgaard, gårdejer Anders S. Fløjstrup, Enghavegaard, Gjelballe, gårdejer Jeppe Iversen Buch, Harbogaarden, Skanderup, gårdejer Rasmus Højrup, Dollerup og møller Poul Knudsen, Drabæks Mølle, Lunderskov. Ulrik K. Schmidth var sognepræst i Skanderup 1834-70.

Som det i 1841 anordningen kræves, er der i sogneforstanderskabet som fødte medlemmer en sognepræst, pastor Schmidth, og formanden må være repræsentanten for det store hartkorn, dvs. 32 tdr., også født medlem. Det er 1842-1855 C. H. Juhl, Nagbølgaard. Herefter indtil 1862 Carl A. von Bülow, også Nagbølgaard. Bülow dog efter 1855-ordningen og derfor ikke født medlem. I anordningen fra 1841 hedder det om hartkornskravet, at " ...den eller de lodsejere, der af sognedistriktets hartkorn ejer i det mindste 32 tønner, hvorved dog skov- og mølleskyld kun beregnes med det halve, samt bo i sognedistriktet, eller, hvis dette ikke er tilfældet, dog er villige til at indtræde i forstanderskabet."

Da Skanderup Sogn ikke har haft lodsejere, der levede op til kravet om 32 tdr. h., har man så iflg. anordningen kunnet vælge blandt de mulige, dvs. de "villige", som så nok er blevet adspurgt blandt de største af sognets lodsejere, hvortil ejeren af Nagbølgaard hørte.

Iflg. Trap, Kongeriget Danmark, 3. udgave, 5. bind, 1898-1906 var der flg. større gårde i sognet: "Gaarden Vissingsminde har 16½ Td. H ... Dollerupgaard har 18 Td. H ... Nagbølgaard har 14¼ Td. H ... 4 Huse og en Smedje ... Rolles Mølle, Gd. m. Vandmølle, har 13½ Td. H ..."

Af andre gårde nævnes i Trap: Skanderupgaard; Mariegaard.; Nørgaard.; Nørgaardslund; Rosenlund; Nygaard.; Frederiksminde; Dolleruplund; Gjelballegaard.; Elisabethslust; Dorotheasminde; Grønvanggaard.

I mangel af det helt store hartkorn har man således som født medlemskab ladet sig nøje med ejeren af Nagbølgaard sammen med den lokale sognepræst. Og en herredsfoged skulle der være. Han har ikke nødvendigvis følt sig kaldet til at deltage i alle møder.

Som det fremgår [oven for](#) blev valgereglerne i 1855 ændret, og præster mistede sammen med det store hartkorn det fødte medlemskab - pastor Schmidth forsvinder fra sogneforstanderskabet fra 1855. Og det blev nu lovfæstet, at der skulle være et ulige antal medlemmer.

Man kan af forhandlingsprotokollen se, at møderne 1842-68 som regel foregik i Nagbøl, hvor jo både sognepræsten og formanden havde til huse indtil 1862. Efter 1875 (her kun konstaterbart fra 1903) var mødestedet som regel Fattiggaarden over for Skanderup Kirke.

Nagbølgaard havde ejeren Chr. H. Juhl som født repræsentant (det store hartkorn, som i dette tilfælde dog var i reduceret størrelse) og formand, herefter Carl A. von Bülow, formand indtil 1862 (hvor han flyttede fra egnen). Bülow var repræsentant efter 1855-ordningen uden fødte medlemmer, men hvor den største halvdel (4) skulle vælges blandt de højeste kommunale skatteydere.

Sammenligning af sogneforstanderskaberne 1841-55 og 1855-68, oversigt over mødeindhold.

Der er ingen iagttagelige forskelle i sagsbehandlingen.

De fødte medlemmer, præsten og herredsfogeden forsvandt med 1855-ordningen. I Præstø og Randers reduceredes i samme tidsperiode præsternes andel af formandskabet med 30-40 %. I Skanderup forsvandt præsten helt. Men det var jo også i den før-indremissionske periode.

Derimod skete der ikke iagttagelige ændringer i formandskabet i øvrigt, der stadig blev varetaget af de største bønder, om ikke det indtil 1855 krævede 32 td. hartkorn, som jo ikke fandtes i denne størrelse i sognet.

Man kunne måske have forventet, at jernbanens komme ville have afspejlet sig i sogneforstanderskabets forhandlinger, men som et statsligt foretagende behøvede jernbanen jo ikke behandling her, og jernbanen afspejles sig så heller ikke i sognerådsreferaterne.

Sogneforstanderskabets ny tildelte opgaver omfattede hovedsagelig tilsyn med og vedligehold af kommunens biveje og fordeling af sognekørsel (§ 17), meddelelse af bevillinger til krohold, håndværk, mølledrift, brændevinsbrænding, udtaleret i sundhedssager, herunder læge- og jordemodervæsen m.v. (§ 18), tilsyn med brandassurancevæsen (§ 19) samt i øvrigt med de til rådighed stående midler at søge at hindre betleri og løsgængeri og derved støtte sognefogederne i varetagelsen af disses pligter desangående, herunder bidrage til at fremme og opretholde god politiorden (§ 20).

Sogneforstanderskabets sagsbehandlinger er refereret godt og pålideligt af TC, s. 214-227. Herfra en bearbejdet oversigt, som er nøje kontrolleret i protokollen.

Sogneforstanderskabssager

Fattigvæsenet - sociale karakteristikker af sognet

Fattige og fattigdom var især at finde blandt syge, forældreløse, enker og gamle.

I middelalderen og op i tiden til 15-1600-tallet, dvs. umiddelbart før enevælden, var fattige og fattigdom et anliggende for slægt og familie. På landet skulle bønderne sørge for slægt og familie, i byerne sluttede håndværkere og handlende sig sammen i gilder, hvor man ydede gensidig hjælp.

I praksis var fattigforsorgen dog hovedsageligt et kirkeligt anliggende, hvor den katolske kirke, ikke mindst klostrenes munke og nonner ydede hjælp til fattige og syge. Selv om overtro og åreladning kunne gøre mere skade end gavn, bredte den medicinske kunnen fra antikken via muslimske skrifter sig også til Europa og Danmark. Og man kunne efterhånden gøre sig håb om en nogenlunde effektiv sygdomsbehandling på [klostrenes hospitaler](#).

Herefter blev fattigforsorg i stadig stigende omfang et samfundsanliggende.

Med befolkningstilvæksten efter 1300-tallets pest, den sorte død, steg også antallet af fattige.

Lovgivningen blev strammet, og med Frederik 2.'s tiggerforordning fra 1587 blev vagabonder, tiggere og løsgængere efterhånden betragtet som moralsk anløbne, som man oven i købet gik over til at indfange og sætte til tvangsarbejde.

Med forordning om betlere i Danmark af 24. sept. 1708 blev fattigforsorgen et statsligt problem, dog finansieret gennem frivillige bidrag fra gejstlige og embedsmænd.

I 1803 besluttedes det at oprette fattigreglementer for henholdsvis landet og byerne, som dog i praksis var ret ens. Der oprettedes fattigdomskommissioner med sognepræster i spidsen. Disse fattigdomskommissioner havde ret til at indkræve og forbruge skattemidler. Sammen med skolekommissionerne fra 1814, også med sognepræster i ledelsen, blev disse to organer forløberne for sogneforstanderskaberne 1841-42.

Selv om den fattigforsorg, der blev indført med fattigkommissionerne og sogneforstanderskaberne var at betragte som fremskridt, så kan man med det herostratisk berømte eksempel, Tyendeloven af 10. maj 1854, altså en lov samtidig med sogneforstanderskabernes fattigforsorg, også med fordel være opmærksom på forholdene for de mindst privilegerede i samfundet. Jeppe Aakjærs Vredens Børn fra 1904 var et litterært debatindlæg til fordel for de mest udsatte på landet. Romanen affødte en voldsom debat, men medførte dog, at Tyendeloven og skudsmålsbogen i 1921 afskaffedes. Det

har næppe været p. gr. af denne roman, at Poul Henningsen en overgang frygtede, at Jeppe Aakjær kunne være hans far.¹¹⁴

I sogneforstanderprotokollen kan man se, at fattighusene i Skanderup (der var en overgang 2) - før det seneste fra 1875 over for sognekirken - skulle vedligeholdes af sognets beboere. Man kan også se, at den omsorg for de fattige i sognet, som medførte hjælpeforanstaltninger, blev fordelt efter gårdenes hartkorn.

Og det har næppe været en ønskesituation for de fattige at skulle ligge sognet til last.

For de gamle ændredes situationen betydeligt med [Lov om Alderdomsunderstøttelse fra 1891](#). Det blev nu muligt for "værdigt trængende" ældre over 60 år, som ikke tidligere havde modtaget fattighjælp, at få ret til understøttelse.

Drøftelsen i Skanderup Sogneråd fra jan. 1930 om etablering af et alderdomshjem i sognet resulterede først i en beslutning om at ombygge Fattiggaarden. Men i 1934 nåede man så frem til beslutningen om at bygge et helt nyt alderdomshjem i Lunderskov, hvor den nedbrændte Lunderskov Kro havde ligget. Og Fattiggaarden blev solgt.

Sognets veje - se [matrikelkort 1883](#) eller [matrikelkort 1846](#)¹¹⁵

På et sogneforstanderskabets møde 01.04.1842 i Gjelballe, hvor herredsfogeden for en gang skyld også deltog, gennemgik man en skrivelse fra amtet efter vejsyn i januar. Det hedder herom: "Herredsfogeden var til Mødet for i henhold til Amtets Skrivelse af 13. og 14. januar ..." at gå i samråd med sogneforstanderskabet o. vejene og deres vedligeholdelse. Herredsfogeden er medunderskriver (med et ulæseligt navn, desværre).

Søndre Landevej fra Kolding til Ribe var blevet forbedret og nu i god stand, hvorfor sogneforstanderskabet forventede, at amtet kunne overtage denne landevej.

Sognets veje i øvrigt inddeltes i 2 klasser: 1. *førsteklasses veje*, som man skulle kunne færdes ad nemt og bekvemt på alle tider af året, 2. *veje, som skulle holdes* så farbare, at man ikke skulle have anledning til klage.

Under *førsteklasses veje* hørte:

- 1) vejen fra Ribe Landevej gennem Dollerup, Nagbøl til Vamdrup,
- 2) vejen fra Søndre Landevej gennem Skanderup til Skanderup Kirke til Nagbøl (og herfra videre ad vej 1),
- 3) vejen fra Hjarup til Skanderup,
- 4) vejen fra Skanderup Kirke til Dollerup,
- 5) vejen fra Dollerup gennem Lunderskov, Gjelballe til Vranderup Mark.

Under 2. *klassers veje* hørte:

- 1) vejen fra Skanderup til Bønstrup skel (se evt. et af matrikelkortene),
- 2) vejen fra Lunderskov til Drabæks Mølle - ønskes i 1852 ændret til Dollerup, Drabæks Mølle m. forbindelse til Andst og
- 3) vejen fra Lunderskov til Rolles Mølle og til skel til Lejrskov,
- 4) Lunderskov Kirkevej, fra byen til 1. klassevejene 2) og 1), herfra til kirken,
- 5) Gjelballe Kirkevej fra 1. classes vejen 5) til Lunderskov Kirkevej.

¹¹⁴ Iflg. Hans Hertels glimrende og veldokumenterede biografi PH, Gyldendal 2012.

¹¹⁵ Eller gå til Kort og Matrikelstyrelsen under Miljøministeriet, der har historiske kort på nettet, hvor man kan forstørre kortet og læse detaljer, <http://arkiv.kms.dk/mpn/mpnxy.aspx?x=521322&y=6147177>. Tilsvarende kort kan man vælge for [Lunderskov](#), [Nagbøl](#). Dollerup og Gjelballe kan indkredses fra Skanderup eller Lunderskov.

I dag har staten ansvaret for det overordnede vejnet, kommunerne ansvaret for det øvrige, offentlige vejnet.

Med sogneforstanderskaberne blev amts- og kongerejser pålagt som sogneforstanderskabernes ansvarsområder, dvs. pligt til vedligehold.

Fra 1793 var det de i 1791 indførte **sognefogeders** ansvar at sørge for vejenes vedligehold, snerydning og kørsel. Kørslen kunne være af standspersoner, kongelige o.l. Det kunne også være regulær bortskaffelse af fattige fra sognet.

Det var også under sogneforstanderskabet sognefogeden, der skulle få de ind imellem formentlig noget vrangvillige bønder til at udføre arbejdet. Man har herunder fundet ud af, at det lettede udførelsen af opgaverne noget at lade dem udbyde i licitation, hvor der blev holdt syn til godkendelse i sogneforstanderskabet.

I 1868 besluttede sogneforstanderskabet anlæggelse af ny vej i Lunderskov, Reinholdts Bakke og i 1866 [Jordemodervejen](#) i Skanderup, vejen fra Søndre Landevej til Ribe gennem Skanderup, krydset til Hjarup, med vej til Gjelballe.

Der var i sognet også en række *offentlige stier*, fremgår det af liste, som blev fremlagt i sogneforstanderskabet 25.10.1850. Der var kirkestier i alle sognets byer, en skolesti fra Rolles Mølle til Gjelballe, møllestier til Lunderskov fra de to møller, en møllesti fra Skanderup, stier fra Skanderup til Gjelballe, fra Ribe Landevej til Drabæks Mølle.

Af egentlige modsætninger og konflikter omkring vejvæsenet kan der kun konstateres få og små i sogneforstanderskabs- og sognerådsprotokollerne. Vejene var en praktisk foranstaltning, og det indebar udgifter enten i penge- eller arbejdsydelse. Hertil kom placeringen af vejene.

Hvordan vejvæsenet er blevet drøftet blandt menigmand og de ikke så indflydelsesrige, som ikke har været repræsenteret i den sognepolitiske repræsentation før sent i forløbet, det kan der ikke siges noget om på det foreliggende kildegrundlag.

Men i forhandlingsprotokollerne er der enkelte eksempler på den økonomiske side, at bønderne af sognefogeden kunne beordres til vejvedligehold, hvilket blev opgivet og erstattet med en skattemæssig fordeling af arbejdet gennem licitation. Og et enkelt eksempel fra 1933, hvor vejen fra Søndre Landevej, gennem Skanderup by, forbi Skanderup Kirke blev rettet ud. I Skanderup til stor fortrydelse for et sognerådsmedlem, sognefoged og tidligere sognerådsformand. Det protesterende mindretal med helt åbenbare personlige interesser blev politisk "kørt over" af deres meningsfæller i andre (religiøse) henseender.

Jordemodervæsenet

Jordemødre har i kendt historisk tid været en vigtig funktion. Det mest gennemgående er, at det oprindeligt skulle være gifte kvinder eller enker, som selv havde født.

Med forordning af 4.12.1672 fik stadslægerne i København og andre byer pligt til at undervise og eksaminere jordemødre, før de måtte praktisere. De første danske regler om udvælgelse og beskikkelse via magistrat eller amtmænd findes i Kirkeritualet for Danmark og Norge af 1685.

I Christian 5.'s Danske Lov 1683 hedder det, at magistraten i København og amtmændene i provinsen skal "beskikke ærlige og gudfrygtige kvinder, som forstår sig på deres embede og med attest fra deres sognepræst kan bevidne, at de er af god kristelig levned og er eksamineret af medicus eller chirurges og give disse kvinder brev på, at de må lade sig bruge af barselskvinder, når det begjæres."

1713 oprettedes jordemoderkommissionen, og fra 1743 førtes der regelmæssigt protokol over examinerede jordemødre. Fra 1746-1761 begyndte man at oprette jordemoderembeder i provinsen. I

1791 giver den danske regering for første gang regler for betaling af jordemødre - efter evne, de fattigste mindst, de rigeste betalte mest.

I 1810 oprettedes *distriktsjordemoderordningen*. Jordemoderdistrikter med fast løn skulle oprettes over hele landet.

Lov om Jordemødres Lønninger af 8. marts 1856. Ved lovgivningen fastsattes og reguleredes taksterne for jordemoderhjælp på landet. Taksterne "tilpasses" patienternes sociale niveau. Gårdmænd og husmænd betaler forskellige takster."

Alt i alt betød reguleringerne krav om uddannelse inden for det for folketallet jo ganske vigtige erhverv. Med den stærkt forbedrede medicinske viden fra 1800-tallet var der krav om kvalitet, men lønnen var overordentlig ringe.

Jordemoder Marie Jensen, født i Lunderskov, uddannet som jordemoder som 22 årig i 1885, uddannelsen varede 1 år, var formentlig en typisk repræsentant i tiden. Hun var gift, havde børn, manden kunne ikke tjene til føden. Datteren siger om moderen og ønsket om at blive jordemoder: "Det blev man jo dengang kun, hvis man var så uheldig at blive gift med en mand, der ikke kunne forsørge en, eller hvis man blev enke."

Der var i sogneforstanderskabet for Skanderup Sogn fra 1843 behandling af et amtsligt ønske om oprettelse af jordemoderbolig og -distrikt. Distriktet var først Skanderup, Hjarup og Vamdrup sogne med jordemoderbolig på den 2. klasses vej, der forbandt Skanderup og Bønstrup. I 1866 besluttedes det at købe en jordemoderbolig og anlægge Jordemodervejen til Gjelballe, placering i krydset til Hjarup, idet det tidligere jordemoderdistrikt deltes i 2, Vamdrup-Bastrup og Skanderup-Hjarup. Distriktsjordemødre betaltes og ansattes af amtet fra 1868, men var også før under amtslig inspektion og kontrol.

Post- og brandvæsen

Omdeling af post startede i Danmark i tiden før og under Christian 4. I 1711 bliver postvæsenet en statsinstitution. Postvæsenets funktioner var nyhedsformidling, transport af aviser og omdeling af post. Lokalomdeling af post i København begyndte i 1806. Fra 1865 blev der lokalomdeling af post i alle byer.

Den første spæde start på egentlig postombringning i Skanderup Sogn er muligvis forslag fra Hjarup om at holde fælles postbud sammen med Seest, Hjarup og Vamdrup, som blev behandlet på et møde i sogneforstanderskabet i 1857. Det blev ikke til noget på dette tidspunkt, men må være startet senest i 1865. Det var en koncessionsbetingelse ved jernbanebyggeriet, at post gratis kunne sende aviser og breve med toget. Dette må også fra 1866 have styrket postomdelingen i Skanderup Sogn.

Herredsfogeden¹¹⁶ blev i enevældens sidste tid den embedsmand, som varetog en lang række administrative opgaver i kølvandet på landboreformernes langsomme opløsning af godssystemet. De nye opgaver var brandvæsen, brandforsikring og vejvæsen.

Derfor er det naturligvis også fra Herredskontoret sogneforstanderskabet fra 1858 får forespørgsler omkring brandsprøjter og branddamme. Den ene af de nyerhvervede brandsprøjter anbringes til dækning for Skanderup og Gjelballe på den nyetablerede Jordmødervej. Den anden til dækning af Dollerup, Nagbøl og Lunderskov anbringes i Dollerup.

Danmarks krige som de optræder i sogneprotokollerne

¹¹⁶ En herredsfoged var indtil 1919 både dommer og politimester i et herred. Han var oprindeligt almindelig bonde, udpeget af lensmanden eller kronen, men fra 1736, hvor juridisk embedseksamen indførtes, blev det almindeligt, at herredsfogeden havde en juridisk uddannelse.

Der er en bemærkelsesværdig forskel på den næsten helt ikke eksisterende rolle, som 1. og 2. verdenskrig (1914-18 og 1940-45) optræder på, og så den langt mere markante rolle, som treårskrigen 1848-51 og krigen i 1864 spillede i sogneforstanderskabets behandling. Der oprettedes i forbindelse med de to Slesvig-krige en lokal bevæbning, som skulle afholde øvelser. Der var administration af det militære materiel, licitation over levering fødevarer til både danske og slesvig-holstenske, respektive prøjsiske hære. Desuden behandledes krigsskadeerstatninger i sogneforstanderskabet.

De første sogneråd, provisorietiden, 1868-1903

Det primære kildemateriale, forhandlingsprotokollerne mangler.

Problemet søges løst ved en gennemgang af lokale Kolding aviser, som ligger på Kolding Stadsarkiv som mikrofilm.

Brydningstiden - Indre Mission får flertal i sognerådet.

Sammenfattende om sognerådets arbejde fra 1903 kan man sige, at møderne hovedsageligt blev holdt på Fattiggaarden over for Skanderup Kirke. Periodisk, mere sjældent på Lassens Hotel, og kun enkelte gange på Afholdshotellet og / eller Missionshotellet. I det senere forløb også ind imellem på en lokalitet, der kaldes Kommunegaarden. Fra 1934 er der varierende betegnelser som Kommunekontoret, Raadhuset o.l., som formentlig dækker over den bygning, som kom til at afløse Fattiggaarden som mødested fra 1934. Ind imellem kunne man også mødes hos et sognerådsmedlem, som regel formandens (gård).

De behandlede sager var i vid udstrækning ekspeditionssager, formentlig uden anledning til større debat: Det var dagligdagens problemer i det lokale, der blev behandlet. En skelsættende begivenhed som 1. verdenskrig figurerer kun indirekte med omtale af sukkerrationering og bevilling af ekstra brødportioner til "strengt arbejdende" mænd på landet. Tilsvarende 2. verdenskrig. Det landspolitiske optræder slet ikke. Derimod er det relativt simpelt at identificere kanterne på de religiøse fronter, mellem Indre Mission og de andre, vel først og fremmest grundtvigianere, som C. J. Moe offentligt omtaler med demonstrativ foragt.

Sognerådets aktivitetsområder er skattesager, ejendomsskyld, hegnsyn (vurderingsmænd), sygehjælp, fattighjælp o.l., ikke mindst vejsager, skole, folketællingslister, ugiftes børn og optagelse i kirkebogen, krohold i Lunderskov (anbefales 1905), altergangsudgifter (brød og vin) der 1905 flyttes fra Fattiggaardens til kommunekassen. Af andre ikke konfliktskabende sager kan nævnes, at der 09. jan. 1906 vedtoges at indberette til amtet, "at der antages ikke at vilde forekomme oldenborrer her i kommunen... i 1906". Desuden behandling af klager over folketingsvalglisten, der udarbejdedes af sognerådet.

Men det er først og fremmest [skolen og læreransættelser](#) samt afholdssagen med konsekvenser for ønskede spiritusbevillinger, der kommer i spil som ideologisk slagmark, dvs. mellem Indre Mission og "de andre", som efterhånden samlede sig i valgmenigheden. Desuden dukker den gryende arbejderbevægelse selvfølgelig også op i sognerådet, selv om der kan forekomme naturlige repræsentanter, som alligevel først og fremmest synes at være identificeret med en af de to religiøse fronter.

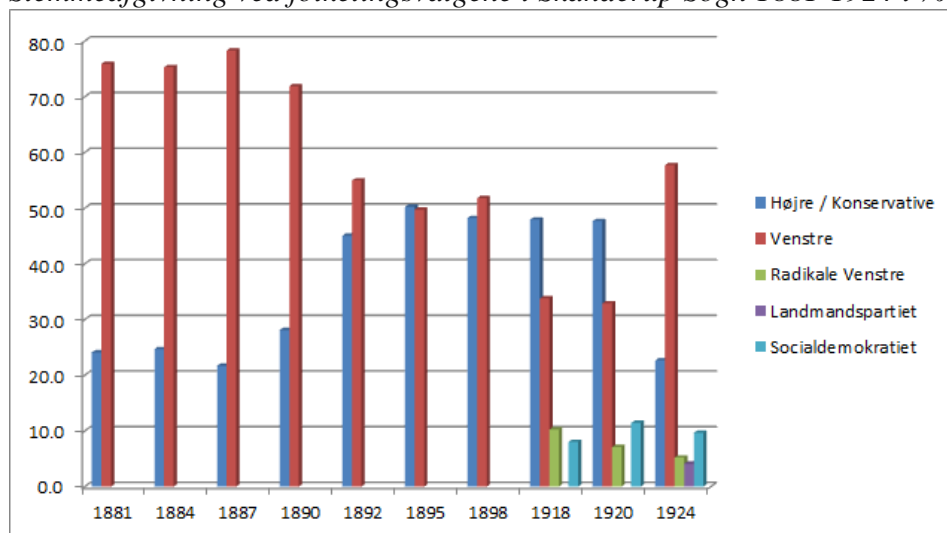
Religion og politik i Skanderup Sogn

Det politiske.

Ved siden af den specielle, religiøse determinant i Skanderup Sogn var perioden fra juni Grundloven 1849 og frem til systemskiftet i 1901 også tiden, hvor de politiske partier blev dannet og fik en ledende rolle i landspolitikken, måske nok modificeret og anderledes i sognepolitikken.

Det helt interessante ved Skanderup Sogn er, at man her tilsyneladende afviger fra den landspolitiske tendens i sognepolitikken, således som den er konstateret i Niels Clemmensens disputats, Konflikt og konsensus i kommunen. Her påvises klart, at provisorietiden med variationer også markerer en markant tilbagegang for Højre på det kommunale plan, således som det også sker landspolitisk. På det kommunale plan dog uden markering af partipolitisk tilhørsforhold, der først bliver konstaterbart fra århundredskiftet. Men i NC's undersøgelse udmøntet i skiftet til sognerådsformænd, der er bønder i stedet for det store hartkorn og præster. Dette skift er ikke konstaterbart i Skanderup Sogn, da det store hartkorn her er proprietærgårde, ikke godsejere. Desværre er det udgivne materiale for Skanderup Sogn desuden mangelfuldt, når der skal sammenlignes. Hertil skal der inddrages arkivmateriale, først og fremmest samtidens aviser (til bestemmelse af politisk tilhørsforhold og verserende konflikter, der relaterer sig til landspolitikken) og sognerådsprotokoller. Som anført mangler sognerådets forhandlingsprotokoller 1868-1903. Men på det foreløbige materiale, Hans Lund Hansens undersøgelse, der baserer sig på Statistiske Meddelelser og samtidigt avismateriale, ser billedet således ud:

Stemmeafgivning ved folketingsvalgene i Skanderup Sogn 1881-1924 i %¹¹⁷

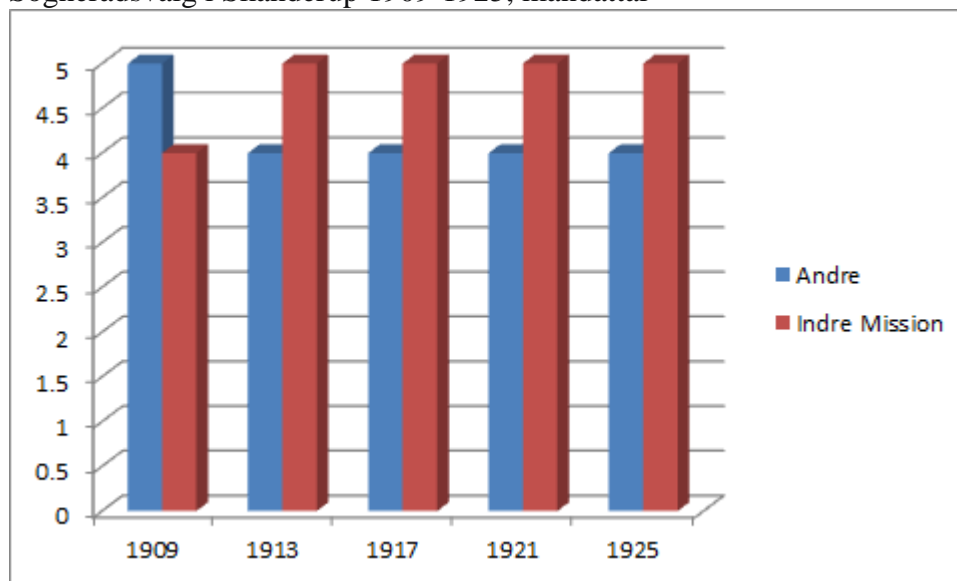
Man bemærker, at stemmeafgivningen (som ikke var hemmelig før 1901) ret entydigt viser markant fremgang for Højre og tilsvarende tilbagegang for Venstre fra 1887 til 1920. Pastor C. E. Moe forlader sognet i 1922, og det kan under alle omstændigheder konstateres, at Venstre mellem 1920 og 1924 (Venstreregeringen Neergaard) her vinder markant ind på Det Konservative Folkepartis stemmeandel.

Det kan helt sikkert konstateres, at pastor Moe forkyndte, at politik var en verdslig forsyndelse mod livet i Gud - og hvad han og meningsfæller ellers kunne finde på at sige om den rette kristelige adfærd. Under alle omstændigheder fremgår det ret tydeligt, både af Moes udsagn og af hans stemmeafgivning (som kan konstateres, stemmeafgivning var som anført ikke hemmelig før 1901), at han foretrak Højre, som jo så i hans optik må have været nærmere Gud, end Venstre var det. Man kan ikke meningsfuldt polemisere mod selv det, man kunne anse for en aparte adfærd i fortiden. Blot kan det med god dokumentation konstateres, at en folkelig religiøsitet i Skanderup Sogn tilsyneladende har betydet en noget anderledes politisk adfærd end i den øvrige del af Danmark i tiden under og umiddelbart efter Højres dødsdansk under provisorietiden, indtil dannelsen af Det Konservative Folkeparti i 1915.

¹¹⁷ Statistiske Meddelelser, her sammenskrivning og beregning af tal i Hans Lund Hansen, s. 186 ff.

En smagsprøve på det sognepolitiske er det muligt at give med de tal, som Hans Lund Hansen har fundet i Statistiske Meddelelser, dog kun fra 1909, hvor valgsystemet skiftede fra reglerne i 1867-ordningen med bl.a. valgret til kvinder, og Hans Lund Hansen har her så besluttet at udelade det af divergerende lovgivning prægede materiale fra 1841 frem til 1909. Ud over Hans Lund Hansens tal er det også muligt at benytte tallene fra sogneforhandlingsprotokollerne, der i øvrigt bekræfter Lund Hansens tal. Fra 1903-09 var der 7 medlemmer i sognerådet, hvor fordelingen var 4 til 'de andre', 3 til Indre Mission. Fra 1913-54 var den mandatmæssige stilling 5 Indre Mission, 4 'andre'.

Sognerådsvalg i Skanderup 1909-1925, mandattal

Andre: i 1909 gårdmænd, husmænd, næringsdrivende
i 1913 fællesliste
i 1917 uden for Indre Mission
i 1921 socialdemokrater (1), valgmenigheden, borgerliste i Lunderskov
i 1925 grundtvigianere, tjenestemandslister

Indre Mission: i 1921 Sognemenigheden, i 1925 byliste og landliste.

Sogn og sognerådsformænd 1903-1943

Sognerådets forhandlingsprotokoller 1868-1903 er bortkommet og kan derfor ikke benyttes til at klarlægge sognerådsaktiviteterne i denne ellers yderst interessante periode. Dels p. gr. af jernbanens opkomst og derfor Lunderskøvs tiltagende betydning i sognet. Men også - og ikke mindst - fordi det kunne have været interessant at kortlægge sognerådets aktiviteter i spændingsfeltet mellem pastor C. J. Moe og hans præference for Højre, sammenholdt med provisorietidens forfatningskamp, der forrykkede balancen mellem de partipolitiske modpoler Højre og Venstre, oppositionspartiet, som netop i perioden, hvor Moe i 1885 kom til Skanderup, gik ind i den afgørende magtkamp mod Estrups provisoriske finanslove. Venstre havde flertal i Folketinget, men det behøvede regeringen og Estrup ikke tage sig af med et flertal i Landstinget og kongens ret til at udnævne regeringen uanset flertallet i Folketinget.

Moes ankomst til Skanderup i 1885 var netop året, hvor Danmark formentlig har været tættest på en revolution. Der dannedes riffelforeninger og agiteredes for skattenægtelse over for en regering, der ikke ville respektere folketingsflertallet, dvs. Venstre og et også stadig stærkere Socialdemokrati. Regeringen svarede igen med "mundkurvecirkulærer" og konsekvente foranstaltninger imod det spirende folkelige oprør, som oven i købet blev ledsaget af et skudattentat mod Estrup i 1885.

Det kunne have været interessant at få klarlagt de lokale spor, som denne forfatningskamp også må have efterladt i Skanderup Sogn. Men her må der inddrages andet materiale til belysning af forholdene, først og fremmest den lokale presse.

Ud fra de gennemgåede sogneforhandlingsprotokoller kan det konstateres, at Indre Mission i 1913 erobrede sognerådsformandsposten, som blev bibeholdt uafbrudt indtil 1954.

Fra 1903 indtil 1913 var *Thomas Hansen*, gårdejer i Klebæk og *P. Midtgaard*, gårdejer i Nagbøl sognerådsformænd som de sidste repræsentanter, før Indre Mission erobrede flertal og formandspost.

1913-1919 blev tømrermester *J. C. Hansen*, Lunderskov sognerådsformand som konsekvens af Indre Missions flertal på 5 ud af sognerådets 9 medlemmer.

Man kan fastslå det indremissionske flertals medlemmer ud fra de sammenhænge, hvor de gjorde fælles front i sognerådsarbejdet.

Johan Nielsen, gårdejer i Skanderup, efterfulgte *J. C. Hansen* som formand 1919-1923, og han blev efterfulgt af gårdejer *Knud Knudsen*, Gjelballe, sognerådsformand 1923-1943.

Politisk repræsenterede Johan Nielsen og Knud Knudsen henholdsvis Højre / Det Konservative Folkeparti og Venstre.¹¹⁸ Man kan muligvis sige, at de repræsenterede henholdsvis tiden under og efter *C. J. Moe* med deres respektive partipolitiske tilknytning. Knud Knudsen det forventelige, Venstre som repræsentant for gårdejerstandens naturlige politiske orientering. Johan Nielsen også repræsentant for gårdejerstanden, men præget af tiden under *C. J. Moe* og den vækkelsesagtige tilstand under Indre Missions første tid i sognet, hvor der i vid udstrækning blev en orientering mod Højre / Det Konservative Folkeparti som et resultat af Moes forkyndelse og holdning til politik. Det kan i forhandlingsprotokollerne konstateres, at de to her nævnte arbejdede sammen, hvor det drejede sig om en indre missionsk linje, først og fremmest ved skole og læreransættelser i den periode, hvor de begge sad i sognerådet, dvs. indtil Johan Niensens afgang fra sognerådet i 1933. Som illustrerende eksempel forhandlingsprotokollen fra 18.11.1927. Her protesterede fire fra mindretallet (ud af ni) mod den ensidige ansættelse af lærere med tilknytning til Indre Mission. Protesten blev imødegået i fællesskab af sognerådsformanden, Knud Knudsen, der var erklæret venstremand, og den tidligere sognerådsformand 1919-23, Johan Nielsen, som var konservativ, men begge fra flertalsgruppen, Indre Mission. Eksemplet er helt symptomatisk for samarbejde og skillelinjer i sognerådet - at skillelinjer ikke var partipolitiske.

Mindretallet klagede til ministeriet, hvilket blev taget op som selvstændigt punkt 09.02.1928, hvor flertallet karakteriserede klagen som en "tendentiøs" fremstilling.

Det konkrete i sagen var besættelse af en tredjelærerstilling ved Dollerup Skole¹¹⁹, men protesten afspejler, at der her har været tale om et mønster med at foretrække lærere med tilknytning til Indre Mission, hvilket man ikke har været så tilfreds med i mindretallet. Ud over den her nævnte klagesag, har der tidligere været gjort bemærkninger o. læreransættelser, f. eks. i Gjelballe i 1918¹²⁰, hvor også en lærer med indremissionsk tilknytning var blevet foretrukket iflg. forhandlingsprotokollen 08.04.1918.

Alle de her nævnte lærere ses repræsenteret på [kirke-skole billede](#) fra sognet.

Det kan således konstateres, at der har været samarbejdet omkring det holdningsmæssige, religionen, og formentlig helt uanset politisk observans i øvrigt.

Derimod kan der også konstateres divergerende interesser i det indremissionske flertal, f. eks. i planer omkring udretning af en vej gennem Skanderup by.

¹¹⁸ Iflg. kilder i den fælles familie.

¹¹⁹ Ansættelse af P. Juhl som 3. lærer v. [Dollerup Skole i 1928](#).

¹²⁰ Ansættelse af T. Madsen som 1. lærer ved [Gjelballe Skole i 1918](#).

I 1932 blev der af Johan Nielsen og den lokale, indremissionske smedemester i Skanderup - begge medlemmer af sognerådet - protesteret mod udretning af vejen gennem byen. Argumenterne var, at det var for dyrt, og at det generede de berørte parceller, f. eks. Johan Niensens, der ville få en offentlig vej helt ind til gården. Smedens forretning ville komme til at ligge væk fra den nyetablerede vej.

Sognerådet under den også indremissionske formand Knud Knudsen vedtog og gennemførte uanfægtet vejføringen.¹²¹

Religion - mission og skolevæsen.

Under enevælden i tiden omkring landboreformerne blev der i 1789 nedsat en kommission til forbedring af det danske skolevæsen, Den Store Skolekommission. Kommissionens arbejde resulterede i **1814-anordningerne om børns skolegang**¹²², som man kan kalde Danmarks første folkeskolelov, der lå i forlængelse af ordningen med rytterskoler, opført under Frederik 4. 1721-27. Der indførtes skolepligt for alle børn. Der var tre skolelove: en for København, en for købstæderne og en for landet.

På landet var der skolegang hver anden dag, i byerne hver dag, og ferierne var tilrettelagt ud fra landbrugets behov for børnenes arbejdskraft.

For alle tre ordninger var essensen den samme: at danne gode kristne, i anden række nyttige og loyale borgere.

Denne skoleopdeling eksisterede helt frem til 1958, hvor der ved en lovændring blev formuleret én fælles lov for det danske skolevæsen.

Som det fremgår af diagrammet over sognerådvalg oven for, vandt Indre Mission i 1913 flertal i sognerådet, et som regel helt snævert flertal (fem ud af sognerådets fra 1909 ni medlemmer). Dette flertal bevarede i hele den her undersøgte periode, indtil 1954, hvorefter to på hinanden følgende proprietærer fra Skanderup uden indremissionsk tilknytning blev valgt som formænd.

Det har været muligt delvist at identificere sognerådsformændenes partitilhørsforhold til både Det Konservative Folkeparti (indtil 1915 Højre) og Venstre inden for flertallet, Indre Mission.

Partitilhørsforholdet har ret tydeligt været uden betydning for det indre sammenhold i sognerådsgruppen. Tværtimod udmøntede uenighed sig på tværs af partiskel, især o. læreransættelser og afholdssagen, hvor de religiøse skillelinjer har været bestemmende.

Før den konfrontatoriske linje i skolesager, dvs. før Indre Mission fik flertallet fra 1913, kan man uden iagttagelige konflikter konstatere et relativt fredeligt samarbejde o. skolevæsenet i sognet. Der var tilskud til Lunderskov Friskole fra nov. 1910 og fremover. Der ydedes et tilskud på kr. 5 per barn, hvilket gør det muligt at skønne elevtallet til mellem 50 og 70 i tiden o. 1. verdenskrig.

¹²¹ Alt det her og i det flg. afsnit anførte fremgår af sognerådets forhandlingsprotokoller. Problemet med Johan Niensens gård, Grønvanggaard, fremgår af matrikelkortet, se [appendix 2](#).

¹²² Indholdet af 1814-anordningerne: [Første capitel. Om skoledistricter, faste skoler og omgangs-skolehold.](#)

[Andet capitel. Om ungdommens antagelse og fordeling i skolerne og om tiden til underviisningen](#)

[Tredje capitel. Om udeblivelse fra skolen og om skolebørnenes kirkegang](#)

[Fjerde capitel. Om underviisningens og om skolebørnenes offentlige overhørelse samt udgang af skole](#)

[Femte capitel. Om skoledisciplinen](#)

[Sjette capitel. Om tilsynet med skolevæsenet](#)

[Syvende capitel. Om skolelærernes beskikkelse](#)

[Ottende capitel. Om skolernes bygning og vedligeholdelse samt om skolelærernes lønning](#)

[Niende capitel. Om skolecassens indtægt, udgift og bestyrelse](#)

Lunderskov Privatskole, der fungerede 1895/96-1922 var tilknyttet Indre Mission og omtales ikke i sognerådets forhandlingsprotokoller.

1907 blev der opslået et folkeskolelærerindeembede, 500 kr. + 50 kr. for håndarbejde, bolig og brændsel, uddannet i orgelspil vil blive foretrukket - uden iagttagelige betingelser i øvrigt. Mindre dramatisk end besættelsen af lærerembeder efter 1913, i det mindste mht. religiøse skillelinjer, var også *skolebyggeriet i Skanderup*.

I 1842 blev det i sogneforstanderskabets første møde 21. jan. behandlet og med senere ændringer besluttet at bygge 3 nye skoler: en hovedskole i Skanderup til afløsning af den eksisterende helt brøstfældige *rytterskole*, der var besluttet opført under Frederik IV 1720-21, en biskole i Dollerup og en biskole i Gjelballe.

I Kolding Rytterdistrikt var der 24 byer med rytterskoler, herunder Skanderup, hvor *rytterskolen blev taget i brug i 1725* iflg. tilgængelige oplysninger (inskription under den her afbildede, officielle Frederik IV inskription). Frederik IV inskriptionen anfører året 1721, der under alle omstændigheder er året for starten på Frederik IV's rytterskoler.

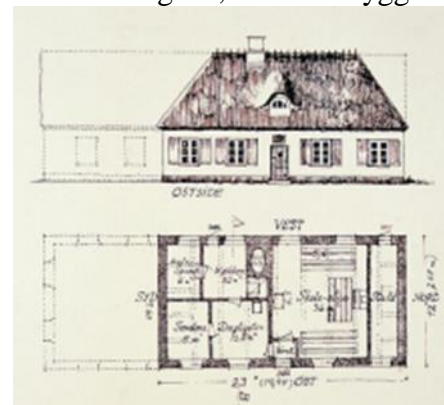
Et enkelt år skulle der i denne lille rytterskole, velsagtens sognets største skole, have været indskrevet **106 elever**: 44 fra Skanderup, 20 fra Lunderskov, 22 fra Hjarup, 9 fra Gjelballe, 7 fra Nagbøl og 4 fra Drabæks og Rolles Møller.

I løbet af 1700-tallet blev der bygget skolehuse i Hjarup, Gjelballe og et fælles skolehus for Nagbøl, Dollerup og Lunderskov.

Den gamle rytterskole fra 1725, Svinget 7 - kan meget vel have været en af hovedarkitekten **J. C. Kriegers 149 næsten identiske skoler** - ud af 240 rytterskoler i alt. Af modeltegningen over disse rytterskoler neden for kan man se, at det nok har været den lille udgave, der blev bygget i Skanderup.

Inskriptionstavle, dateret 1721, der nu befinder sig på forbundskolen Hjarupvej. Disse sandstenstavler blev placeret på alle rytterskolerne. Den latinske tekst i oversættelse: Denne skole tillige med 240 lignende har VI FREDERIK DEN FJERDE... i året 1721 opført i de distrikter, som af mig er oprettet til altid at underholde 12 rytterskadroner.

T.v. pigeskolen eller **pogeskolen** Kastaniealle

34, som formentlig har været benyttet sideløbende med hovedskolen fra 1854 indtil o. 1900, hvor forskolen blev integreret i den almindelige folkeskole.

Det første møde i sogneforstanderskabet, 21. Jan. 1842 omhandlede udelukkende sognets skoler. Man kan af slutanmærkningen se, at mødet varede 13½ time, fra kl. 10-23½.

Det fremgår, at man forhandlede med skoledegn Skovgaard om opførelse af en ny skole på degnens toft, og det endelige resultat blev den parcel, der i dag er Svinget 11, matrikel 13d og 13e, overfor matrikel 8a (Grønvanggaard, hvis ejer dengang var A. P. Terpager). Den endelige placering over for Grønvanggaard affødte nogen debat, idet det oprindeligt var drøftet at bygge på skoledegnens toft ved den gamle skole. Skoledegnen Skovgaard har nok været en tålmodig mand, han accepterede de ændringer, der blev resultatet af nogle beboeres ønske om placeringen over for Grønvanggaard.

Denne grund tilhørte også Skovgaard.

Det fremgår af senere behandlinger i sogneforstanderskabet, at hovedskolen i Skanderup kom til at råde over hele 12 tdr. land, hvilket gav årsag til nogen drøftelse, hvor de langt mindre tilliggender til Dollerup og Gjelballe biskoler blev anført som mindre rimeligt.

Der var i sogneforstanderskabet også uenighed mellem skolepatronerne for Dollerup og Gjelballe, R. Højrup og S. Fløjstrup, på den ene side og skolepatronen for Skanderup, J. Buch, fordi Buch skulle have skaffet det bedste materiale til Skanderup.

Klagen blev sendt til Amtsskoleinspektionen, som bestemte en omfordeling af materialerne, hvorefter byggeriet kunne gå i gang. Der blev til formålet af en åbenbart velhavende gårdmand i Ødis Bramdrup lånt 1680 Rigsdaler i sølv.

Medens denne skole var i funktion, dvs. indtil 1908, skulle der også have været en pige- eller pøgeskole lige overfor på Kastaniealle 34. Skolegangen her skulle være ophørt o. 1900, da sognerådet solgte bygningen, først som daglejerbolig, siden erhvervet til almindelig beboelse. Det kunne være denne bygning, som sogneforstanderskabet i 1854 fik en ansøgning om mht. etablering af pigeskole i fra skolelærerenke, enkemadam Bottler, som blev anbefalet. Der blev her undervist i bl.a. "fruentimmerhåndarbejde".

Det var dog først med lov om Borger- og Almueskoler fra 1856, det blev lovfæstet, at børn, "pøger" i alderen 6-9 år kunne undervises i "pøgeskoler", dvs. uden uddannet lærer. Det kan meget vel have været sådan en skole, enkemadam Bottler fik lov at etablere i 1854. Med forskolelærerindeuddannelsen fra 1892 begyndte man at skelne mellem "pøgeskolerne" og forskoler, der indgik i det almindelige skolesystem. Og det har sikkert været i denne forbindelse, pøgeskolen Kastaniealle 34 blev nedlagt o. 1900. Pøgeskoler bortfaldt helt med Folkeskoleloven af 1937.

Der er i perioden fra degnen Skovgaard, som døde i 1847 indtil 1868 en række lærere, hvis vandel og duelighed affødte en del klager og misnøje. Der var desuden en standende strid omkring det rigelige areal (12 tdr. land) til hovedskolen i Skanderup og de mere usle vilkår i Dollerup og Gjelballe.

Svinget 11, afløseren for rytterskolen, 1842

Skanderup Skole, opført 1908

Matrikel 13d blev i 1930'erne, efter sigende til stor fortrydelse for degnen, der havde sin have her, ofret for at rette vejen gennem byens sving ud. Der blev også protesteret fra to medlemmer i sognerådet, som repræsenterede Skanderup, ejeren af Grønvanggaard, tidligere sognerådsformand og af byens smed, med den begrundelse, at det var for dyrt og - nok væsentligere - forringede de berørte parcellers værdi. Sognerådet besluttede vejen med et stort flertal. Her gik ingen skillelinjer mellem Indre Mission og de andre, tværtimod.

Den gamle rytterskole lå på den parcel, som i dag er Svinget 7, som ligger over for Smedegyden, også en af 13 matriklerne. Samtidig med den nye hovedskole i Svinget 11 (i det V-kryds, som deler byen ad Svinget eller videre ad Skanderup Landevej, der er blevet til Kastaniealle). I 1842 blev der samtidig bygget *biskoler i henholdsvis Gjelballe og Dollerup*.

Hovedskolen i Skanderup fik en ny, større og rummelig bygning i 1908, der ligger ved det tredje sving, som i 1930erne blev rettet ud sammen med to andre sving mod Lunderskov ved den oven for omtalte regulering af den gamle sognevej. Grunden til den nye skole fra 1908 blev solgt af A. Høyer, Vissingsminde, der havde købt den "gamle pogeskole" for 1200 kr. Og efter at have benyttet den som daglejerbolig solgt den igen som almindelig bolig.

Juni 1908 forelå der tilbud på opførelse af Skanderup Skole for kr. 27.275, og der låntes hertil kr. 30.000 - fremgår det af sognerådsprotokollen for 1908.

Der var i forbindelse med planerne om skolebyggeriet blevet nedsat et byggeriudvalg for Skanderup Skole i 1908, bestående af Jens Nielsen, Grønvanggaard - nyvalgt til sognerådet i 1907, "afgået ved døden" i 1908 iflg. forhandlingsprotokollen - formanden for sognerådet og sognerådsmedlem J. C. Hansen.

Formanden, Th. Hansen stod uden for Indre Mission, som de to andre i udvalget repræsenterede, den ene også nabo til den planlagte skole, den anden tømrermester fra Lunderskov, senere sognerådsformand fra 1913, hvor Indre Mission fik flertal i sognerådet.

Den i 1908 i Skanderup opførte skole blev i 1962 afløst af en forbundsskole lidt uden for byen, ved vejen mod Hjarup, som skulle modtage elever fra Gjelballe, Skanderup og Hjarup til og med 7. årgang.

I forbindelse med valgmenigheden, som i 1910 blev en realitet, oprettedes der i Skanderup i 1914 en grundtviansk efterskole og i 1918 en tilsvarende friskole. De tre centrale institutioner, kirken, efterskolen og friskolen kom til at ligge centralt på [matriklerne 9 og 10](#) i Skanderup.

Friskolen fra 1920, efterskolen fra 1914 og valgmenighedskirken, ombygget til kirke i 1922 af et tidligere mejeri. Valgmenigheden eksisterede dog allerede fra 1910, fra 1911 som Hjarup-Skanderup og Andst valgmenighed. Utilfredsheden med Moe resulterede i, at der blev løst sognebånd - med præst i Askov indtil 1910.

Således blev valgmenighedskirken taget i brug i 1922 i en velsagtens perfekt treklang lige før selve Skanderup by.

I Lunderskov blev der i 1883 opført en ny skole ud over den i Dollerup opførte biskole, igen i Dollerup, Skolevej 23-27. Ved siden af denne skole blev der i 1923 igen bygget en ny skole, Skolevej 19-21. Der blev i løbet af 1950-60'erne bygget til på Skolevej. I 1979 blev en helt ny skole, Kongsbjergskolen på Reinholdts Bakke indviet.

I Gjelballe blev der bygget ny skole i 1885, som blev udvidet i 1924.

Allerede før C. J. Moe kom til sognet skulle der i 1882 (iflg. Trap 3. udg. 5. bd.) være blevet opført et [missionshus i Skanderup](#), tæt på sognets kirke¹²³. Det forholder sig dog nok snarere som anført i Moes erindringer, at missionshuset er opført i 1889, 7 år efter hans ankomst og som en af spydspidserne i den indre missionske forkyndelse. I Lunderskov kom der senere¹²⁴ ved Vestergade et menighedshus, som blev flyttet til Kobbelvænget i 1984.

I 1875 blev der lige over for Skanderup Kirke opført en "fattiggård", som i 1934 blev solgt af sognerådet. Sognerådsmøderne blev i denne periode som hovedregel afholdt her.

¹²³ Iflg. Trap 3, bd. 5, udg. 1904 er missionshuset fra 1882. [Kolding Leksikon](#) siger 1889. TC anfører i sin Skanderup Sogns Historie, at "missionshuset "PELLA"" blev opført i 1890, hvilket medførte navnet "Pellaby" til kirkebyen. I Moes erindringer, Oplevelser anføres der herom, s. 84f, at der i sognet 4 år efter hans ankomst, d.v.s. i 1886 blev udtrykt ønske om et missionshus, som Moe dog ønskede, der skulle være penge til først. Frivillige bidrag resulterede i, at der blev bygget så stort, at der kunne rummes "800 Mennesker ... Grundstenen blev lagt d. 16. April 1889, og Huset indviedes d. 18. September samme Aar."

Trap Danmark er almindeligt anerkendt som professionelt pålidelig, selv om der kan findes [fejl og unøjagtigheder](#) i detaljen. Trap 3 er udgivet 1898-1906, Trap 2 er udgivet 1872-79. Det er m.a.o. nødvendigt her at benytte Trap 3, som tidsmæssigt ligger tæt på begivenheden. Men det må konstateres, at Moes udsagn nok har den rigtige tidsangivelse. Hermed får man også den naturlige sammenhæng mellem Moe og et af resultaterne af hans prædikantvirksomhed, *missionshuset fra 1889*.

Pella er en østjordsk by, hvortil jødekristne flygtede under krigen med romerne i 66 e. Kr.

I perioden fra o. 1870 blev der i Danmark bygget ca. [900 missionshuse](#) samtidig med, at der blev opført o. 1600 forsamlingshuse. Begge byggerier er monumenter over de folkelige bevægelser i slutningen af 1800 tallet.

¹²⁴ Menighedshuset i Vestergade var en ombygget barak fra besættelsestiden.

I 1924 blev der mellem missionshuset og kirken opført en ny præstegård¹²⁵, som hidtil havde ligget i Nagbøl.

En landsbydrenchs erindringer om og fra det delte sogn

Erindringer er muligvis noget, man har, tiest er det dog nok snarere, hvad man vælger at huske, og hermed også at lade gå i glemmebogen.

Formålet med disse erindringer er at give en partsbeskrivelse af den oplevede tid i Skanderup Sogn, hvor modsætningerne mellem Indre Mission og valgmenigheden stadig prægede livet. Men så da også en beskrivelse af den del af livets gang i sognet, der falder inden for den tidsmæssige ramme, som nu en gang er fortællerens - født 1943, forlod sognet i 1963.

Den her oplevede tid var retrospektiv betragtet faktisk en ganske central periode i Danmarkshistorien, hvor omstillingen fra landbrugs- til industrisamfund for alvor fandt sted. Det skete fra slutningen af 1950'erne som en forlængelse af det første industrialiseringspring i slutningen af 1800-tallet, hvor manifestationen lokalt især var jernbanens ankomst til Lunderskov i 1866.

Alt dette ved jeg som fortæller, men det indgik ikke i min forståelse af livet dengang. Det bliver det dog ikke mindre sandt af. Men det siger måske noget om, at der kan være en betragtelig forskel mellem det levede liv og den måde, det bliver betragtet på efterfølgende. Vel både fordi det oplevende menneske kan blive gradvist mere indsigtfuldt, men nok også fordi det fortællende perspektiv vanskeligt kan rumme lugten, smagen, det intense nu. Man må i fortællingen lade sig nøje med de perspektiverende refleksioner, hvor der pilles lidt ud hist og lidt her.

Partsbeskrivelsen bærer helt sikkert præg af opvæksten i et indre missionsk miljø, som socialt stratificeret var en del af de lidt større gårdmandsbrug i Skanderup. Her var det klart antallet af hektar, evnen til at drive et rentabelt landbrug og det religiøse tilhør, der var afgørende i social henseende.

Jeg blev som det første af 5 børn således født ind i et driftigt, jævnt velstående, hektarmæssigt et lidt større gårdbrug og altså med tilhør til Indre Mission. Mine forældre var ud af familier, som var

¹²⁵ Præstegården i Skanderup Sogn lå indtil 1924 i Nagbøl, Nagbølvej 72 - se videre i [næste sides note](#)

Præstegaarden i Nagbøl.

Skanderup Præstegaard set fra Haven.

Den tidligere præstegård i Nagbøl, som den har set ud efter at være nedlagt som præstegård i 1924.

Fra TC, s. 59, udateret.

Nagbøl Præstegård, som den må have set ud, da Moe var sognepræst i Skanderup. Billedet er fra Moes Levedage, s. 73. Hvornår stråtaget og verandadøren er udskiftet, og hvornår der er opsat flagstang i haven er uvist. Men formentlig efter Moes afrejse i 1922.

blevet førstegangsvakte under C. J. Moes forkyndelse. Hele min forældregeneration var med et par enkelte, tydeligt markerede undtagelser, hvad man i de kredse kaldte troende. Min farfar var som sognepolitiker Højre mand, senere konservativ, et vist nok forventeligt resultat af Moes forkyndelse. Min morfar var så meget yngre, at han igen helt naturligt blev Venstremand i sit sognepolitiske liv. Familiemæssigt vist egentlig en ganske repræsentativ fordeling af samspillet mellem religion og politik i perioden under og efter C. J. Moe. Alt det her postulerede med de forbehold, som kan og skal tages i forhold til [Moes politiske indflydelse](#).

Rammerne var et gårdmandsbrug, hvor *trækkraften i markarbejdet* de første 5-10 år af min levetid var 3-4 spand heste og en hertil hørende hestestald, hvor der også var en foleboks, dvs. et rum hvor de fødende hopper kunne gå med deres føl i den første tid. En storslået begivenhed var engang o. 1950, hvor en gråskimlet belgierhoppe fik tvillinger.

Hesteholdet var belgier- og jyd-, store, bredryggede arbejdsheste. De blev på et tidspunkt afløst af mere slanke og elegante frederiksborgere og endelig de sidste hestehold, der var oldenborgere. Der var en jævn fordeling mellem hopper og vallakker, dvs. kastrerede hingste. Det var jo arbejdsheste, så der var ikke tid til og brug for fyrrige hingste.

Senere kom der først en, så et par traktorer til - et af resultaterne af den amerikanske Marshall-hjælp i 1950'ernes Danmark - medens hestene gradvist forsvandt. Det var et helt mærbart skred i udviklingen, da gamle kassevogne, produceret hos den lokale "hjuler", dvs. en karetmager, nu blev afløst af vogne med gummihjul og med en drejemekanisme, der blev tilpasset traktorens trækraft. I erindringen står klart en ombygget, gammeldags kassevogn, som havde en meget ringe drejekapacitet i forhold til de nye, traktordrevne vogne. Det kunne man helt klart konstatere, når der blev manøvreret med den nytilkomne Ferguson traktor.

Indbegrebet af den tids gode liv på landet var en arbejdsdag, der i høsten og andre travle tider kunne være lang og anstrengende, hvor man gik bag hestene eller kørte i vogne, trukket af dem. I høstens tid blev der som regel bragt hjemmelavet øl, kaffe og vand ud til den i marken hårdtarbejdende arbejdskraft. Det var formentlig en arbejdsfremmende foranstaltning. Øllet havde en stærk smag af humle og var helt klart aldeles spiritusfri. Det stærkeste, vi i den tid på gården kunne finde var kirsebærvin. Kun når min far var forkølet desuden også snaps, hvoraf en flaske blev konsumeret på forkølelsens første dag, så var helbredelsen en kendsgerning.

Når arbejdsdagen så var forbi, skulle hestene lige en tur ned i den nærtliggende branddam for at blive svalet af. Herefter blev de striglet hjemme i stalden. Det var karlenes arbejde. Med mekaniseringen blev det hele mere effektivt og ikke så slidsomt, men noget af charmen i arbejdsfællesskabet forsvandt vel også.

I min allertidligste erindring var gårdens *folkehold* på 2-3 karle til markarbejdet, 1-2 piger til husholdning samt børnepasning. Senere blev det færre med den tiltagende mekanisering og behovet for arbejdskraft i byerhvervene. Desuden en fodermester, der boede i et lille hus, der hørte til gården.

Folkeholdet i øvrigt var placeret i værelser på gården med fælles vaskerum ved "bryggerstue" og en "borgerstue", hvor man bl.a. spiste sammen med familien og i øvrigt kunne opholde sig, hvis man da ikke sad i daglidstuen og deltog i kort-, damspil o.l. Når man betænker tyendelovgivning og forhold for tyendet på landet bare nogle årtier tidligere, var det ganske anstændige forhold, der her blev budt folkeholdet.

De "bedste" karle var efter min fars udsagn andre bønders sønner, som skulle ud og afprøve og lære erhvervet. Skiftedag for både karle og piger var her som andre steder 1. maj og 1. november, lønnen var dengang, i 1950'erne nogle få hundrede kroner i måneden, med en betydeligt bedre købekraft end i dag, men dog stadig ikke et godt opsparingspotentiale.

Maden på mine forældres gård var god og tilpasset, at der blev arbejdet hårdt i stald og på mark. Det var såmænd ikke alle gårde, heller ikke hvor ejerne var holdne, økonomisk vel aflagte, hvor dette var tilfældet, kunne man blive oplyst om fra tyende hos madmødre, hvor der blev sparet på alt det, som gav god mad.

Alle *måltider*, undtaget morgenmaden, så vidt jeg husker, blev begyndt og afsluttet med en bordbøn, ved middagsmåltidet kl. 12 også ledsaget af oplæsning af et kortere skriftsted.

Religionens udslag i sognets sociale liv

Hvis det var muligt - det var det dog slet ikke altid - foretrak mine forældre at hverve karle og piger, som kom i *det lokale KFUM og KFUK*¹²⁶. Det blev vi børn også anbefalet at deltage i, og det må nok have været noget af en prøvelse for mine forældre, at jeg konsekvent nægtede at deltage i den slags. Forventningen til deltagelsen var der fra konfirmationen og i den efterfølgende ungdomstid. Et enkelt år i det lokale *FDF* blev det dog til. Kristeligheden var her krydret med en "smart" uniform og forskellige aktiviteter, som kunne fastholde interessen, hos mig dog kun i et enkelt år. Man kunne også komme i *søndagsskole*. Det lå ret fast, at blive sendt hertil, når forældrene var i kirke - jeg husker ikke den præcise fordeling mellem kirkegang og søndagsskolen, men det var under alle omstændigheder en del af opdragelsen at komme i kirken også. Der blev i søndagsskolen sunget, bedt bønner og holdt opbyggelige taler af lokale troende. Jeg erindrer endnu den opbyggelige beretning om en trekant, lavet af pilefletpinde, ophængt over indgangsdøren i søndagsskolen. Den malende historie var, at den symboliserede samvittigheden. Og hvis man ikke rettede sig efter dens advarsler mod et syndigt levned, så ville den efterhånden blive slidt kuglerund og derfor blive helt virkningsløs som advarsel mod det syndige, tvi og skam.

Det syndige var simpelt og veldefineret. Ingen bandeord, et tugtigt levned, dvs. afholdenhed, både seksuelt og mht. spiritus, ingen kortspil og dans. Derimod var det sært nok ikke syndigt at deltage i sanglege, som berøringsmæssigt i forhold til det andet køn var meget lig den utugtige dans.

I min barndoms naivitet bad jeg en gang, hvor mine legekammerater skulle i danseskole, om også at kunne få lov til at deltage. Det blev lodret afvist og betød, at alle mine senere forsøg på dansegulvet blev en sær forestilling af hjemmelavede kompositioner og regulære krumspring til ikke udelt fornøjelse for mine dansepartnere.

Til et ordentligt og ikke syndigt levned hørte også, at man ikke spillede kort. Forbuddet gjaldt dog kun "rigtige" spillekort med spar, klør, hjerter og ruder. Derimod kunne man udmærket spille "pirat", en slags whist med kort, der overhovedet ikke lignede de nævnte, men som havde fire farver og samme kortværdier.

I modsætning til den almindelige, mildt berettet lidt kedsommelige søndagsskole, var det overkommeligt og ikke helt uinteressant at skulle deltage i en i sommerferien afholdt *søndagsskolelejr*. Det af sognet benyttede opholdssted var placeret ved Lillebælt, tæt på Fredericia, kaldet Lyngsbo.

Opholdet var noget, man kunne deltage i aldersmæssigt et sted fra præpuberteten, hvor det andet køn var begyndt at blive interessant, og det kunne man så godt få til at ligne en interessant aktivitet, selv om der blev sunget, bedt og fortalt opbyggelige historier. Der blev faktisk også appelleret til det kreative med opførelse af sketcher og mindre dialoger, som de kære børn så underholdt forældrene med, når de et par dage ind i lejrugen kom på besøg.

Selv *sportsaktiviteter* var inddelt i tilhør til KFUM og K eller "de andre". Så vidt jeg husker, spillede de største talenter i både fod- og håndbold for KFUM og K. Der var slet ikke problemer for sportsinteresserede her. Det religiøse betød ikke, at man så mindre konsekvent og alvorligt på de sportslige udøvelser. Var man ikke god nok, var der heller ikke en plads på holdet. Her hjalp

¹²⁶ Kristelige foreninger for unge mænd eller kvinder. Kristelig betød her tilknyttet Indre Mission.

hverken tilgivelse, næstekærlighed eller nogen form for Helligånd. Kunne man spille, var man med, hvis ikke var man ude.

En anden ganske heldig kombination af sport og religiøst tilhør var de ugentlige bordtennis aftener i det daværende Menighedshus, barakken mellem det daværende kommunekontor og bager Jac.

Nielsen og købmand Mogensen i Lunderskov. Her blev der i lidt mere end vinterhalvåret spillet bordtennis på livet løs. Der kom også mange, som missionen ikke sagde noget, men som kunne lide at spille bordtennis. Det var til det yderste velfungerende, en god reklame for Menighedshuset, hvis det også har været hensigten.

Der var *kirkegang* hver søndag med den ovennævnte variation med søndagsskolen. Der var altid et betydeligt fremmøde, i det mindste som jeg erindrer det. Skulle der komme nye ansigter, blev det bemærket. Man vidste også ret præcist, hvem der sammen med organisten lagde tonen for salmesangen. Nye kærestepar deklarerede velsagtens uformelt her i kirken deres forhold, og sognebørn, indkaldt til militæret viste her til almindelig beundring de evt. erhvervede vinkler og stjerner på uniformen. Organisten, en ugift frøken, velsagens også af indre missionsk tilsnit, fungerede også som lærer i klaverspil. Hun har i sit lille hus nok været et tålmodigt vidne til adskillige, der som jeg ikke havde fået øvet etuder og andet gebrækkeligt som grundlag for den korrekte nodelæsning.

En væsentlig del af det religiøse liv i Skanderup, også i dette tidsrum, var *møder mellem menighederne i Harboøre og Skanderup*. Selvfølgelig et resultat af C. J. Moes virksomhed i de to sognes menigheder.

Betragtet i et overordnet perspektiv var det et umage møde mellem bønder og fiskere, men de var knyttet sammen af religionen. Der var årligt to møder, et i Skanderup og et i Harboøre. De deltagende familier blev indlogeret hos hinanden, og der var møder i Missionshuset, når værterne var menigheden i Skanderup.

I erindringen står stærkt et møde, hvor en jættestor fisker med fuldskæg stod op og nærmest talte i tunger, sådan opfattede jeg det i det mindste. Han råbte op om Helligånden og lignende religiøse begreber. Sognepræsten var dengang Johs. Danielsen, en formentlig på alle måder god missionsmand. Men jeg erindrer helt tydeligt fra dette møde, at han nok har fornemmet, at det religiøse overdrev her var nået til en grænse, han mente ikke burde overskrides, og han sagde en række helt begribelige ting om evangelierne, det kristne budskab m.v., og han afsluttede så med stille og roligt at bede Fadervor. I min erindring tog det brodden af det religiøse overdrevs værste udskejelser, resten af mødet forløb i god ro og orden.

Her besluttede jeg så, at den slags lå uden for min begrebsverden, og at jeg ikke mere ville deltage i den slags møder. Det har jeg overholdt uden større besvær siden. Det var mig f. eks. langt vanskeligere at holde op med at ryge.

Til det missionske liv hørte også *samtalemøder*. Jeg husker ikke hvor hyppigt, og jeg deltog af gode grunde aldrig, det var ikke for børn. Men jeg husker tydeligt fra iagttagelsespositionen min fars langvarige forberedelser, når mine forældre var værtspar. Det var værtens opdrag at finde passende skriftsteder og indlede med en ligeledes passende fortolkning, fremsat med den usikkerhed ved at tale i offentlige forsamlinger, som hele livet prægede min far. Jeg tror ikke, det har været nogen udelt fornøjelse for ham, men det hørte jo med. Værtinden, min mor, var mere i sit es, hun skulle sørge for kaffe og kringle, og det var jo helt som det plejede. Kønsrollefordelingen var ikke til debat i de tider.

Og så var der *skolegangen*. Skanderup Skole var en almindelig landsbyskole 1.-7. klasse, de første 3 klasser hos forskolelærerinden, herefter førstelæreren i 1908 skolens østlige afdeling med læskur. Lærerne var helt op i 1950'erne stadig helt naturligt en del af Indre Mission.

Skolegangen var en skueplads for de sociale skel i Skanderup. Der skulle en i særdeleshed dygtig mønsterbryder til for at bryde den helt iagttagelige rangorden blandt skolens elever. Bagest i klassen blev fra dag et placeret de elever, som kom fra småkårshjem, daglejere, fodermestre m.v. De skulle være endog særdeles dygtige for at kunne overstige lærerens forhåndsforventninger. Det skete vist nok, men det er kun noget, jeg har hørt om.

De første 3 år blev vi undervist i forskolen af [forskolelærerinden](#), ansat siden 1919, dvs. fra tiden med krav i sognerådet om tilknytning til Indre Mission. Hun var ved min skolestart slemt plaget af leddegigt. Vi fik lært at læse, skrive og regne. Bibels historie- og historietimerne var ganske udmærkede, godt tilsat nordiske gudesagn o.l. Skulle der afstraffes, skete det ved ophold i "det sorte hul" under trappen op til den private bolig ovenpå. Det var faktisk lidt af en fornøjelse at være anbragt her, hullets beholdning af frugt og syltetøj taget i betragtning.

Førstelæreren, som kun blev oplevet i de 3 måneder, der gik inden realskolen, var en da ny afløser for den mangeårigt ansatte lærer Frederiksen, om hvem der gik mange historier om hidsighed og afstraffelsesmetoder. Men også om god og kompetent undervisning, når der var elever, som kunne eller gad tage fra.

Skulle man have lidt mere boglig uddannelse, så forlod man Skanderup Skole i starten af 5. klasse, hvor man havde gået fra marts til sommerferien for at komme i real- eller mellemskole, hvor man lagde 5 klasser oveni for at erhverve en real- eller en præliminæreksamen, d.v.s. 9 års skolegang. Den dengang nærmest beliggende realskole var Vamdrup Private Realskole, bestyret af en missionsmand. Det forhindrede dog ikke, at også ikke-missionske familier satte elever i denne skole. Ville man hurtigere gennem systemet og videre i gymnasiet, var det helt klart mere effektivt at tage turen omkring Kolding og gå direkte ind på Kolding Gymnasium. Den private realskole i Vamdrup sigtede på det sikre, en præliminæreksamen, som skolen og de fleste forældre tilrådede. Det var jo ikke sikkert, at de boglige evner rakte til gymnasiet, som dengang var for de ganske få. Hvor det var trygt og under kendte rammer at gå i Skanderup Skole, i det mindste når man kom fra en lidt større gård, så var det nyt og lidt betænkeligt at komme ind i realskolens ukendte omgivelser. Pædagogikken bar præg af, at pryglestraffen langt fra var afskaffet. Min sanglærer, som det kaldtes dengang, vidste, at jeg kom fra en lidt større gård i oplandet, og da vi engang en times tid havde sunget Aakjær og talt om husmænds usle vilkår, spurgte han, om der var nogen, der ikke var begejstret for Jeppe Aakjær. Det havde jeg faktisk ingen kvalificeret mening om, men for at være lidt med i undervisningen erklærede jeg, at jeg ikke brød mig så meget om samme Aakjær. Det medførte prygl med violinbuen, indtil der kun var nogle ynkelige stumper tilbage, som næppe kunne få meget mere ud af de tarme fra smedens kat, som var violinens melodiske fundament. Realskolebestyreren var et iltet gemyt, som uden betænkningstid brugte sin krogede egestok til korporlig afstraffelse. Men samtidig holdt han helt uforlignelige timer i dansk og historie, hvor han gjorde det hele levende og begribeligt ved f. eks. at anbringe sin korte, kuglerunde krop, liggende på et bord, om det skulle være nødvendigt for at forklare eller illustrere noget i dagens lektie. Der blev kun undtagelsesvist hørt i lektien. Til gengæld blev der hørt ivrigt efter. Når der blev afholdt prøver i aritmetik og geometri i skolens store fællesrum, skulle man bare iagttage, om der var fråde omkring skolebestyrerens mund for at vide, om man havde løst opgaven korrekt.

Et spændende og godt kapitel i livet på landet på den fædrene gård var alle de mange *lege- og beskæftigelsesmuligheder*.

Et var at hjælpe i marken, det kunne være spændende, når man fik lov til at styre hestene eller traktoren foran et eller andet redskab, som regel en vogn, en hø vender, -rive eller andet, som ikke krævede særlig ekspertise eller omhu.

Knap så muntert var det at hakke eller læsse roer, for ikke at tale om al bøvlet med roetoppen. Eller blive placeret i møddingen og læsse tilkommende vogne, som kørte møget ud på marken.

Det allerværste var faktisk at blive sat til at hjælpe med tærskningen. Det var som regel min far og en karl, der passede selve tærskværket. Vi med talenter til dette mindre bemidlede kunne så få lov til at tage halm fra eller læsse kornneg over på tærskværket. Det var hårdt arbejde, det støvede betydeligt og var ganske ubehageligt.

Men der, hvor det var rigtig sjovt, var de næsten ubegrænsede legemuligheder. Laderne indeholdt til opbevaring for tærskning, kreaturfoder m.v. kornneg, hø og halm. Selv om det støvede og faktisk kunne være ret farligt, med risiko for sammenstyrtning af halm og hø, så var det jo helt fantastisk her at kunne grave gange og lege skjul. Eller hoppe ud i det uendelige halmhav fra overliggende bjælker.

Man kunne gå på opdagelse i naturen, dvs. de dyrkede marker og skov med tilhørende kilder, bække, mergelgrave og damme. I bækken kunne man fange hundestejler og ørreder, eller vandrotter, hvis man var uheldig. På markerne kunne man finde diger og områder med ræve- og grævlingehuler, jage harer op, finde fuglereder - eller bare gå rundt og nyde naturen. Hvis man skulle have været så heldig at få lov til at overtage et vækkeur, glemt i et af karle- eller pige kamrene ved skiftedag, så kunne det forekomme, at det blev sat til at ringe lidt før fodermesteren begyndte sin dont ved 5-tiden. Og så kunne man uden at blive forstyrret undersøge alt det, man kendte fra en helt anden side i dagtimerne.

Ud over den slags helt accepterede aktiviteter, var der jo også diverse gale streger. Man vidste godt, at den var helt gal, når mor skreg op om, at nu skulle man se til at komme ned fra den tagryg. I det hele taget var der ikke tvivl om, hvad der var inden for, henholdsvis en overskridelse af grænsen til det tilladelige. Blot var det som regel sjovest at overskride grænsen.

I valget af *legekammerater* var det helt uden betydning, om der var tilhør til missionen, valgmenigheden, eller de blot befandt sig uden for disse to stridende parter. Min bedste legekammerat og senere ven og medsvirebroder var naboens søn, som på ingen måde havde tilhør til hverken missionen eller gårdmændenes kreds. Faderen var cykelsmed, arbejdsmand, tørvegraver og meget andet, der krævede godt håndelag.

En anden god ven og kammerat var valgmenighedspræstens eneste søn. Den rummelige præstegård havde bordtennis på loftet, hvor vi kunne finde på at spille i store dele af døgnets og ugens timer, hvor der ikke var skolegang. Vi omgikkes så meget, at faderen ville drikke en øl samme med min far en dag, hvor han så ham i en til præstegården tilgrænsende mark. Her gik der dog en grænse, som min far ikke ville overskride. Den øl blev vist desværre aldrig drukket.

Landsbyens smed havde 2 svende og som regel en lærling. Næsten halvdelen af smedjen var afdeling for skoning af landbrugets arbejdsheste. I selve smedjen var der blæsebælg og ambolt samt andet naturligt smedjetilbehør. Smedesvendene var også spændende for drengene i den forstand, at de ind imellem havde store, fine motorcykler. En gang var der en svend med en "gammel" Nimbus fra før 2. verdenskrig med en art kakkellovnsrør som benzintank. De bandeord, der kunne fyge i smedjen sammen med gnisterne fra det rødglødende jern var heller ikke at foragte. Det var jo ikke hverdagskost hjemme på gården.

Ved siden af smeden lå bageren og brugsen. Bagerens hjemmebagte, "sønderjyske" rugbrød bar som regel mærker af børnetænder, når det rygende varmt blev hjembragt. Det blev der ikke sagt noget til, det var vel ikke værre end en harket hosteklat ved middagsbordet i borgerstuen.

Desuden var der en "hjuler" dvs. en karetmager, en tømrer og en tømrer uden egen forretning, som blev kaldt "flasketømreren", en flink mand som lønningsdagen nok har givet tilnavnet.

Nabo til fødegården var den lokale vognmand, hvis eneste bandeord var "filen i'et do", det blev til gengæld brugt en del. Han var berømt for at insistere på at køre lastbilerne i højeste gear op ad selv de største bakker. Til gengæld forlangte hans chauffører, at det var dem, der skulle køre de gode og mest driftsikre af lastbilerne. Som regel stod der her også motorcykler og ældre biler af flere forskellige slags. Og der var ikke megen kontrol med hvem, der kørte i hvad.

Det var et rigtig godt legeeldorado supplement til gårdens aktivitetsmuligheder.

Skanderup var i denne overgang mellem landbrugs- og industrisamfund et fantastisk sted, hvor en svunden tid i 1950'erne svandt ganske langsomt, dog ubønhørligt, medens tiden så til gengæld accelererede i 1960'erne. Men da tabte jeg så tilknytningen, var rejst bort i uddannelsesøjemed.

I denne levnedsskildring er undladt beskrivelsen af teenageårene for en i forhold til missionen noget frafalden.

Der kunne gives begivenhedsrige skildringer af det liv, der udspillede sig på efterfølgeren for Lassens Hotel, Hotel Lunderskov - i en tid, hvor spiritusbevillingen var kommet i hus.

Mere fredeligt kunne man gå hen på den senere borgmester Holger Skrydstrups bageri og cafeteria, hvor man også kunne komme og få wienerbrød efter en nat med tant og fjas på hotellet, eller hvor man blot tog hen, drak en tår kaffe og drøftede verdenssituationen med jævnaldrende.

Når det var tiltrængt med variation til forlystelseslivet i Lunderskov, hvor der også var biograf, dog ikke af avantgardistisk tilsnit, så kunne man tage til Kolding, hvor jeg havde en hel del fornøjelse af at gå til jazzkoncerter på Slotshotellet, ikke så langt fra det dengang helt forfaldne Koldinghus.

Alternativt kunne man gå på Trocadero, også kaldet Palmehaven eller på Casino i Låsbygade. Trocadero var for de pæne slipsedrenge med piger. Det var Casino ikke.

Lokaliteten Lunderskov under besættelsen

Modstandsbevægelsen, og hvordan tidens vilkår blev grebet an lokalt

Centrale dele af modstandsbevægelsen i lokaliteten Lunderskov (Lunderskov Lokalhistoriske Arkiv).
Øverst Arne Eskesen og Niels Chr. Frode Lings. Nederste billede: Sigfred Kiel øverst t.v., midt fra højre: Carl Nederskov Lund, Jens Chr. Baun Christensen, Svend Aage Glindfeldt , Svend Ronald Petersen Bruun, Knud Henrik Jensen. Resten er uidentificerbar.

Indledning

Den foreliggende besættelsestidshistorie er skrevet med et ganske snævert lokalt sigte, det gamle Skanderup Sogn og her i besættelsestidens terminologi lokaliteten Lunderskov. Til gengæld er den generelle besættelsestidshistorie stærkt indarbejdet, og den har i vid udstrækning været med til at bestemme disposition og præsentation af det lokale indhold.

Der er skrevet til www i første omgang, hvilket giver nogle her nærliggende tekniske løsninger på noter og henvisninger.

Når der citeres eller trækkes direkte på benyttet materiale, vil der være henvist direkte med værk, kilde og sidetal. Ellers vil der i vid udstrækning være benyttet henvisende link, dvs. man kan i den elektroniske udgave pege med musen og museklikke. Der er også benyttet henvisende link til andre dele af denne fremstilling samt henvisende link til almindelig historisk viden, som det er skønnet for tungt at medtage direkte her.

Indholdsoversigten er også elektronisk, dvs. der linkes til de relevante afsnit. Men for en ordens skyld er der også sat sidetal på, som jo er det eneste brugbare, når man læser papirudgaven.

Endelig er der som vanligt i den mere professionelle del af historieskrivningen en fyldig omtale af benyttede kilder og faglitteratur. Til gengæld er der ikke en egentlig kilde- og litteraturliste, der kun omhandler besættelsestiden, den må man finde i afsnittet med omtale af kilder og litteratur og i den samlede [bibliografi](#).

Det er også i en elektronisk baseret fremstilling unødvendigt med sag-, person- m.v. registre. Det kan alt søges elektronisk. Dog ikke i papirudgaven, desværre. Her må man ty til den elektroniske del, hvis der skulle opstå behov for at slå op. Eller benytte den indeksering, som har kaldes Sag- og personregister.

Lokal modstandskamp i Skanderup Sogn

Danmark - og hermed Skanderup Sogn - under besættelsen er tidsmæssigt og indiskutabelt perioden mellem besættelsen 09. april 1940 og befrielsen 05. maj 1945 efter besættelsesmagts kapitulation over for de allierede styrker 04. maj. Periodens problemstillinger og - især - tolkningen af disse var og er en ganske diskutabel sag.

[Dagligdagen under besættelsen](#) blev efterhånden præget af [varemangel](#).

Efterhånden som modstanden mod besættelsesmagten og samarbejdspolitikken voksede, blev jernbaner et sabotagemål¹²⁷, ikke mindst strækningen o. Lunderskov.

ADVARSEL!

Al uvedkommende Færdsel er forbudt paa Jernbanelinierne udenfor Overkørsler og Overgange. Forbudet omfatter ogsaa de til Banerne hørende Skraaninger, Dæmninger, Grøfter og Broer samt Jernbanestationerne udenfor de for Publikum bestemte Omraader.

Overtrædelse af Forbudet kan medføre, at der gøres Brug af Skydevaaben. Der advares derfor indtrængende mod Overtrædelser, og det indskræpes, at Personer, der maatte blive anraabt af Politiet eller Jernbanepersonalet paa eller i Nærheden af Jernbanernes Omraader, øjeblikkelig skal standse.

April 1943.

POLITIET

Man kunne måske om Lunderskov, hvorfra der kun er skrevne beretninger i helt sporadisk omfang, starte med [en beretning fra en indsat i Frøslevlejren](#)¹²⁸. Så vidt det fremgår af teksten en lærerstuderende, der nok kun har været kortvarigt interneret i Frøslev.

Der fortælles her om togtransporten fra Frøslev gennem Lunderskov, formentlig befrielsesaftenen. En større gruppe af beboere, muligvis ikke mindst modstandsfolk fra Lunderskov, var her samlet med lys, iflg. beretningen givetvis informeret om, at der nu kom et tog, som transporterede fanger, frigivet som et resultat af befrielsen:

4.- 5. maj oplevet fra Frøslev-lejren
Oplevet af: Verner Højgaard Jensen

...

Toget skulle kun standse ved de stationer, hvor der var nogen der skulle sættes af. Så snart toget rullede ind på en station, blev det omringet af lokale frihedskæmpere. Man ville på den måde forhindre, at der skulle slippe tyskvenlige ind i toget og gøre os fortræd. Først på aftenen forlod toget Padborg. Det var en utrolig oplevelse at køre op gennem det befriede land. Alle stationerne var fyldte med mennesker, der sang og råbte Hurra. Også fra de stationer hvor toget ikke skulle gøre holdt, lød der sang og hurra-råb. Størst indtryk gjorde Lunderskov. Vi skulle ikke holde. Stationen var helt mørkelagt, men vi kunne på silhuetterne se, at den var stopfyldt med mennesker. På stationsbygningen havde man udsendt et stort Dannebrog belyst måske af 20 kraftige lommelygter, alt imens toget buldrede igennem den mørke station. Det var følelsesmæssigt ved "at slå fødderne væk under os".

¹²⁷ Se [afsnit om jernbanesabotage](#).

¹²⁸ Kan læses på nettet, <http://www.befrielsen1945.dk/erindringer/indsendte/118.html>

Hvis de forsamlede var modstandsfolk, har der velsagtens kunnet være forsamlet omkring 50, flere, hvis der også har været pårørende. Det er det antal, som med sikkerhed vides at have været aktive i modstandsbevægelsen på et eller andet niveau.

Vi har her også udtrykt en periodes tildragelser i et lille lokalsamfund - styret af verdenshistoriske begivenheder, underlagt beslutninger udefra, også i selve modstandskampen. Og med dramatik og livet på spil i tilspidsede situationer. Sammen med en dagligdag, mere og mere mærket af tilstedeværelsen af tyske tropper. Dem har der været ganske mange af, siger både det samtidige materiale og den sparsomme erindringslitteratur. Selvfølgelig, må man sige - i nærheden af det for tyskerne strategisk vigtige jernbaneknudepunkt, Lunderskov Station. Her må tyskerne have været talstærkt indlogeret i byens skolelokaler, i oplandet, også i skoler og på gårdene. Hertil kom varemangel, restriktioner og påbud, som man i stadig stigende omfang blev underlagt.

Krigens start, besættelsen

Danmark blev besat 09. april 1940 af Tyskland efter kortvarige militære kampe. Der var kun sporadisk og ukoordineret modstand, som blev indstillet efter få timer. Det danske militær eksisterede dog fortsat så nogenlunde under samarbejdspolitikens vinger indtil [Operation Safari](#) 29. august 1943, hvor tyskerne tog kontrol med, hvad de kunne få held til. En del af flåden blev sænket, og [Den lille Generalstab](#) blev en militær modstandsgruppe under resten af besættelsen - ind imellem i konflikt med [Frihedsrådet](#), som ikke bare rummede, men havde et ganske kraftigt element af kommunister. Det var mildt formuleret ikke dette politiske segment, der dominerede i militæret.

Centrum for den tyske strategiske interesse var dog ikke Danmark men Norge, hvis havne og fjorde den tyske flåde ønskede at benytte i den atlantiske u-bådskrig og til at sikre malmtransporten fra Sverige. Danmark var til dette formål blot en nødvendig brik i spillet. En ganske vist overordentlig vigtig brik for den tyske krigsførelse, hvor man var parat til at gøre meget for at bevare stabile og rolige forhold i det besatte Danmark.

Den lokale modstandskamp, kilder og litteratur

Litteraturen til den lokale modstandskamp i Skanderup og omegn er sparsom, faktisk stort set ikke eksisterende. Der er dog en enkelt udgivelse, Danmarks Befrielse 1945-1995, Andst Lunderskov Vamdrup, udgivet af Hjemmeværnskompagni 3221 i 1995, med forskellige erindringer og beretninger. Desværre udgivet så sent, 50 år efter befrielsen, at der kun er begrænset brugbart erindringsstof i denne udgivelse.

Stort bedre er det ikke med levn fra besættelsestiden fra omegnens museer. Der er kun fundet direkte - og ganske få - levn på Billund Museum og Museum Sønderjylland.¹²⁹ Derimod har Museet på Koldinghus 996 genstande, der omhandler alle dagligdagens forhold fra varemangel og -rationering til løbesedler og illegale blade.¹³⁰

Forskellige lokale, der har erindringer om besættelsen, er spurgt og deres oplysninger benyttet med den forsigtighed, som erindringer næsten 70 år tilbage tilsiger - Kaj Olesen, Lunderskov, født 1932, brorsøn til [Karl V. Olesen](#), Thomas Christensen, født 1920, har skrevet bidrag til Danmarks Befrielse 1945-1995, udgivet af HJV 1995, Thomas Hansen, Min barndomsvej Klebækvej minder i ord og billeder, Lokalhistorisk Arkiv Lunderskov 2010. Thomas Hansen, født 1934 har her også lidt erindringsmateriale fra besættelsen.

¹²⁹ Man kan søge på Kulturstyrelsens fortegnelse over museernes samlinger, <https://www.kulturarv.dk/mussam/search/GeografiskSearch.action?kommunennummer=621&searchText=Kolding>.

¹³⁰ Se Kulturstyrelsens registrering, <https://www.kulturarv.dk/mussam/Tilknyttede.action?parentId=170588&listType=genstand&parentType=sag>.

Der er benyttet forskellige *specialafhandlinger*, f. eks. af Aage Trommer, Modstandsarbejde i nærbillede, 1973, der specielt omhandler region III, dvs. også i begrænset omfang data fra Lunderskov (cit. nærbillede), sammes disputats, Jernbanesabotagen i Danmark, 1971 (cit. jernbanesabotage), Ib Damgaard Petersen, Faldne i Danmarks Frihedskamp, 1970. Her finder man i nogen udstrækning også relevante oplysninger om det lokale modstandsarbejde.

Ud over de her nævnte er der selvfølgelig Jørgen Hæstrups bøger, især Hemmelig Alliance 1 og 2, 1959. Desuden Hans Kirchhoff, Henning Poulsen, Henrik Nissen m. fl. Men lokalt er de her direkte anvendte og nedenfor anførte de mest anvendelige.

Helt centralt står Aage Trommers forskning, der har været banebrydende, når det drejer sig om jernbanesabotagen i Danmark.

Primært med baggrund i DSB-akter har Trommer påvist, at den danske jernbanesabotage kun medførte minimale forsinkelser, som havde ringe eller måske slet ingen indflydelse på de militære begivenheder længere sydpå. Eller som Trommer formulerer det i sit forord:

”Da jeg begyndte arbejdet med at konfrontere sabotageindsatsen på jernbanerne med den tyske trafik, skete det ud fra en forventning om, at jeg på en eller anden måde ville nå frem til en konstatering af, hvor meget jernbanesabotagen havde betydet, hvor stor dens virkning havde været. Det var med overraskelse, for ikke at sige forbløffelse, at jeg, efterhånden som arbejdet skred frem, måtte erkende, at konfrontationen ubønhørligt tvang mig ud i en påvisning, der er bogens hovedtese: hvor lidt jernbanesabotagen havde været i stand til at influere på det militære begivenhedsforløb i den danske afkrog af Den anden Verdenskrig.”

Det skal her bemærkes, at den manglende effekt af jernbanesabotagen skyldtes ikke mindst en række ledelsesmæssige faktorer, herunder [konflikten](#) mellem Jyllandschefen, oberstløjtnant Vagn Bennike og nedkastningschefen Anton Toldstrup. Muligvis en generationskonflikt mellem den ældre Bennike og den ungdommelige og dynamiske Toldstrup. Muligvis også en fagligt betinget harme hos den professionelle officer og ingeniørkyndige Bennike over for den ganske vist militært kyndige Toldstrup, men denne var jo på et langt lavere niveau, "kun" løjtnant af reserven og tolder. Eller slet og ret en personkonflikt, hvor væsensforskellige temperamenter og kunnen blev afgjort i et politisk spil, som den ene, Toldstrup, ikke magtede, hvad derimod karriereofficeren, Bennike, havde udpræget næse for.

[Kaptajn Carl-Gustav G. Schøller](#) var Toldstrups (tolder Anton Jensen fra Skive) forgænger som chef for region I, indtil han gik under jorden i maj 1944, hvor han blev afløst af Toldstrup, og igen fra 07.02.1945 chef for regionen, vel primært Bennikes sejr i magtkampen med Toldstrup. Schøller har skrevet en beretning om jernbanesabotagen, [Sprængningsforsøget ved Lunderskov](#) 18. - 19. april 1944 (kopi på Lunderskov Lokalarkiv). Schøllers beretning findes i uddrag i Danmarks Befrielse 1945-1995, HJV 1995. Samt hele beretningen i Gå til modstand, Beretninger fra Besættelsen, v. H. J. Lembourn, 1961, s. 137-149.

Der var som anført en ret bitter konflikt mellem Toldstrup, der var nedkastningschef og temporær leder af region I, og oberstløjtnant Vagn Bennike, chef for ingeniørtropperne, modstandschef i Jylland, med i "den lille generalstab", dvs. den militære del af modstandsbevægelsen.

Schøller var - eller blev under konflikten med Toldstrup - Bennikes mand og erstattede som sådan Toldstrup i febr. 1945 som chef for region I, som blev omorganiseret i nøje overensstemmelse med Bennikes direktiver. Toldstrup var blevet indsat af Flemming Juncker, hvis næstkommanderende han blev fra slutningen af 1943, som leder af region I i juni 1944.

Schøllers - og hermed Vagn Bennikes i forhold til Anton Toldstrup - forsigtige samt taktisk misforståede kurs i jernbanesabotagen iflg. Trommer - blev givetvis en væsentlig faktor i jernbanesabotagen i region III. Herom [mere i afsnittet om jernbanesabotagen](#) i Lunderskov.

Hvis man interesserer sig for konflikten mellem Anton Toldstrup alias Anton Ingersøn Jensen og oberstløjtnant, senere generalmajor Vagn Bennike, så er Poul Westergaard Jensen, Kære Fætter,

1990 et godt bud. Bogen bringer ikke egentlig nyt og har en svaghed i, at det er vanskeligt at efterprøve dokumentationen, især i de kortere citater. Bogens helt store værdi er fyldige uddrag fra især Toldstrups og Bennikes arkiver. Toldstrup har udgivet sine erindringer, Uden kamp - ingen sejr, og Sv. O. Gade har udgivet en art heltebiografi om Toldstrup. Især i forhold til sidstnævnte er Westergaard Jensens Kære Fætter langt at foretrække.

**Flemming Juncker, Anton Jensen
(døbt Toldstrup af Juncker).
Flemming Muus, Vagn Bennike.
Den civile og militære del af
modstandsbevægelsens top.
Den civile del var i marken absolut
førende. Politisk var den militære del
inde ved magtens rod, Socialdemokratiet.**

Skal man ydermere kommentere striden mellem Bennike og Toldstrup, kan man vel nok med føje hævde, at Muus og Bennike plejede deres militære karriere med nogen politisk opportuniste, især i forhold til Socialdemokratiet. Juncker var senere erklæret venstremand, Toldstrup var vel blot politisk naivist, først med tilknytning til Dansk Samling, senere i 1980'ernes betændte flygtningedebat til Den Danske Forening, dvs. den nationale højrefløj. Det interessante ved Juncker og Toldstrup er dog her ikke deres politiske tilhørsforhold, men deres enorme effektivitet i modstandskampen, også i forhold til den militære del af samme.

Kaptajn C. G. Schøtler som regionschef den 5. maj 1945.

En af de - om ikke den - bedste biografi over de under besættelsen overordentligt aktive kommunister er Morten Møller, *Hvem er Nielsen?* 2012 om Børge Houmann. En fortræffelig beskrivelse af kommunisternes helt centrale rolle inden for den illegale presse og de allerførste i sabotageaktionerne, også i Kolding, Lunderskov. I 2009 udgav Morten Møller en tilsvarende biografi om Mogens Fog i 2 bind. Begge de biograferede kommunister var helt centrale aktører under besættelsen. Og såmænd da også i efterkrigstiden.

Og så er der *det dokumentariske materiale*, registreret og gjort offentlig tilgængeligt i *Frihedsmuseets Modstandsdatabase*¹³¹. Der er desuden en ganske omfattende [arkivregistrant](#) over besættelsestiden. Her kan man dog ikke umiddelbart finde lokalhistoriske oplysninger. Registranter over de 3 jyske regioner er nøje gennemset uden resultat ud over Trommers registreringer til Modstandsarbejde i nærbillede.

Frihedsmuseets Modstandsdatabase er en uundværlig registrant over modstandsbevægelsen. Skanderup Sogn var organisatorisk del af Region III (Syddjylland), Vejen distrikt, lokaliteten Lunderskov, hvortil også resten af sognet hørte.

I Vejen Distrikt kan man i alt finde 242 registrerede modstandsfolk, som er registreret ved navn og forskellige data. Desuden er der i Vejen Distrikt 65 endnu ikke offentliggjorte personer. Af de offentligt registrerede er der *47 samt 4 endnu ikke offentliggjorte, der hører til lokaliteten Lunderskov*. Ved regulering for dobbeltregistreringer og ved krydssøgning bliver antallet stadig 47. Heraf 6 fra Nagbøl, 2 fra Skanderup og en enkelt fra Seest. Men altså alle tilhørende lokaliteten Lunderskov. Hertil kommer en modstandsmand, E. Alveen, *flygtet fra Kolding*, som mistede livet ved flugtforsøg fra arrestation i Lunderskov. Desuden er her også medtaget [Karl V. Olesen](#), Gjelballe, der er registreret under Kolding og Frøslev, men som blev arresteret i Lunderskov i forbindelse med jernbanesabotagen i 1944.

Går man de her fundne minutiøst igennem, så viser det sig, at en lokalitet som Gjelballe også er registreret som Lunderskov by, f. eks. i registreringen af [gårdejer Viggo Christensen](#). Desuden mangler i registreringen under Lunderskov mejeribestyrer for Lunderskov Mejeri, [B. Hald](#). Denne for så vidt besynderlige mangel skyldes måden, Modstandsdatabase er opbygget på. Man har desværre benyttet regneark i stedet for en databaseregistrering. Derfor vil der være personer, som har haft et tilhør til lokaliteten Lunderskov, men som er flygtet, evt. havnet i kz-lejr, som er registreret efter sidstnævnte destinationer. Sidstnævnte problemer er der så vidt muligt taget højde

¹³¹ Desværre er Modstandsbasen, som det vil fremgå i denne fremstilling, opbygget relativt ulogisk, under alle omstændigheder efter ind imellem svært gennemskuelige principper. Det kan forekomme ubegribeligt, at den samme person, som tilhører en bestemt lokalitet eller et givet distrikt, ikke forekommer i personsøgningen, men derimod ved organisationssøgning m.v. Helt galt er det i regnearksversionen (i stedet for det naturlige valg, en database!!), hvor man skal gå frem med den yderste agtsomhed for at undgå fejl. Der er her tale om helt banale, men svært forståelige registreringssærpræg - personkarakteristikker er f. eks. både placeret i regnearkets rækker og kolonner, hvilket giver optællingsproblemer. Den samme person kan med denne registreringsmåde komme til at optræde et helt uforudsigeligt antal gange, uanset hvordan man tæller i regnearket. Der skal desuden tages det forbehold over for Frihedsmuseets Modstandsdatabase, at man i skrivende stund har *registreret 85 131 personer*, heraf 55 332 søgbare, som kan være kommet med af mere eller mindre tilfældige årsager. Desuden er der i den totale registrering en hel del gengangere under mere eller mindre forskellige navne. Accepterer vi tallene og anser dem for ca. retvisende for den modstand, som kom konkret til udtryk ved at gå ind i modstandsbevægelsen, så var der i Danmark 2,2 % *aktive i modstandsbevægelsen*. Her tages Modstandsdatabase totale optælling i forhold til en befolkning på ca. 4 mio. i Danmark på dette tidspunkt - 3.844.312 i 1940, 4.045.232 i 1945. Det må derfor nok konstateres, at det kun var et forsvindende fåtal af befolkningen, der aktivt gik ind i modstandskampen - selv på et tidspunkt i 1945, hvor man ret sikkert kunne konstatere et nært forestående tysk nederlag. Befolkningstal iflg. Danmarks Statistik.

for, men det kan selvfølgelig ikke udelukkes, at der er overset personer, som skal søges andre steder.

Skal man have den mest muligt grundige søgning, hvor man stort set støvsuger alle muligheder, så skal der i Modstandsdata-basen søges i flere omgange: efter 1) personer, 2) organisationstilknytning, 3) tilknytning til undergrundshæren, 4) arten af modstandsarbejdet.

Når det er gjort, skal der renses grundigt ud for dobbeltregistreringer. Dem kan der være overordentligt mange af. For lokaliteten Lunderskov er de gennemgående årsager til dobbeltregistrering, at man ikke på Frihedsmuseet, som har foretaget den elektroniske registrering, har kontrolleret / har sat kompetente fagfolk til at rydde tidslerne bort - velsagtens et økonomisk betinget problem. Som dobbelt-, ind mellem flerdobbelte registreringer har årsagen for lokaliteten Lunderskov typisk været kombinationen af dokumentarisk kildemateriale fra Rigsarkivet eller andre arkiver, som kombineres med forsknings- og berettende beskrivelser. Det vil også blive anført i forbindelse med [de fundne personer](#), og de personer, som er vurderet som forkerte dobbeltregistreringer, hvad fejkilden har været. Her kan som eksempler nævnes L. Reinholdt, der er registreret som 2 personer, fordi han både ligger i arkivmaterialet og er nævnt i Aage Trommers Modstandsarbejde i nærbillede, 1973. Desuden nogle forkerte registreringer af overportør Lings (kaldes Ling), også fra Trommers bog, hvilket har medført, at Lings er blevet til 3 personer. [Portør Linnet](#) figurerer i Modstandsdata-basen ud fra en registrering efter Hans Mørup, På fløjen, 2000, og der er næsten ingen data på ham, blot at han blev arresteret i okt. 1944, ved aktionen mod jernbanesabotører, hvor også Lings og K. V. Olesen blev taget. Ydermere ser det ud til, at Arne Eskesen, Nagbøl, i Trommer er blevet til Arne Eriksen. Ved kontrol af referencen fremgår det tydeligt, at Trommer omtaler Arne Eskesen, ikke Eriksen! Altså en helt banal dobbeltregistrering, som (igen) skyldes sjusk i arbejdet med Modstandsdata-basen. Endelig er der fra Skanderup en registrering af Poul Larsen, som kun er nævnt i en art pamflet, Var vi også med? Kirken under besættelsen 1940-45 (Ib Nordby, 1990), s. 181. Hans eksistens er af Thomas Christensen bekræftet, Poul Larsen var under besættelsen landbrugsmedhjælper i sognet.

Når alle problemerne ved brugen af Modstandsdata-basen er nævnt, skal det dog også siges, at vi her har den mest centrale kilde-registrering, som hidtil er lavet til modstandsbevægelsens historie. Desværre kræver det nogen sagkundskab og omhyggelighed at benytte den professionelt. Endelig er der Besættelsestidens [illegale blade og bøger](#) 1940-1945, der kan benyttes til at stifte bekendtskab med oplysninger, som ikke blev bragt i den officielle presse. Først og fremmest interessant m.h.p. at få indblik i holdninger, der var i opposition til samarbejdspolitikken.

Samarbejdspolitikken var som et resultat af sammenfaldende danske og tyske interesser på en række punkter i høj grad en forhandlingspolitik, hvor Danmark kunne give og tage i de løbende forhandlinger. Dette viste sig f. eks. i spillet omkring jødeaktionen i okt. 1943, hvor forspillet startede allerede i jan. 1942.* Her illustrerede besættelsesmagtens repræsentanter - ikke mindst den rigsbefuldmægtigede Werner Best, som i nov. 1942 afløste C. von Renthe-Fink¹³² - stor forståelse for vigtigheden af at bevare kontakt til og forhandling med de samarbejdende danske politikere og myndigheder. Der synes at være dokumentation for, at Best havde en meget lunken holdning til og faktisk modarbejdede effektueringen af den tyske jødepolitik i Danmark, indtil den blev effektueret

¹³² C. von Renthe-Fink blev udskiftet som rigsbefuldmægtiget i anledning af telegramkrisen, et svar fra Christian X på et lykønskings telegram fra Adolf Hitler på kongens fødselsdag den 26. september 1942, som efter Hitlers mening blev besvaret fornærmende kortfattet. Baggrunden var nok også, at Tysklands repræsentant i Danmark C. von Renthe-Fink havde en for imødekommende kurs i samarbejdspolitikken i den berlinske optik, f. eks. i jødespørgsmålet, som af Renthe-Fink indberettedes som helt irrelevant i Danmark.

01.-02. okt. 1943. Og at Best forudgående sørgede for, at aktionen blev kendt, hvilket gav mulighed for at langt hovedparten af de deportationstruede jøder kunne redde sig til Sverige.¹³³

Den socialdemokratisk-radikale regering under Th. Stauning blev ved besættelsen siddende og allerede 10. april udvidet til en *national samlingsregering* med deltagelse af Venstre og Konservative. Hermed indledtes forhandlings- eller *samarbejdspolitikken*, dvs. et økonomisk-politisk samarbejde med besættelsesmagten med det formål at bevare mest mulig dansk selvbestemmelse. Det betød bl.a., at danske ønsker og tyske krav løbende blev forhandlet og afstemt gennem det danske udenrigsministerium, der som et led i samarbejdspolitikken den 8. juli 1940 fik ny leder, Erik Scavenius, der afløste P. Munch. Samarbejdspolitikken omfattede bl.a. omfattende fødevarerleverancer til Tyskland.

Samarbejdspolitikken problemer

I første halvdel af perioden, indtil [29. aug. 1943](#), var det således danske politikere i samarbejde med besættelsesmagten, der i hovedtræk administrerede et besat land. Begrundelsen for forhandlings-, samarbejdspolitikken var bl.a., at man hermed kunne beskytte befolkningen mod de værste overgreb. Det kan også anføres, at den dansk-tyske grænse, som blev fastlagt ved folkeafstemning i 1920, var den eneste Versailles-grænse, som Hitler ikke søgte ændret, formentlig nok et resultat af den samarbejdspolitik, som regeringen havde forhandlet sig frem til.

Som et tegn på skærpelse af et ellers næsten gnidningsfrit samarbejdsforhold, kan man se 'telegramkrisen', hvor karrierediplomaten C. von Renthe-Fink blev afløst af SS-officeren Werner Best som befuldmægtiget, og den øverstbefalende for hæren Erich Lüdke, der havde førte en ret tilbageholdende politik, blev afløst af Hermann von Hanneken, der indledte en hårdere kurs i bekæmpelsen af sabotagen. Midt i september 1943 tiltrådte endelig SS-officeren Rudolf Mildner som chef for sikkerhedspolitiet i Danmark.

På den danske side af samarbejdspolitikken afløstes nu socialdemokraten Wilhelm Buhl, der havde været statsminister siden Staunings død i foråret 1942, af den radikale Erik Scavenius, der som aktiv politiker og udenrigsminister under 1. verdenskrig var overbevist om vigtigheden af neutralitet og forsigtighed over for den tyske nabo.

Danske kommunister har dog næppe følt sig beskyttet eller været tilhængere af samarbejdspolitikken, hvor der i aug. 1941 blev vedtaget en lov, som (i strid med grundloven) [forbød al kommunistisk virksomhed](#). Det har nok også knebet noget med [danske jøders tillid til samarbejdspolitikken](#). For dem blev den dog en positiv overraskelse - som Erik Scavenius formulerede det over for besættelsesmagtens repræsentant, Werner Best, så var der ikke med de ca.

¹³³ Uddrag af W. Best: Die deutsche Politik in Dänemark während der letzten 2 Kriegsjahre, 1950. Under sit fængselsophold i Danmark skrev Best en længere skildring af sin 2 års embedsperiode som rigsbefuldmægtiget. Han rådede i den sammenhæng også over det skriftlige materiale, som var blevet brugt i retssagen mod ham. Skildringen, der omtaler Best i tredje person, slutter med hans underskrift og påtegningen "skrevet i det danske fængsel i Horsens 1950". "... Da den rigsbefuldmægtigede erkendte, at jødeaktionen ikke længere kunne standses, besluttede han sig for et usædvanligt skridt for efter bedste evne i det mindste at reducere resultatet af aktionen, som han forkastede ud fra sin forståelse af de sande tyske interesser [vel underforstået den forhandlende samarbejdspolitik, dog et ikke særligt overbevisende argument med samarbejdspolitikken sammenbrud umiddelbart forudgående, i august, JN]. Da han fra den øverstbefalende for sikkerhedspolitiet havde erfaret det endelige tidspunkt for aktionen, meddelte han det til en medarbejder, den skibsfartssagkyndige Georg Ferdinand Duckwitz, der med den rigsbefuldmægtigedes viden plejede venskabelige forbindelser til de ledende danske socialdemokrater, og aftalte med ham, at han skulle underrette folketingsmedlem Hans Hedtoft om det. ..." Denne beretning er skrevet efter krigen og selvfølgelig tænkt som et forsvar i sagen mod ham (W. Best). Fremstillingen støttes dog på mange måder ret godt af de samtidige telegrammer, udvekslet mellem Berlin og Best i 1943 forud for aktionen 01. - 02. okt. Kilden er helt klart et defensorat fra en overbevist og i den tidlige karriere radikal nazist. Men også en begavet taktiker med stor forståelse for politiske realiteter, hvilket måske kan være med til at forklare den rigsbefuldmægtigedes holdning og aktiviteter i jødeaktionsforløbet i 1943.

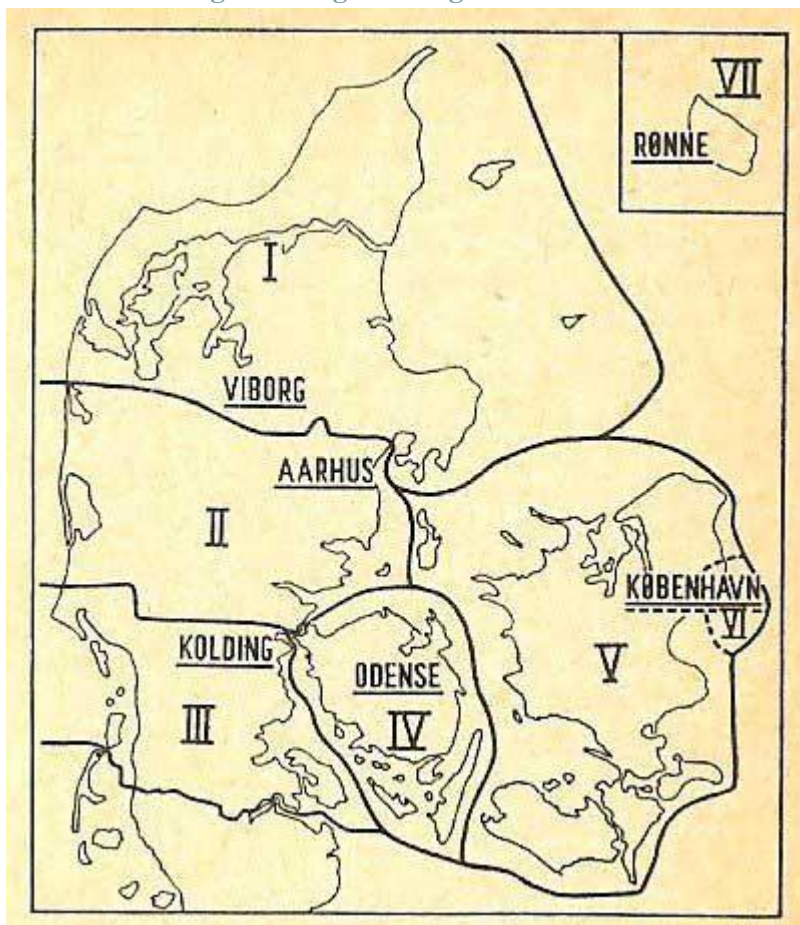
8000 registrerede jøder noget "jødeproblem" i Danmark. Ikke før med samarbejdspolitikken ophør 29. august 1943, hvor den af tyskerne planlagte [aktion mod jøderne 01. - 02. okt. 1943](#) blev "lækket" af en tysk embedsmand, G. F. Duckwitz - allerede d. 28. september, og muligvis på foranledning af W. Best - til socialdemokratiske politikere, således at det lykkedes at evakuere de fleste til Sverige, kun 3-500¹³⁴ blev taget under aktionen. Werner Best fik ved denne indsats så meget kredit, at han undgik at blive dømt til døden efter besættelsen. Den meget forsigtige linje over for den danske forhandlings-, samarbejdspolitik illustreres glimrende i Indberetning fra Cecil von Renthe-Fink til det tyske udenrigsministerium 20. januar 1942. I Tyskland havde man besluttet, at der nu skulle der findes en løsning (Endlösung) på det europæiske jødespørgsmål: "Så længe det ud fra hensynet til krigsførelsen og vores totale politiske interesser synes afgørende, at den rolige udvikling i Danmark ikke forstyrres, kan en alvorlig behandling af jødespørgsmålet i Danmark ikke komme i betragtning." De argumenter, Werner Best som rigsbefuldmægtiget sammen med andre repræsentanter for den tyske besættelsesmagt i Danmark fremførte over for Berlin var, at de danske jøder var så få - ud af Europas ca. 11 mio. jøder, anslog man ved [Wannsee konferencen](#) efter indberetninger fra Danmark, at der her var 5600, hovedsageligt koncentreret i København. Desuden at de var en integreret del af den danske befolkning, hvor det ville blive opfattet som forfatningsbrud, hvis man fratog dem deres borgerlige rettigheder. Og endelig var der, hævdedes det, ingen jøder på betydningsfulde poster i det danske samfund.

I marts 1943 blev der afholdt rigsdagsvalg, hvor samarbejdspolitikken fik 95,5 % af stemmerne. Efter samarbejdspolitikken sammenbrud 29. august blev det med departementchefstyret og dannelsen af Frihedsrådet i sept. 1943 mere tydeligt, at der i Danmark ikke var udelt begejstring for samarbejdspolitikken. I løbet af sommeren 1943 var det blevet tydeligt, at tyskerne i krigen var i alvorlige vanskeligheder, krigslykken så ud til at vende. Dette skulle jo nok heller ikke gøre begejstringen for samarbejdspolitikken større. Som det fremgår af det følgende, var det dog helt frem til besættelsens afslutning kun et forsvindende mindretal, som satte sig op mod besættelsesmagten gennem illegale aktiviteter¹³⁵. Undtagelsen var af gode grunde danske kommunister og jøder, for hvem det selv med et minimalt kendskab til den nazistiske ideologi var klart, at hverken samarbejdspolitik eller passivitet kunne redde dem. De fleste jøder blev i okt. 1943 som nævnt evakueret, kommunisterne derimod var efter Kommunistloven jaget vildt og blev grundstammen i modstandsbevægelsen.

¹³⁴ I forskellige indberetninger fra de tyske besættelsesmyndigheder varierer tallet af jøder, der blev pågrebet fra 344 (brev fra Best til det tyske udenrigsministerium 05. okt. 1943) til 477 (Beretning, som Best skriver i 1950, medens han sidder fængslet i Danmark).

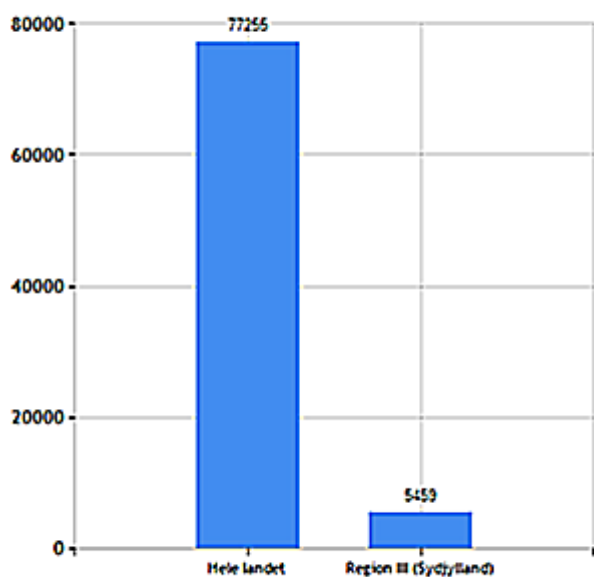
¹³⁵ Man kan desværre ikke i den elektroniske Modstandsdatabase se, hvornår de registrerede er blevet aktive. Her skal arkivmaterialet nok inddrages.

Modstandsbevægelsens organisering

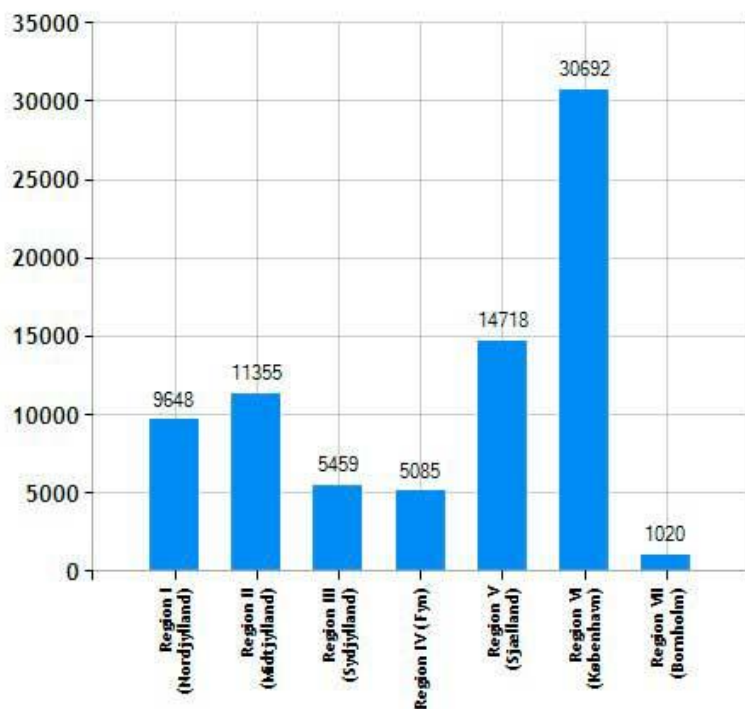

Modstandsbevægelsen blev i løbet af 1943 og endeligt i 1944 opdelt i 7 regioner. Region III var opdelt i distrikter og lokaliteter. Lokaliteten Lunderskov var (eller blev) en del af Vejen Distrikt, der var del af Region III Sydjylland.

Region III var med [5459 registrerede medlemmer](#) af modstandsbevægelsen en af de medlemsmæssigt mindre regioner, lidt større end Region IV Fyn men dog betydeligt større end Region VII Bornholm.

Denne inddeling var et resultat af et direktiv fra SOE, London, som dec. 1943 sendte [major Flemming Muus](#) til Danmark. Han fik godsejer [Flemming Juncker](#) til at påtage sig det organisatoriske arbejde med Jylland. Juncker benyttede unge ikke-militære assistenter, først stud. theol. [Chr. Ulrich Hansen](#), der blev taget og likvideret af tyskerne i febr. 1944. Herefter Anton Toldstrup fra Skive. Begge unge og overordentligt talentfulde. Det var i øvrigt Juncker, der gav Anton Jensen, tolderen fra Skive dækningsnavnet Toldstrup, det skulle være let at huske. Den militære assistance blev en ældre officer med sprængningsekspertise, den i 1943 55-årige

oberstløjtnant [Vagn Bennike](#). Bennikes placering i Jylland, hvor han efterhånden fik manøvreret sig frem til en ledende position som Jyllandsleder fik stor betydning for [region III, Syddjylland](#), som han var chef for. Det er ganske artige historier om Bennikes kvalifikationer og hans forhold til Toldstrup, som man kan underholde sig med. Hvis man vil se dem lidt mere indgående, så beskrives de i et herværende [appendiks](#). Trommers kritik af Bennike går ikke i detaljer, men kan

sammenfattes som manglende kvalifikationer mht. togdrift, han var mere optaget af at centralisere magten hos sig selv end om effektiviteten i jernbanesabotagen, han havde manglende viden og forståelse samt et paranoid, vel misundelsesrelateret forhold til Toldstrup, som af ledende kræfter i SOE karakteriseredes som Europas mest taktisk begavede nedkastningschef.

I efterskriftet til Kære Fætter, s. 191 skriver Fl. Juncker i 1989 indledende om Toldstrup, at "... diplomat var han ikke." Den ret selvhøjtidelige Bennike forstod slet og ret ikke Toldstrups indimellem bidende ironi. Juncker skriver videre, at det var en belastning for forholdet mellem de to mænd, at Bennike var "overdrevent" sikkerhedsorienteret, hvor Toldstrup var meget lidt optaget af kommandoveje og hele tiden opmærksom på "markens uophørlige og fra dag til dag hurtigt skiftende krav." (Kære Fætter, s. 193). Og videre skriver Juncker, at "... det ikke alene var modsætninger mellem Toldstrups løben store risici belønnet med enorme resultater og Bennikes passive form med små resultater og enorm Security ... (men også, at Toldstrup) i sommeren 1944 rejser til København for at træffe ... Flemming Muus - med det formål om muligt at få Bennike udskiftet." Toldstrup beder Muus om fuld diskretion, men denne går til Frihedsrådet med anmodningen, hvorved Bennike ret snart bliver orienteret. Hermed er "en uforsonlig krig erklæret, og skylden er alene Muss", skriver Juncker (Kære Fætter, s. 194).

Region III var oprindeligt opdelt i 22 distrikter, men som det fremgår af Aage Trommers forskning, har der snarere været 14, dvs. at der har været foretaget en sammenlægning af de mindste af distrikterne. I denne sammenlægning er Vejen, Brørup, Gørding, Holsted, Holsted Stationsby, Lunderskov og Vamdrup blevet til lokaliteter i Vejen Distrikt. Kortet neden for er af så dårlig en kvalitet, at man kun vanskeligt kan se de 14 distrikter (sorte markeringer), som blev et resultat af sammenlægningen af de oprindeligt 22 (markeret som røde cirkler). [Klik på kort](#) for forstørrelse. Men man kan da se, at det især var Vejen Distrikt, som var et resultat af sammenlægningerne i Region III.

Kort og oplysninger fra Nationalmuseet om Undergrundshæren samt fra [Modstandsdatenbanken](#).

Frihedskæmperarmbind med Koldinghus motiv, [Museet på Koldinghus](#).

Den lokale modstandskamps personer

Lokalt foregik modstandskampen som i det øvrige Danmark: Den spæde start fra 1942, eskalering fra 1943, der fra 1944-45 medførte arrestation og deportation til Frøslev- og / eller kz-lejre, hvor flere hundrede tusinder døde. Et af de dødsfald, som i Lunderskov kan konstateres i forbindelse med modstandsarbejdet, var dog ikke deportationsrelateret, men var en direkte likvidation under et arrestationsforsøg. Det andet dødsfald skete kort efter et ophold i kz-lejren Neungamme. En tredje fra Lunderkov, som også opholdt sig i Neungamme i samme tidsrum, slap levende derfra.

Mindesmærke for frihedskæmper Emanuel Alveen der blev likvideret af tyskerne. Hvidkilde, Lunderskov

Foto: Peter D. Jensen

På bygningen Hvidkilde i Lunderskov er opsat en mindeplade for frihedskæmperen Emanuel Alveen, der blev likvideret af tyskerne den 2. oktober 1943. Mindepladen blev opsat af Lunderskov Kommune ved den forrige kommunesammenlægning i 1970. Afsløringen fandt sted på befrielsesdagen den 5. maj 1970. På tavlen er inskriptionen:

Emanuel Alveen, født den 6. maj 1897, død den 2. oktober 1943, gav sit liv for Danmarks frihed.

Snedker Emanuel¹³⁶ Højer Hauchilt Koch Alveen er registret med tilhør til Kolding, hvor han deltog i produktion og distribution af det illegale Budstikken, som det ligeledes illegale DKP i Kolding udgav fra juni til december 1943. Det kan have været i forbindelse

med en arrestationsaktion omkring Budstikken i 1943, at Alveen flygtede til Lunderskov, hvor han kom til at arbejde som snedker. Man kan i erindringsmaterialet¹³⁷ se, at Budstikken blev uddelt i Lunderskov, velsagtens fremskyndet som et resultat af Alveens ankomst til byen. Likvideringen af Alveen 02.10.1943 skete som beskrevet i forbindelse med en arrestationsaktion, hvor Alveen forsøgte at flygte. Det var på samme tid, at mejeribestyrer B. Hald måtte gå under jorden.

Lokalt og konstaterbart har det kun været muligt at identificere 2 KZ-indsatte.

Den ene var overportør [Niels Chr. Frode Lings](#), der 06. okt. 1944 blev taget for sabotage, indsat i Frøslevlejren og herfra ført til Neungamme.

Iflg. mundtlige oplysninger fra svigersønnen, Niels Aunsbjerg Nielsen, så havde Lings ud over at være overportør en radioforretning over for Hvidkilde, registreret i Fru Lings' navn. Lings overlevede de kortvarige ophold i Frøslev og Neungamme og flyttede herfra til Horsens.

Billedtekst: Budstikken benyttede denne forsideillustration på langt de fleste numre. Tegningen af hånden, der giver bladet videre, illustrerer ganske godt den måde, de illegale blade ofte gik fra hånd til hånd.

¹³⁶ I Modstandsdata-basen er Alveen registreret med fornavnet *Emmanuel*.

¹³⁷ Helge Kappel Pedersens beretning i Danmarks Befrielse 1945-1995, HJV 1995, s. 7ff. HKP startede med at medtage Budstikken fra Kolding, hvor han gik i skole.

Den anden var arbejdsmand Karl Valdemar Olesen fra Gjelballe, som ikke er registreret under Lunderskov men under Frøslevlejren og Kolding. K. V. Olesen blev arresteret 06.10.1944, samme dato som N. C. F. Lings, begge for jernbanesabotage. Han blev 13.01.1945 overført til Neungamme. Han døde i Sverige af tuberkulose (iflg. Helge Kappel Pedersen - uden navneangivelse, men bekræftet af brodersønnen Kaj Olesen) 23.04.1945. Det fremgår desuden af registreringen for portør Linnet, at han også blev arresteret i okt. 1944, men der er ingen data, der antyder, at han skulle være sendt hverken til Frøslev og / eller Neungamme. Der er i det hele taget meget få data om Linnet, men det er af Kaj Olesen bekræftet, at der i Lunderskov var en portør og modstandsmand af det navn.

Personregistrant over modstandskampens lokale personer

Som det fremgår af [registranten neden for](#), er personnavnene alfabetisk efternavnsordnet og efter by- tilhør. Der er fødselsår og bopælssted. Region, sektion og distrikt er fjernet fra oversigten sammen med andre ikke-informerende detaljer. Geografisk gælder det for alle, at det drejer sig om *region III, Sydjylland, Vejen distrikt, lokaliteten Lunderskov*. Undtagelserne herfra er B. Hald, som er registreret i Vejle distrikt efter at være flygtet fra Lunderskov, E. H. H. K. Alveen, der er registreret med tilhør i Kolding, men som blev dræbt i Lunderskov og Robert V. Kiel, der nok er registreret under Lunderskov, men som hurtigt blev aktiv i Den Danske Brigade uden for Danmark. Desuden Karl V. Olesen, som oprindeligt er registreret i Kolding, men som blev taget for jernbanesabotage i Lunderskov i okt. 1944 sammen med Lings og Linnet, og som også kom i koncentrationslejr men døde i Sverige inden krigens afslutning.

Hvis der findes foto af de registrerede, vil det være indlagt i tabellen som kald på efternavn. På fællesbilledet (de fleste af de registrerede med billede) er der en sort ramme, der markerer den afbildede person.

Efternavn	Fornavn	Fødselsdato	Dødsdato	Beskæftigelse	By	Rang	Modstandstype
Lunderskov							
Alveen	Em. H.H.K.	06.04.1897	02.10.1943	Snedker	Kolding		Illegal presse
Andersen	Henry Houborg	10.05.1919	03.12.1993	Landmand	Lunderskov		Militærgruppe
Bruun	Svend Ronald Petersen	23.07.1920	14.02.1985	Kontrolassistent	Lunderskov		Militærgruppe
Christensen	Jens Christian Baun	20.03.1924	08.10.1984	Ekstraarbejder	Lunderskov		Militærgruppe
Christensen	Christian Viggo	29.09.1907	13.03.1993	Gårdejer	Lunderskov		Militærgruppe
Dall	Ove Husted	02.10.1927		Elev	Lunderskov		Militærgruppe
Dall	Johannes Julius	28.12.1894	02.11.1971	Gårdejer	Lunderskov		Militærgruppe
Dich	Marius			Portør	Lunderskov		Sabotage
Eriksen	H. K.	01.02.1880		Politiassistent	Lunderskov		Militærgruppe
Geil	Peter	01.04.1922		Portør	Lunderskov		Militærgruppe
Glindfeldt	Svend Aage	23.03.1920	11.05.2000	Snedkersvend	Lunderskov		Militærgruppe
Gydesen	Niels Holst	24.08.1903	23.02.1988	Landmand	Lunderskov		Militærgruppe
Hald	Børge E. Kristensen	31.07.1906		Mejeribestyrer, dækidentitet er medhjælper	Vejle, Sektion Q, 10. Kompagni		Militærgruppe
Hasberg	Valdemar	19.10.1895	27.04.1971	Remisearbejder	Lunderskov		Militærgruppe
Hedegaard	Chresten	03.09.1920	19.04.2001	Reservebetjent	Lunderskov		Militærgruppe
Jacobsen	Christian				Lunderskov		Sabotage
Jacobsen	Chr.	10.06.1895		Mejeribestyrer	Lunderskov	Byleder	Militærgruppe
Jensen	Knud Henrik	17.09.1916	20.06.1970	Vejmand	Lunderskov		Militærgruppe
Jensen	P. Hedensted	26.03.1895		Lagerforvalter	Lunderskov		Militærgruppe
Jørgensen	Hans Christian	14.11.1913	04.10.2005	Manufakturhåndler	Lunderskov		Militærgruppe

Kiel	Robert Vindum	13.05.1919	26.02.2002	Landmand, Kielsminde	Lunderskov		Militærgruppe	
Koch	Hagbard	12.03.1914	23.12.1996	Mejerist	Lunderskov		Militærgruppe	
Ling	N.			Portør	Lunderskov		Almen illegal aktivitet	Tredobbelt registrering
Ling	N.			Portør	Lunderskov		Sabotage	
Lings		25.01.1897		Portør	Lunderskov	Leder	Jernbanesabotage	
Linnet				Portør	Lunderskov		Almen illegal aktivitet	Familiens Efterkommere findes stadig i Lunderskov
Lorentzen	Ejnar Anholm	01.11.1914	19.09.1988	Snedkermester	Lunderskov		Militærgruppe	
Lundqvist	Ejner	20.09.1911		Ekstraarbejder	Lunderskov		Militærgruppe	
Møller	Hans Petersen	29.08.1919	01.03.1998	Gårdejer	Lunderskov		Militærgruppe	
Møller	Peter Beck	17.05.1914	27.05.1996	Fiskemester	Lunderskov		Militærgruppe	
Nielsen	Christian	22.01.1922		Reservebetjent	Lunderskov		Militærgruppe	
Nielsen	Carl	10.03.1921		Bankassistent	Lunderskov		Militærgruppe	
Nielsen	Olav	01.01.1921		Ekstraarbejder	Lunderskov		Militærgruppe	
Nielsen	Alex.	23.05.1894		Mekaniker	Lunderskov		Militærgruppe	
Nørgaard	Carlo August	08.04.1907	26.02.1981	Boelsmand	Lunderskov		Militærgruppe	
Olesen	Karl Valdemar	07.04.1911	23.04.1945	Arbejdsmand	Lunderskov, Kolding		Almen illegal aktivitet	
Olsen	Jeppe	13.06.1889		Boelsmand	Lunderskov		Militærgruppe	
Petersen	Ørskov	02.07.1912		Politibetjent	Lunderskov		Militærgruppe	
Rasmussen	Peter	21.01.1887		Gårdejer	Lunderskov		Militærgruppe	
Ravn	Anders Iversen	05.08.1901	18.12.1973	Gårdejer	Seest		Militærgruppe	
Reinholdt	L.	17.09.1882		Købmand	Lunderskov		Militærgruppe	Dobbelt registrering
Reinholdt	L.	17.09.1882		Købmand	Lunderskov		Modtagegruppe	
Roed	Johs.	24.03.1900		Købmand	Lunderskov		Militærgruppe	
Roldsgaard	Harald Dreyer	10.09.1918	21.09.1980	Maskinarbejder	Lunderskov		Militærgruppe	
Skouboe	Aage Hilmar	26.06.1918	15.11.1999	Snedkersvend	Lunderskov		Militærgruppe	
Sørensen	Arnold Andreas	26.01.1908	24.04.1985	Vognmand	Lunderskov		Militærgruppe	
41 i alt, hvis der er justeret korrekt								
Nagbøl								
Andersen	Alfred	18.06.1911	09.01.1992	Mekaniker	Nagbøl		Militærgruppe	
Eriksen	Arne			Gårdejer	Nagbøl		Modtagegruppe	Fejl i registrering?
Eskesen	Arne	17.11.1909	18.01.1984	Gårdejer	Nagbøl		Militærgruppe	
Kroll	Henrik Friedrich	28.10.1912	21.01.1970	Maskinarbejder	Nagbøl		Militærgruppe	
Lund	Carl Nedenskov	10.01.1923	07.09.1988	Landmand	Nagbøl		Militærgruppe	
Møller	Carl	30.07.1906	10.10.1977	Mekaniker	Nagbøl		Militærgruppe	
5 i alt, hvis der er justeret korrekt								
Skanderup								
Kiel	Sigfred	15.06.1920	26.07.1985		Skanderup		Almen illegal aktivitet	
Larsen	Poul				Skanderup		Almen illegal aktivitet	
2 i alt								

Aldersmæssigt kunne [Marie Lings Aunsbjerg Nielsen](#) godt være en datter af modstandsmanden Lings. Hvad hun også var iflg. mundtlig samtale med ægtefællen Niels Aunsbjerg Nielsen.

Modstandskampens organisationstilknytning o. a. fordelingskriterier

Det er noget vanskelig at udrede sammenfattende karakteristikker af den lokale modstandsbevægelse med den p.t. ganske uigennemskuelige måde, Modstandsdata-basen er opbygget på. Man er nødsaget til at kombinere forskellige former for søgning for at få et korrekt billede - *personsøgning* kan foretages på distrikt, men omfatter ikke organisationstilknytning - og mangler en hel del personer, som af uigennemskuelige grunde kun er søgbare efter andre kriterier. Søgning på *organisationstilknytning* og *modstandsaktiviteter* løser problemet med de kriterier, der giver mangler i personsøgningen. Til gengæld kan man her ikke søge efter distrikt men kun efter lokalitet!

Det vil være muligt ud fra de registrerede personnavne, som er frigivet, at lave en opdeling på køn (det er simpelt, der er kun registreret mænd), alder, geografisk placering (det er gjort, men kan muligvis for meget lokalkendte være overraskende, da registreringen ikke altid er lige præcis - det er den dog som regel, så vidt det kan kontrolleres) og erhvervsmæssig status.

Den erhvervsmæssige status skal suppleres, dvs. opdateres. F. eks. er Carl Møller, Nagbøl registreret som mekaniker, men er senere mere kendt som fabrikant. Lauge Reinholdt er registreret som købmand, hvad han også var, bl.a., men han er også kendt som foderstofhandler.

Med forbehold for misforståelser, registreringsmangler og manglende opdatering viser en simpel optælling, at der blandt de registrerede er 16 tilknyttet landbrug (gårdejere, boelsmænd, medhjælpere), 5 arbejde ved jernbanen (portør m.v.), 3 politi o.l., 8-9 fag- og ufaglærte arbejdere / håndværkere, 4-5 selvstændige i byerhverv. Hertil kommer 2 mejeribestyrere, 1 elev, 1 kontrolassistent, 1 mejerist, 1 fiskemester, 1 lagerforvalter og 1 bankassistent. Altså dominans inden for landbrugserhvervet, hvilket ikke er så forbavsende for et landsogn.

Den aldersmæssige fordeling for modstandsbevægelsen i hele lokaliteten Lunderskov er meget lig den, man ser i den øvrige del af Danmark. Der er enkelte blandt de registrerede, hvor aldersmæssige oplysninger mangler:

Fødselsår	1880-1897	1900-1909	1910-1920	1921-27
Antal	11	10	18	7

Hvis vi sætter aldersmålingstidspunktet til 1943, så var den ældste i gruppen af de ældste modstandsfolk 63 år, og det var blandt de ældre, ledelsesfunktionerne lå.

Der var relativt mange unge mennesker under 30 år. Sammenligner man med byer med videregående uddannelser, har der dog i Lunderskov været en mindre andel af helt unge i modstandsbevægelsen.

Af de 49 her registrerede er der forsøgt justeret for dobbeltregistreringer, f. eks. er der dobbeltregistrering for L. Reinholdt, Lings, A. Eskesen. De her nævnte er anført i tabellen. Men der kan være andre faldgruber, og der kan givet også være regulære misforståelser, fordi lokalkendskabet, der ligger bag denne undersøgelse, er af en noget ældre dato.

Tages der forbehold for evt. dobbeltregistreringer og andre registreringssærpræg, var der i Skanderup Sogn 5 modstandsfolk i Nagbøl, 1 i Seest, 1 i Gjelballe, Christian Viggo Christensen, som er registreret i Lunderskov, 2 i Skanderup og 42 i Lunderskov, hvor Seest er med, 49 i alt. Hertil kommer 4 endnu ikke offentliggjorte.

Det er ikke muligt at finde oplysninger om tidspunktet for [indtræden i modstandsarbejdet](#). Mange indtrådte i 1942-43. En del formentlig også i 1945, meget tæt op ad befrielsen, hvor risikoen var til at overse.

Både under og efter krigen var det almindeligt at demonstrere sit nationale sindelag med et kongeemblem. [Sølvmærket](#) er fra 1945, det andet er et alternativt mærke, lavet af [en udsavet 2-øre](#) under besættelsen. [Museet på Koldinghus](#).

Af *ledere* er der registreret mejeribestyrer Chr. Jacobsen i Lunderskov. Det kan kun være Skanderup Mejeri, som jo også lå i Lunderskov. Mejeribestyreren for Lunderskov Mejeri hed dengang [B. Hald](#), og han var også modstandsmand.

B. Hald måtte i 1943 gå under jorden. Iflg. en mundtlig fortalt beretning var han til begravelse i Skanderup Kirke, og hertil kom der en advarsel om, at han nu var eftersøgt af besættelsesmagten. Det vides også i den mundtlige beretning, at B. Hald flygtede til Vejle.

B. Hald er ikke tydeligt registreret under Vejle, hvor han givet har benyttet et af sine mange dæknavne efter at være gået under jorden. Fotoet, som B. Hald er registreret med, er et legitimationskort, det har helt andet navn og andre personlige data end registraturen for B. Hald i øvrigt.

Hvis B. Hald har været involveret i jernbanesabotage, har det næppe været i Lunderskov, hvor jernbanesabotagen først startede i 1944, hvor Hald var gået under jorden og formentlig opholdt sig i Vejle. Datteren, Inger Arnbjerg-Nielsen har i sin beretning om faderen alligevel en historie om faderen og en jernbanesabotageaktion, som dog næppe kan have fundet sted i Lunderskov¹³⁸.

Desuden var der to portører Lings og Linnet - sidstnævnte har meget få data men er af K. Olesen bekræftet som et navn i Lunderskov. Der eksisterer kun et foto af Lings foran [Lings Radio](#) - Lings og Linnet kunne have været samme person, men må ud fra de foreliggende oplysninger antages at være to portører, hvor Lings har været den mest fremtrædende som leder. Og i modsætning til alle de øvrige - formentlig dog også Chr. Jacobsen, B. Hald, K. V. Olesen og Linnet - var der her tale om registrering for jernbanesabotage og "almen illegal aktivitet". Hvor alle de øvrige, også undtaget Karl V. Olesen, er registreret som "militærgruppe".

¹³⁸ Selv om jernbanesabotage er bærende i datterens historie om faderen, må der være tale om en eller anden form for erindringsforskydning. Eller også har den jernbanesabotage, som omtales ikke fundet sted i Lunderskov, men omkring Halds tilholdssted i Vejle, da han var gået under jorden. Desværre døde Inger Arnbjerg-Nielsen i 2000, så det er ikke muligt at undersøge beretningens elementer nærmere. Men i en samtale med Kaj Olesen fra Lunderskov, en brodersøn af Karl V. Olesen, fremgik det, at der næppe har været nogen form for egentlig jernbanesabotage i Lunderskov i 1943.

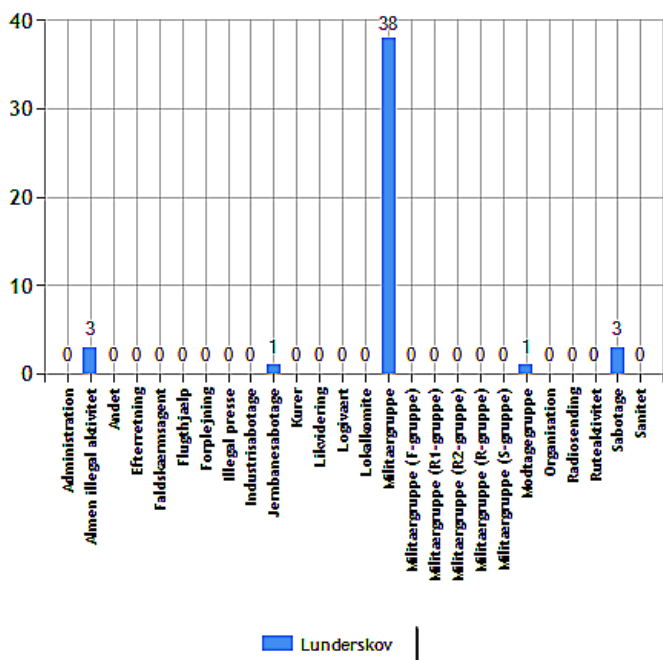
Robert Vindum Kiel er medtaget, fordi han er registreret med tilhør til "Kielsminde pr. Lunderskov". Ellers er han tilknyttet Den Danske Brigade, 1. bataillon. Han er registreret for at være mødt i brigaden 16-03-1944, overført til Sättra Brunn, Håtunaholm 01.05.1944, overført til 1. bataillon 01.05.1945. Det er ret tilfældigt, at Robert Vindum Kiel overhovedet er fundet, men det skyldes mere den manglende logik i databaseregistreringen end virkeligheden, må man nok antage. Robert V. Kiel figurerer ikke under de af [TC](#) anførte med tilhør til Kielsminde, men adspurgt kunne TC klart bekræfte, at Robert V. Kiel kom fra Kielsminde.

Arbejdsmand [Karl Valdemar Olesen](#) blev taget af tyskerne 06. okt. 1944 sammen med N. C. F. Lings for jernbanesabotage. I Frøslevlejrens fangekartotek hedder det om arrestationsbegrundelsen, at det var "sabotage". Der er i Modstandsdata-basen ingen data omkring Karl V. Olsen, hvis man søger under Lunderskov. Han er registreret under lokaliteten Kolding og Frøslevlejren. Men det fremgår af materiale på Lunderskov Lokalkarkiv, at han boede i Gjelballe, og at han døde 23. april under opholdet i Neungamme. Med disse oplysninger kan man så også slå ham op i Modstandsdata-basen, hvor han er registreret med data, der bekræfter oplysningerne på Lokalkarkivet. I Frøslevlejrens kartotek er han registreret som Carl Valdemar Olesen. Som Lings blev K. V. Olesen ført til Frøslevlejren og herfra til Neungamme, hvor han døde af tuberkulose 23. april, dvs. kort før krigsafslutningen, medens Lings overlevede.

Det kunne også være interessant, om der kunne gives et bud på de partimæssige tilhørsforhold. Det eneste, der vides med sikkerhed, er, at E. H. H. K. Alveen var tilknyttet DKP. Og det er velkendt, at netop denne partitilknytning betød en næsten sikker modstandsaktivitet - i det mindste efter Tysklands angreb på Sovjetunionen. Kommunistloven betød jo, at tilværelsen som kommunist ikke længere var sikret af de normale demokratiske frihedsrettigheder.

Man kan ikke umiddelbart finde oplysninger om folketallet i Skanderup Sogn for 1940-45 i Danmarks Statistik. Men man kan i [Statistikbanken](#) få tal for hovedlandsdelene, hvor man for Jylland kan udregne væksten i folketallet 1930-40 til at være på 6,1 %, væksten 1940-45 til 5,9 %. Med lidt god vilje kan den gennemsnitlige befolkningsvækst for Jylland sættes til $2 \cdot 6\%$, dvs. 12 % for perioden 1930-45.

Ud fra [folketallet i Skanderup Sogn i 1930](#), der var på 2321 personer, kan man så estimere det gennemsnitlige folketal i Skanderup Sogn 1940-45 til at være 2600. Og med en maksimal modstandsfrekvens på 50 personer, kan man anslå modstandsfrekvensen til 1,9 % i Lunderskov. Lands gennemsnittet var omkring 2 %.

Langt de fleste lokale modstandsfolk var i det, der kaldtes en **militærgruppe**. Resten af modstandsaktiviteterne fordelte sig i Lunderskov på **almen illegal virksomhed**, og **sabotage**. **Diagram over fordeling på modstandstype i Lunderskov**, [Modstandsdata-basen, statistik](#)

Modstandsdata-basens statistik, som ligger til grund for det her anførte diagram, skal tages med et gran salt. Det

svarer ikke fuldstændigt til neden for givne oplysninger, som ud fra det foreliggende materiale nok må hævdes at være mest korrekt.

I Lunderskov kan der på særskilt søgning på sabotage findes 3 resultater: 1) [Ling](#), portør, som må formodes at være N. Chr. Frode Lings, 2) mejeribestyrer og byleder [Chr. Jacobsen](#), som muligvis iflg. mundtlige oplysninger fra N. Aunsbjerg Nielsen efterfulgte mejeribestyrer [B. Hald](#), der i 1943 måtte gå under jorden, og 3) [portør Marius Dich](#). Alle de her nævnte er med i denne organisationsregistrering, fordi de figurerer i Aa. Trommers bog fra 1973, Modstandsarbejde i Nærbillede.

Under Almen illegal virksomhed er Lings og [C. Olsen](#) registreret. I Modstandsdata-basen er det Karl V. Olesen, som benævnes C. Olsen

Det kan næppe passe, at der i Lunderskov kun var en enkelt, involveret i jernbanesabotage, men hvis vi godtager sabotage og jernbanesabotage under et, dvs. 4 involveret, så er statistikken ca. retvisende, så vidt det kan vurderes ud fra de foreliggende oplysninger. Anden organisationstilknytning kan ikke findes i registraturen for Lunderskov.

Kønsfordelingen er simpel, der var kun mænd i modstandsbevægelsen i Skanderup Sogn, primært fra Lunderskov, enkelte fra Nagbøl, Gjelballe, Skanderup, en enkelt fra Seest.

Ledere. Der er registreret 1 byleder, Chr. Jacobsen og en enkelt leder af andet, N. Chr. Frode Lings. Begge Lunderskov.

Jernbanesabotage i og omkring Lunderskov

Ud fra de oplysninger, der kan udledes af oven for anførte arrestationer for jernbanesabotage, så var lederen i oktober portør Lings, medens K. V. Olesen og Linneth var med i samme arrestationsaktion. Desuden anfører Thomas Hansen i sit erindringshæfte, Min barndomsvej Klebækvej, 2010, at også Sigfred Kiel var med i jernbanesabotagen. Dette kan dog ikke bekræftes af andre kilder, men må anses for at være kendt og pålideligt erindringsstof. Der omtales i samme erindringshæfte en jernbanesabotage, som en familie på Højgaard, Klebækvej oplevede med sabotage mod et godtog, hvor polske fanger blev sat til at slukke ilden i brændende benzinvogne og nedskudt, når de begyndte at brænde (s. 6). Det må formodes at have været enten under den begyndende sabotage i 1943 eller - mere sandsynligt - [1944-45](#), hvor de fleste aktioner fandt sted. Endelig omtales det i Trommer (nærbillede, s. 306), at Christian Jacobsen fra Rødding i midten af marts blev sat ind som leder af jernbanesabotagegruppen i Lunderskov, som i midten af februar havde måttet gå under jorden. Det har formentlig været den Chr. Jacobsen, der i Modstandsdata-basen er registreret som mejeribestyrer (Skanderup Mejeri), byleder og født i 1895.

Det stod længe uantastet i dansk historieskrivning, at den danske modstandsbevægelse gennem omfattende jernbanesabotage i krigens sidste måneder ydede et værdifuldt militært bidrag til den vest allierede krigsførelse i direkte samarbejde med SHAEF¹³⁹, overkommandoen for de vest allierede styrker på Kontinentet.

Denne opfattelse af jernbanesabotagens betydning var baseret på beretninger fra de involverede, og den holdt indtil Aage [Trommers disputats](#) fra 1971, Jernbanesabotagen i Danmark.

¹³⁹ Forkortelse for Supreme Headquarters of the Allied Expeditionary Forces, altså "de allierede styrkers hovedkvarter", hvis chef var den amerikanske general (senere republikanske præsident) Dwight D. Eisenhower. De allierede styrker gik i land i Normandiet 06. juni 1944.

Trommers arbejde er uomgængeligt, og enhver, der vil beskæftige sig seriøst med jernbanesabotagen, må forholde sig til hans resultater. De benyttes her som rettesnor for beskrivelsen af de betingelser, den lokale modstandskamp opererede under.

Som jernbaneknudepunkt var Lunderskov et indlysende mål for jernbanesabotagen, der først startede for alvor i 1944. Dog blev den allerførste jernbanesabotage udført mellem 06. og 07. nov. 1942 ved [Espergærde](#) på Sjælland, udført af KOPA, som senere blev til BOPA. Man kan i [litteraturen om besættelsestiden i Kolding](#) se anført, at jernbanesabotagen også skulle være startet i Lunderskov allerede i 1942. Denne oplysning må dog nok bero på en misforståelse. Der kan findes oplysninger om, at et godstog i 1942 påkørte et andet godstog i Lunderskov, 3 blev dræbt¹⁴⁰. Det er vist nok billedet af denne togulykke, der bliver bragt som (en noget misvisende) illustration til C.-G. G. Schøllers beretning i Danmarks Befrielse 1945-1995, s. 14, og misforståelsen mht. jernbanesabotage i Lunderskov i 1942 er muligvis udsprunget herfra. Det fremgår også af C.-G. G. Schøllers beretning, at han som chef for modstandsbevægelsens Region I (Nordjylland) i april 1944 deltog i et [indledende eksperiment](#) omkring jernbanesabotage på hovedbanen Kolding-Bramminge, vest for Lunderskov. Forsøget, som Schøller kaldte det, blev iflg. Schøller af andre karakteriseret som begået af "amatøragtige fjolser", fordi kun den ene skinne var blevet sprængt. Schøller selv kalder det i sin beretning for et "videnskabeligt forsøg", hvor der med vilje kun blev sprængt den ene skinne. Man kan i andre beretninger¹⁴¹ omkring jernbanesabotagen se, at det blev underøgt grundigt, hvordan man mest muligt effektivt foretog sprængninger, også m.h.p. at skade det sagesløse togpersonale mindst muligt. Den første sabotageaktion v. Espergærde i 1942 var i første omgang en "teknisk fiasko", idet der af de aktionerende kommunister under Ejgil Larsen blev benyttet den såkaldt kinesiske metode med at fjerne en kortere skinnelængde og bøje den til den rigtige side i et sving. Men aktionen fik som resultat, at der rejstes tyske krav om øget bevogtning af jernbanespor og -broer, og fra 20. februar 1943 indførtes ekstraordinær bevogtning af bl.a. strækningen København-Esbjerg og Frederikshavn-Padborg, hvilket jo så også omfattede Lunderskov. Dette korps kom til at bestå af 1200 politifolk og et tilsvarende antal DSB "svelletællere", som eksisterede indtil politiet blev taget af tyskerne 19. september 1943. Der blev af dette korps aflagt grundige rapporter til Gestapo. Iflg. Trommer er der ingen eksempler på, at sabotører er blevet pågrebet ved denne bevogtning.

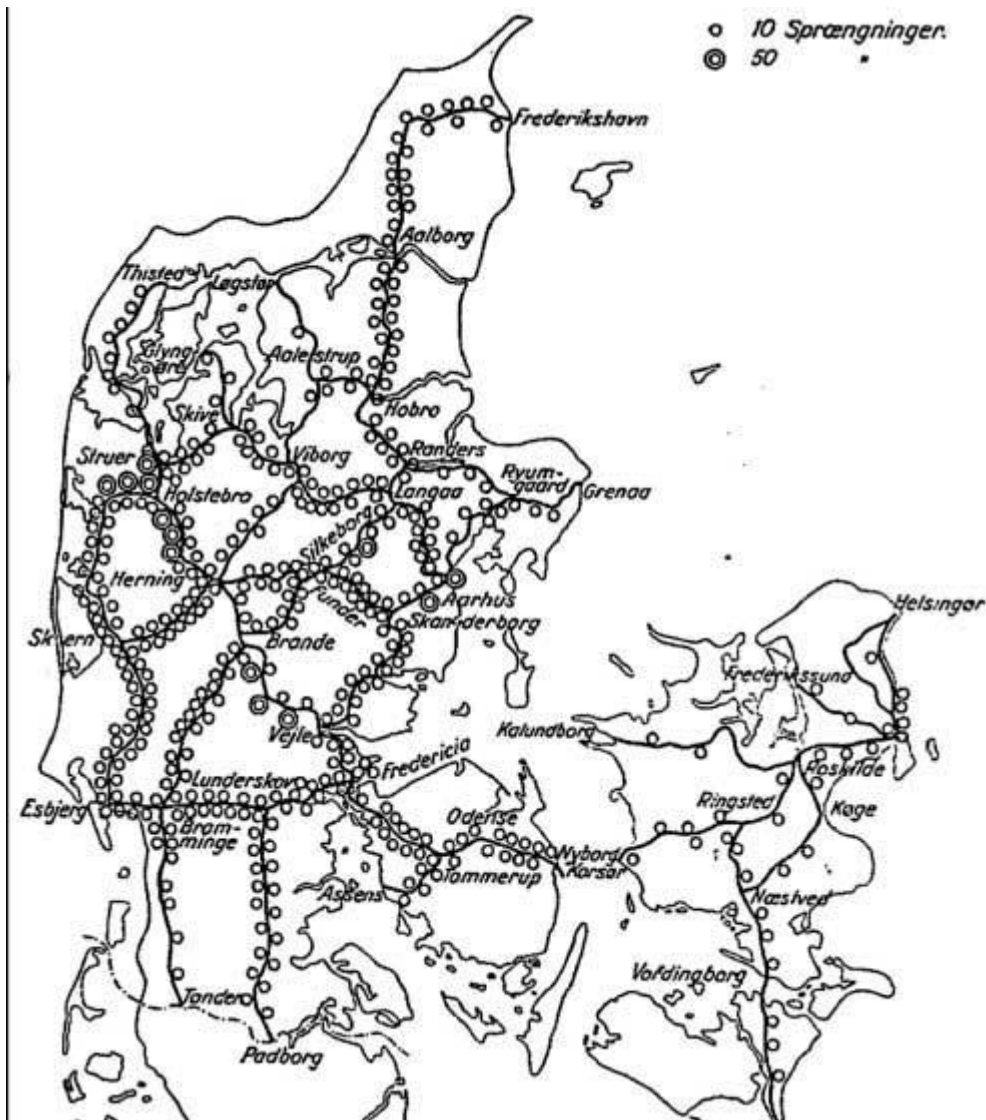
I de af Trommer opstillede oversigter over jernbanesabotagen figurerer Lunderskov-Bramminge med sporskiftesprængninger og afsporinger i 1944 og 1945.

Man kan af de forskellige beretninger om jernbanesabotagen se, at der herefter fra 1944 og indtil befrielsen blev foretaget adskillige sabotageaktioner på strækningerne omkring Lunderskov. Man kan også af beskrivelserne se, at det krævede en betydelig teknisk kunnen og viden om samt besiddelse af sprængstoffer for at kunne foretage vellykket jernbanesabotage.

Af nedenstående kort fremgår det, at jernbanestrækningen o. Lunderskov var et relativt hyppigt sabotagemål. Det fremgår også af kortet, at det især var banestrækningerne i Jylland, som var sabotagemål. Og her igen specielt strækningerne o. Struer - Holstebro - Herning, mellem Vejle-Brande og omkring Aarhus - Silkeborg - Skanderborg.

¹⁴⁰ Se <http://www.toglyde.dk/filer/ulykker.pdf>

¹⁴¹ Se en tidligere modstandsmands erindringer omkring jernbanesabotagen, spec. i 1944, <http://www.aage-staffe.dk/images%20B%204/B%204%20april%202012%20web/B%204%20K%208%20april%202012%20web.pdf>

Kortet er taget fra den [hjemmeside under statsministeriet](#), som blev oprettet i forbindelse med A. Fogh Rasmussens ret pludselige interesse i besættelseshistorien i 2003, hvor Danmark engagerede sig i den primært amerikanske og ikke FN godkendte aktion i Irak. Men kortet bliver jo ikke misvisende alene af den grund.

Værnemagten tog sine forholdsregler over for det tiltagende modstandsarbejde, herunder skilt med teksten: "Gennemfart + fotografering forbudt! Den Tyske Værnemagt." Fundet på Skarregård, Sdr. Stenderup, men den oprindelige placering kendes ikke. [Museet på Koldinghus](#).

Planlægningen af jernbanesabotagen

Følger man Trommers korrigerede liste for "aktioner mod jernbaner", var der i 1942 øst for Store Bælt den omtalte ved Snekkersten-Espergærde - herefter 111 i 1943, 311 i 1944, 1103 i 1945. Heraf flest på øvrige jyske baner end de østjyske, dvs. flest, hvor region III, II og I - og hermed Lunderskov - var involveret (jernbanesabotage, s. 42-43).

Der var selvfølgelig impulsive, enkeltpersonbaserede aktioner, som f. eks. sten på skinnerne mellem Vejen og Andst 11. marts 1943 og adskillige "telefonbomber", som efterhånden blev negligeret p. gr. af deres manglende udførelse. Men ellers var der generelt tale om organiserede aktioner, hvor der stod centralt ledede grupper bag.

De kommunistiske sabotagegrupper arbejdede under centrale direktiver, herunder malersvend Hans Peter Poulsen, der af partiet var blevet sendt fra Odense til Esbjerg, hvor han f. eks. var med i en aktion i Lunderskov 10. august 1943.

De af kommunisterne ledede *aktioner i 1943* havde ikke jernbanerne som vigtigste mål - de var snarest, hvad man kan kalde provokationsaktioner, men de fik nok den politiske effekt, at samarbejdspolitikken hermed kom til at lakke hurtigere mod enden, endegyldigt samarbejdspolitikken ophør 29. august 1943.

Ved siden af de kommunistiske aktioner i 1943 gik den [britiske organisation SOE](#) i 1943 også aktivt ind i overvejelser omkring jernbanesabotagens strategiske betydning. Helt centralt her stod SOE officeren [Ole Geisler](#), der var med til at organisere nedkastningsgrupperne, bl. a. Hvidsten-gruppen. Geisler planlagde bl. a. en sprængning i Fredericia, men denne og en række andre mislykkedes og hele gruppen omkring Geisler blev trevlet op mod slutningen af 1943-44, hvor der af SOE blev påbudt et sabotagestop.

Sabotagestoppet fra 1944 udsprang af de vest allieredes planer om den invasion, som kom til at finde sted 06. juni 1944 i Normandiet, D-dag.

Det var også i denne forbindelse, at *Danmark blev inddelt i regioner*, i første omgang 6, senere de 7, som er illustreret ovenfor på [kortet](#). Det overordnede hensyn blev herefter koordineringen med den allierede krigsførelse.

Der blev nedsat et militærudvalg, M-udvalget, som skulle koordinere, så den danske indsats blev mest muligt tilpasset til den samlede, allierede planlægning. Flemming Juncker blev her uformel Jyllandsleder, indtil hans illegale lejlighed i Aarhus blev invaderet af Gestapo. Herefter overtog Bennike og Toldstrup ledelsen, hvilket skulle vise sig at være en mindre heldig konstellation.

Da *jernbanesabotagen fra juni 1944 blev sat i gang*, var Jyllandsledelsen - nok uheldigvis - delt mellem de stridende parter, Bennike og Toldstrup, indtil februar 1945, hvor Bennike befæstede sin magt, først og fremmest ved en alliance med de politikere, som han helt rigtigt havde set skulle komme til at spille den væsentligste rolle efter krigen. Disse politikere, først og fremmest socialdemokraterne, var ligesom Bennike og militæret i øvrigt noget betænkelige ved de politiske yderfløje, som dominerede i Frihedsrådet, DKP og Dansk Samling. Toldstrup tilsluttede sig og stillede op for Dansk Samling efter krigen - uden dog at komme i Folketinget.

I løbet af 1944 indtil krigsafslutningen i 1945 blev der udarbejdet forskellige planer for jernbanesabotagen, primært i Jylland, der heller aldrig havde været egentlig omfattet af det centralt af SOE i 1944 pålagte sabotagestop.

I den stigning i aktiviteterne, der var et resultat af SOE's planer og ophør af sabotagestoppet, blev der af en ledende kommunist fra Kolding, bosat i Esbjerg, [Kai Ibsen](#) taget kontakt til [portør Lings](#) i Lunderskov. Denne kontakt skulle være etableret allerede fra 1943 gennem et partimedlem - det må

have været [Alveen](#), der jo i efteråret 1943 var flygtet til Lunderskov. Fra 1944 afløstes Kai Ibsen af [premierløjtnant Iversen](#), Bennikes håndgangne mand. Nok et sikkert tegn på, at Lunderskov, da jernbaneaktionen startede for alvor hen imod sommeren 1944, da var det under Bennikes absolutte styring.

Sprængstoffet til aktionerne blev nedkastet af englænderne og centralt fordelt og ledet af Bennike. Lunderskov fik sine 200 kg i starten af september 1944. Det skjultes først på L. Reinholdts kornlager. Noget blev anbragt i et par mælkejunger til hurtig brug, og velsagtens 04. september blev en stor ladning anbragt i et vognskur hos Arne Eskesen, Nagbøl. Heraf blev ca. 100 kg leveret til Vamdrup. Under pres fra Bennike på Toldstrup blev der o. september også leveret 5 maskinpistoler til Lunderskov (nærbillede, s. 186).

Fra 04. september 1944 var *Lings's gruppe i aktion*, instrueret i brugen af sprængstof af [Iversen](#), og velsagtens med Schøllers erfaringer fra april in mente. Gruppens aktioner foregik 04., 06., 16., 19., 24. september og 05. oktober. Der blev lagt magnetminer på benzintog - se her [Thomas Hansens erindringer](#) - der skete afsporinger, men den vigtigste aktion - mod en nordgående tysk materieltransport mislykkedes.

Lings blev arresteret sammen med K. V. Olesen, Linnet formentlig også i samme aktion, og resten af gruppen måtte gå under jorden (jernbanesabotage, s. 200 m.v.).

Marius Dich oprettede ny gruppe til erstatning for den optrevlede, måske bistået af [Holger Jensen](#), byleder i Kolding. Herefter kunne det se ud til, at [Chr. Jacobsen](#) i midten af marts 1945 som lokal leder genoptog sabotagearbejdet fra Rødding (nærbillede, s. 306).

Der findes en beskrivelse i et tjenestetelegram fra 2. Distrikt af aktionen 06. september 1944 i Lunderskov. Det hedder her i uddrag: (Der) opstod brand i to benzintankvogne ... skyldes utvivlsomt sabotage ... Fortoget blev ført ind til Kolding og bagtoget til Ejstrup ... Begge spor blev en del ødelagte ... Søndre spor atter farbart kl. 08,11, nordre spor kl. 10,04. (Nærbillede, s. 201)

I perioden februar - april 1945 var der en række aktioner på strækningerne omkring Lunderskov: skinnesprængning og afsporing Lunderskov- Vamdrup, Lunderskov-Andst, Lunderskov-Ejstrup (her også et brosprængningsforsøg). I maj 1945 en sporskiftesprængning på Lunderskov Station. (jernbanesabotage 347-348)

Sabotageplanlægningen i 1944

I den først planlagte aktion overtog *Lunderskov* den plads, som *Fredericia* havde været tiltænkt i [Geislers plan](#).

I slutningen af januar 1944 blev [kaptajn K. Kjeldsen](#) bedt om at rekognoscere baneterrænet ved Lunderskov "med henblik på dets ødelæggelse ved sabotage." Kjeldsen underøgte sagen, og han rapporterede tilbage, at "sabotagen mod disse store og velbevogtede objekter var alt for store opgaver for de små grupper, vi rådede over ..." (her efter jernbanesabotage, s. 82-83).

Lunderskov projektet blev lagt i papirkurven, først og fremmest fordi Londons planer gik i en anden retning.

Resultatet heraf blev *Stockholm-direktivet*, der blev formuleret i april 1944 i forhandlinger mellem repræsentanter for SOE og Frihedsrådet (jernbanesabotage, s. 83f.). Det havde som mål stort set alle betydelige jernbanestrækninger, eller som Trommer formulerer det, er det især i Jylland lettest at "opregne strækninger, der *ikke* er udpeget ... alt i alt gør den indtryk af at være et ufærdigt hastværksarbejde." (jernbanesabotage, s. 84 og 86).

Det var alt sammen ufærdige planer og usikkerhed, og herunder iværksatte Bennike det oven for nævnte sprængtekniske forsøg, ledet af [Schøller](#).

Nogle få dage efter landgangen i Normandiet kom der så *en revideret udgave af Stockholm-direktivet*, jernbanesabotagen skulle indplaceres i en større sammenhæng, i de allieredes operationer i Frankrig, dvs. hindre eller forsinke tyske troppebevægelser bort fra Danmark.

Toldstrup og de øvrige regioner modtog den reviderede operationsbefalings fulde tekst, hvorimod Bennike til sine underlagte enheder, herunder region III, kun udsendte en forkortet udgave i oversættelse (jernbanesabotage, . 90). Dette skulle iflg. Trommer være helt i tråd med hans politik, at centralisere ledelsen af alt arbejde i Jylland. Bennike var overordentlig skeptisk over for mulighederne, herunder for sprængning af broer, og han var påvirket af en række mislykkede aktioner, bl. a. også [Schøllers "forsøg"](#). Der er desuden eksempler på, at Bennike misforstod givne instrukser. Alt i alt gav dette en række kommunikationsproblemer mellem Jyllandsledelsen under Bennike og SOE. Problemerne og den manglende effektivitet sammenfattes af Trommer således (jernbanesabotage, s. 92) i, at man manglede at sende en decideret jernbanemand som supplement til ingeniørofficeren (Bennike) - der manglede i ledelsen det nødvendige stabsarbejde.

Lokalt i Lunderskov gjorde man sit bedste, først under ledelse af en kommunistisk sabotagegruppe under Kai Ibsen, senere under Bennike, repræsenteret ved Iversen og med Schøller som udøver af et forsøg, som det kunne være vanskeligt at se udbyttet af.

Resultatet blev nogle aktioner i 1943 og 1944-45, som der ikke var nogen stor taktisk effekt af, men som kan have været medvirkende til at fremme modviljen mod samarbejdspolitikken.

Og et sikkert resultat var to lokale i koncentrationslejr tilligemed en samtidig dræbt under flugtforsøg.

Frihedsrådet, den illegale presse

Klik for [større billede](#). Klik her for at se [oversigt over illegale blade](#) fra Frit Danmark.

Modstandsbevægelsen bestod primært af helt unge og dristige mænd, der i udvalgte tilfælde blev bærende organisatorisk og i handlekraft.

I sommeren 1942 startede en dansk modstandsbevægelse så småt. Indtil da var cirka 300 sabotagehandlinger registreret, men der var hovedsageligt tale om uorganiserede og tilfældige aktioner, typisk udført af enkeltpersoner og rettet imod den tyske værnemagts materiel. I løbet af sommeren 1942 fik sabotagen en alvorligere karakter, og den blev derfor en trussel imod den dansk-tyske samarbejdspolitik. Det var helt naturligt de danske kommunister, der førte an i det illegale og af samarbejdsregeringen fordømte arbejde. I september 1942 udførtes den første, om end mislykkede, jernbanesabotage.

I sommeren 1942 blev den store kommunistisk ledede sabotagegruppe BOPA (Borgerlige Partisaner) etableret, efterfulgt af andre store modstandsgrupper - på initiativ fra de politiske yderfløje, fra DKP til KU og Dansk Samling. Modstanden sigtede mod såvel besættelsesmagten som samarbejdspolitikkerne. Fra efteråret 1943 startede modstandskampen for alvor og tog fart.

[Danmarks Frihedsråd](#) eller bare Frihedsrådet etableredes den 16. september 1943 af modstandsfolk fra Frit Danmark, Ringen, Dansk Samling og DKP, hvortil kom kontakten til de

frie danske i udlandet og England via [SOE-lederen](#) Flemming B. Muus.

Den nu centralt ledede modstandsbevægelse var den eneste af sin art i de besatte europæiske lande. Ledelsen i Frihedsrådet bestod af Kommunisten Mogens Fog (1904-1990) fra Frit Danmark. Socialdemokraten Frode Jakobsen (1906-1997) fra Ringen (og Holger Danske). Børge Houmann (1902-1994) fra DKP.

De største og vigtigste modstandsorganisationer:

[BOPA](#) (Borgerlige Partisaner) blev etableret i sommeren 1942 af en kerne af spaniensfrivillige og [kommunister](#). I løbet af 1943 blev gruppen større og politisk bredere, især studerende og arbejdere blev rekrutteret. Ved befrielsen talte BOPA 175 mand, 40 var døde og ud af i alt 400 var mange arresteret eller flygtet til Sverige.

[Holger Danske](#) var den anden store sabotagegruppe, som blev etableret i foråret 1943. Kernen var folk fra Dansk Samling, og gruppens opbygning var løs og antiautoritær med selvstændige undergrupper. Modstandsfolk fra denne gruppe, som "Citronen", "Flammen" og "John", blev efter deres død i frihedskampen nærmest mytologiske skikkelser. Gruppens tabstal var 64, og den var ansvarlig for 200 stikkerdrab. Ved befrielsen talte Holger Danske 350 mand.

[Ringen](#) (Dansk Studiering) begyndte i efteråret 1941 som oplysningsorganisation men gik siden aktivt ind i modstandsbevægelsen. Gruppen var socialdemokratisk og ledet af Frihedsrådets Frode Jakobsen. Holger Danske tilsluttede sig i sommeren 1944 Ringen. Ringen nåede op på flere tusinde mere eller mindre løst tilknyttede medlemmer.

[Frit Danmark](#) var også en stor oplysningsorganisation. Den opstod i foråret 1942 på initiativ af den konservative Christmas Møller og kommunisten Aksel Larsen. Frit Danmark blev under Mogens Fog og Børge Houmanns ledelse reelt kommunistisk styret. I løbet af 1943 blev den til en landsdækkende organisation, som bestod af mange små og uafhængige lokal- og faggrupper. Det illegale blad Frit Danmark var landets største med egne trykkerier og et oplag på over 100.000 eksemplarer. Under redaktion af Mogens Fog appellerede bladet til det mere kræsne og akademiske publikum på venstrefløjen.

Koncentrationslejre

I Lunderskov er der kun konstateret en enkelt KZ indsat modstandsmand, Niels Chr. Frode Lings. Han er registreret som overportør. I registreringen optræder han på et foto foran [Lings Radio](#), som ejedes af Fru Lings. Han blev arresteret 06-10-1944. Ankomst til Frøslevlejren 07-11-1944. Afgang til KZ Neuengamme 13-1-1945. Han slap fra opholdene i live og bosatte sig efter krigen i Horsens.

*Frøslevlejren*¹⁴² - som de fleste koncentrationslejr fanger fra Danmark enten har haft som gennemgangs- eller sidste destination - blev opført på dansk grund (ved Padborg) og taget i anvendelse 13. aug. 1944 for at undgå deportation af danske statsborgere til tyske kz-lejre. Forløberen var *Horserød-lejren*, der fungerede som dansk internat for tyske flygtninge og efter Kommunistloven 22. august 1941 som internat for ledende medlemmer af DKP. Internerede jøder og kommunister blev efter 29. august 1943 overført til kz-lejre i Tyskland. Med den tyske accept af Frøslevlejren fra august 1944 kan man sige, at den danske samarbejdspolitik havde vundet en sejr i og med, at der nu var en aftale om, at danske modstandsfolk skulle anbringes i Frøslevlejren i stedet for de langt, langt barskere tyske kz-lejre.

Ud af ca. 106.000 fanger overlevede ca. 55.000 opholdet i Neungamme. I alt blev ca. 1600 Frøslevfanger deporteret til en tysk kz-lejr. Det har sikkert forværret forholdene i Frøslevlejren, at lejren var bygget til at kunne rumme ca. 1500 fanger, og at antallet i løbet af 1945 steg drastisk til o. 5500 fanger¹⁴³.

Frøslevlejren blev fra befrielsen, eller i realiteten 03. aug. 1945, omdøbt til *Fårhuslejren*, hvor man internerede de ved retsopgøret til landssvigere dømte. Afvikling af lejren blev besluttet tilvejebragt inden 01. sept. 1949. Selv om man kan forholde sig ydmyg mht. det manglende retsgrundlag i disse domfældelser, så kan man også anføre, at de indsatte trods alt undgik de værste udslag af selvjustits, der kom til at koste adskillige menneskeliv i tiden umiddelbart efter befrielsen - uden nogen form for rettergang.

Samarbejde med besættelsesmagten.

Skanderup Sogn har formentlig ligesom andre lokaliteter haft et [kartotek over "værnemagere, tyskerpiger m.v."](#) Under alle omstændigheder opfordrede Frihedsrådet lokalkomiteerne til at registrere alt, de havde kendskab til af danske nazister, håndlangere, og hvad man titulerede tyskerpiger. Det er et noget tvivlsomt kildemateriale, men det viser dog den lokale foretagsomhed mht. at få gjort op med det, man opfattede som repræsentanter for en tid, der nu lakkede mod enden.

Herunder fortegnelse over, hvor mange der stemte på de forskellige politiske partier i marts 1943. Bemærk den høje stemmeprocent og den ret massive tilslutning til samarbejdspolitikens partier.

Partier	Partiformand	Stemmer	Pct. af stemmetal	Mandater+/-
Socialdemokratiet (A)	Hans Hedtoft	894.632	41,70	66 2
Det Konservative Folkeparti (C)	John Christmas Møller	421.523	21,0	31 5
Venstre (D)	Knud Kristensen	376.850	18,7	28 -2
Det Radikale Venstre (B)	Hans Jeppesen	175.179	8,7	13 -1
Dansk Samling (R)	Arne Sørensen	43.367	2,2	3 3
DNSAP (N)	Frits Clausen	43.309	2,1	3 +/- 0

¹⁴² Oplysninger om Frøslev- og efterfølgeren Fårhuslejren er i vid udstrækning baseret på Henrik Skov Kristensen, *Straffelejren*, Nyt Nordisk Forlag 2011, et uhyre veldokumenteret og professionelt arbejde, der indeholder mange nye og væsentlige bidrag til besættelsestidens historie.

¹⁴³ Oplysninger om Frøslev- og efterfølgeren Fårhuslejren er i vid udstrækning hentet fra Henrik Skov Kristensen, *Straffelejren*, Nyt Nordisk Forlag 2011, et uhyre veldokumenteret og professionelt arbejde, der indeholder mange nye og væsentlige bidrag til besættelsestidens historie.

Danmarks Retsforbund (E)	P. Gregersen	31.323	1,6	2	-1
Bondepartiet (F)	Valdemar Thomsen	24.572	1,2	2	-2
Valgdeltagelse	89,5 %				
Kilde	Hvem Hvad Hvor 1944, Statistisk Aarbog 1950 side 226				

Valdemar Thomsen fra Skanderup m. fl. blev efter besættelsen ved Byretten idømt fængselsstraf for "landskadelig virksomhed", dvs. deltagelse i Broholm mødet¹⁴⁴ 14.-15.08.1940, hvor Fritz Clausen og de danske nazister (forgæves) forsøgte at overtale Bondepartiet og LS til at indordne sig under nazisterne.

I Broholm mødet deltog Jørgen Sehested, Axel Christian Hartel, Knud Bach, Valdemar Thomsen, grev Fr. M. Knuth, direktør (Aarhus Oliefabrik) Thorkild Juncker, grev Heinrich C. Schimmelmann, Frits Clausen, H. C. Bryld, Børge Bryld, Svend E. Johansen, Freiherr Löw von und zu Steinfurth, Hans Pahl, politidirektør Möller Flensborg.¹⁴⁵

Der skulle iflg. flere kilder have været sammenstød mellem Frits Clausen og flere af de øvrige deltagere, bl. a. Valdemar Thomsen i manglende accept af DNSAPs tiltænkte, ledende rolle. Valdemar Thomsen blev frikendt ved Landsretten, altså en relativ nådig udgang på noget, som ellers for mange kunne sammenfattes i dom og fordømmelse "[med tilbagevirkende kraft](#)". Man må også erindre, at det dengang ikke var ulovligt at sympatisere med besættelsesmagten. Tværtimod. Eller for den sags skyld arbejde i Tyskland.

¹⁴⁴ En kilde til Broholm mødet, d.v.s. mødet på Broholm Gods, hvor Jørgen Sehested var godsejer og stamhusbesidder, er J. Sehested, Broholm mødet - og andre erindringer fra besættelsestiden, 1973. J. Sehested var fremtrædende medlem af LS (Landsboernes sammenslutning) og fra juni 1940 medlem af DNSAP. Sehested var initiativtager til Broholm mødet, der havde til hensigt at etablere samarbejde mellem Bondepartiet, LS og DNSAP. Det siger sig selv, at et sådan defensorat med tilbagevirkende kraft ikke kan bruges som kilde til så meget andet end netop den historie, Sehested gerne ser blive den gældende. For en mere pålidelig og veldokumenteret fremstilling kan der henvises til Henning Poulsens disputats, Besættelsesmagten og de danske nazister, 1970, især s. 184ff. Henning Poulsen benytter som kildemateriale først og fremmest Sehesteds arkiv. De Parlamentariske Kommissioners Beretninger, Bd. I-XIV, 1948-1958, Bd. IV, s. 427, Bd. X, Stenografiske Referater, s. 114. Her finder man kun sparsomme oplysninger.

¹⁴⁵ Henning Poulsen, ibidem.

I modsætning til modstandsbevægelsen er der kun få, der har beskæftiget sig med dem, der sympatiserede eller samarbejdede med besættelsesmagten. Over for dem blev der lovgivet med tilbagevirkende kraft for at kunne straffe dem. De blev ramt af en måske forståelig - men ganske retsstridig - hævn tørst. Som ikke ramte samarbejdspolitikere. Eller det velkonsoliderede erhvervsliv som f. eks. A. P. Møller og F. L. Smith. Men derimod ind imellem på helt urimelig vis almindelige mennesker, der ikke vidste bedre, ikke havde den bagklogskab, som vi har i dag.

Besættelse og modstandskamp, betydningen i dag.

Man kan sagtens underholde sig selv med, at de her angivne tal for modstandsbevægelsen ligger i underkanten af den modstand mod besættelsen, som der i virkeligheden har været i befolkningen. Blot skylder man så at give dokumentation for, hvorledes den kom til udtryk. Man kan også tage udgangspunkt i, at en lang række ledende samfundsstøtter, både politikere og i erhvervslivet, var med i samarbejdspolitikken. Og at de først til allersidst erklærede sig som aktive modstandere. [Den parlamentariske kommission](#), som har undersøgt samarbejdsproblematikken, har på det nærmeste begravet skylden på politisk ledelsesniveau. Den har under alle omstændigheder frikendt de samarbejdende politikere. Derimod blev en lang række almindelige mennesker dømt med tilbagevirkende kraft som nazister, stikkere, deltagere i tysk krigstjeneste på østfronten, tyskerpiger og værnemagere. Man kan også tage udgangspunkt i, at tallet 85 131 i den landsdækkende modstandsbevægelse, 50 i lokaliteten Lunderskov, nok snarere er over- end underdrevet. Men det tangerer nok meget godt en dokumentation for den modstandskamp, som det har været muligt at registrere. Hvad man så i øvrigt i datiden har tænkt eller følt i forhold til besættelsesmagten, unddrager sig de fleste anerkendte undersøgelsesmetoder.

Som det fremgår, har der været menneskelige omkostninger, også i modstandskampen i lokaliteten Lunderskov. Det var ikke risikofrit at gå ind i modstandskampen. Noget ganske andet er nutidens opfattelse af besættelse, samarbejdspolitik og modstand. Der er jo ikke mange tilbage, som har oplevet besættelsestiden. Men alligevel er der stadig forskellige holdninger til den tid. De kan variere fra personlige oplevelser med reaktioner på begivenhederne over mere eller mindre uskyldig sentimentalitet til kynisk politisk brug til fremme af inden- og udenrigspolitiske motiver. Det mest rigtige, der kan siges om besættelsestiden i Lunderskov er velsagtens, at der her som i resten af Danmark kun var et fåtal, der gik ind i modstandskampen, men med en meget bred erhvervsmæssig fordeling. Faktisk var den registrerede modstandsaktivitet lidt under landsgennemsnittet, hvor sydjyske lokaliteter som hovedregel har ligget over. Den højeste pris, livet, blev betalt af den likviderede kommunist, formentlig i forbindelse med det faktum, at han var kommunist og velsagtens også, at han var kendt for medvirken til distribution af det illegale Budstikken.

Appendiks 1

Økonomisk og erhvervmæssig udvikling siden landboreformerne.

Landboreformerne havde selvejet og ophævelse af landsbyfællesskabet som mål. Bønderne så i starten af reformerne til med nogen uvilje, selvejendom var jo for de fleste noget ganske ukendt. Man frygtede også at miste det kendte rygstød med godsejernes hjælp til skatterestancer, såsæd m.v. Derfor var den politiske øvelse at vinde både bønder og godsejere for reformerne, idet der skulle ske udstykning fra hovedgårdene og salg til fæsterne.

Regeringen oprettede i 1786 en statslig kreditkasse til formidling af lån til selvejerløb. Desuden blev godsejerne ved forskellige begunstigelser opmuntret til salg af fæstegods. Reformregeringen indså, at husmændene var den kommende tids landarbejdere, som der ville blive behov for både på godserne uden tidligere tiders hoveri og hos gårdmændene¹⁴⁶. Derfor voksede husmændenes antal eksplosivt. Efter reformerne var der næsten lige mange bøndergårde og husmandsbrug, hvor der o. 1700 havde været næsten 3 gange så mange bøndergårde som husmandsbrug.¹⁴⁷

Og landboreformerne må siges at have levet op til reformregeringens forventninger.

I kølvandet på den industrielle revolution i England fra slutningen af 1700-tallet og en markant stigning i befolkningstallet steg efterspørgselen efter landbrugsvarer og hermed landbrugspriserne kraftigt indtil revolutions- og napoleonskrigene fra 1789 og ind i 1800-tallet.

Den egentlige vending kom med *krigsinflationen og pengereformen 1807-13*.

Rigsbanken afløstes af et privat interessentskab, Nationalbanken i 1818, og Nationalbanken førte fra 1818-35 en antiinflatøriske pengepolitik, som gav en yderligere og mærkbar landbrugskrise, der kom til at forløbe *1813 - 1828* med faldende priser og vanskeligheder med at klare lån, optaget under krigsinflationen.

Tiden *1828 - 1857* var derimod for landbruget en lang velstandsperiode med kun få og små tilbageslag. Denne tid er også kaldet ”kornsalgsperioden”.

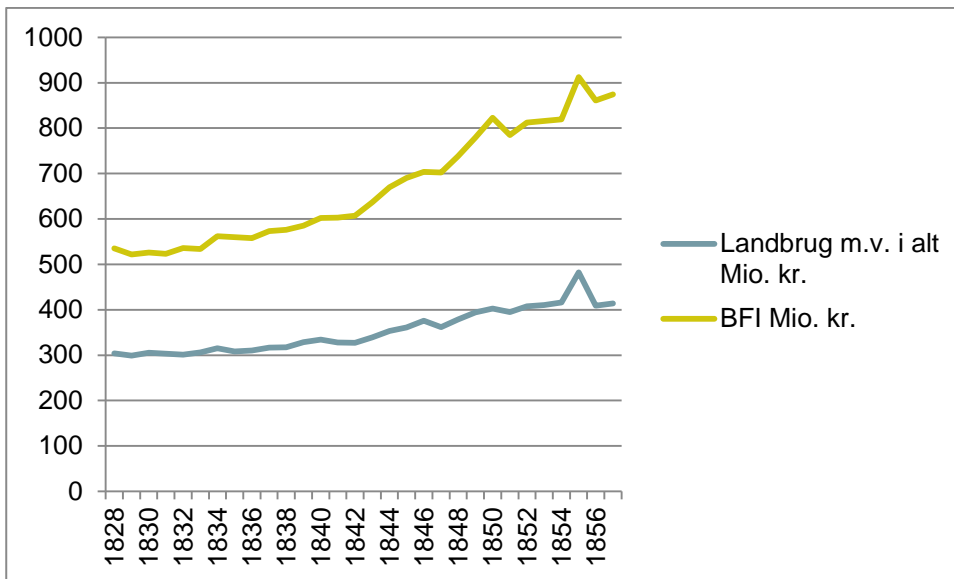
Peder Hansen, Høstbillede, 1910

Bruttofaktorindkomst 1828-1856, 1929 priser¹⁴⁸

¹⁴⁶ De heraf afledte sociale problemer blev det en senere tids opgave at løse. Loven om afskaffelse af hoveriet 1799 omfattede ikke husmændene, d.v.s. brug på under 20 tdr. land, afhængigt af jordens bonitet. Husmandsklassen er med rette blevet karakteriseret som ”[landboreformernes stedbørn](#)”, hvis vilkår først bedredes med andelsbevægelsen og lovkomplekserne fra 1899 og 1919 om oprettelse af statshusmandsbrug.

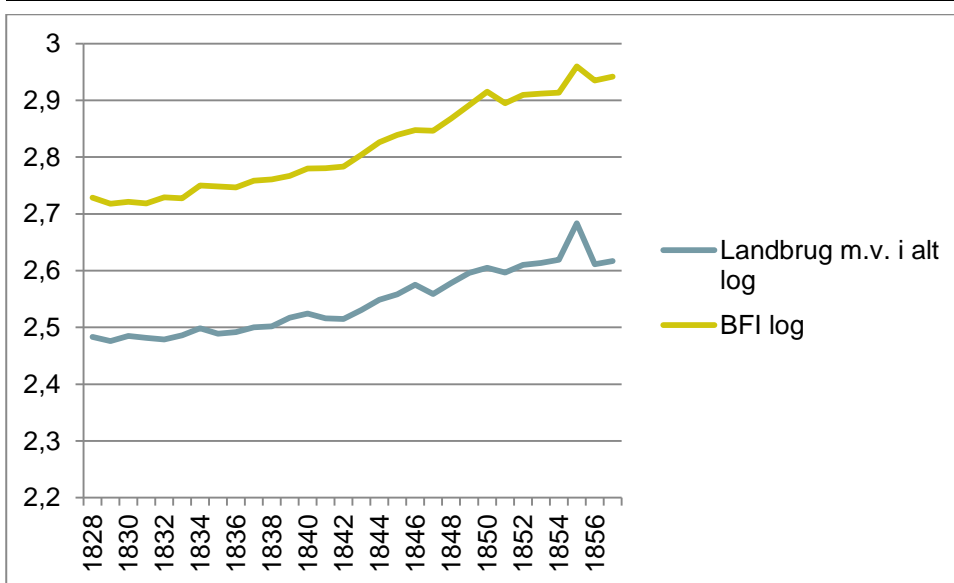
¹⁴⁷ *Fridlev Skrubbeltang* har i *Den danske husmand. I Kbh. 1952*, s. 68 anslået 55.000 og 60.000 som antallet af gårde og husmandbrug efter landboreformerne, heraf blandt husmændene 20.000 jordløse og 15.-16.000 daglejere og indsidere.

¹⁴⁸ Diagrammer her er baseret på statistik fra *Sv. Aa. Hansen, Økonomisk vækst i Danmark, 1984*, bilag, bd. 2, s. 249-260. 1929 priser betyder, at tallene er faste, d.v.s. renset for inflation. Nationalregnskabsbegreberne (faktor, produktion og indkomst, netto og brutto) bruges og defineres af [Danmarks Statistik](#). I logaritmisk skala ser udviklingen således ud i **Bruttofaktorindkomst 1828-1856, 1929 priser, logaritmisk skala**

Selv om den her bragte graf over produktionen illustrerer fremgang i landbrugsproduktionen, ses det tydeligt, at øvrige erhverv også har haft en stigende produktion, dog i vid udstrækning stimuleret af landbrugsudviklingen.

Landbruget var i denne opgangsperiode karakteriseret ved udvidelse af landbrugsarealet - overdrev, mose- og engkultivering - hvilket gav grobund for et øget besætningshold, hermed også mere gødning¹⁴⁹, mergling og dræning. Alt dette sammen med en markant forøgelse af arbejdskraften som resultat af befolkningsstigningen og den markante oprettelse af husmandsbrug. Produktiviteten øgedes også i medfør af overgang til 2-hestes svingplov mod 4-6-hestes hjulplove, brug af svenskharven, der erstattede forårsplojningen, tromler og tærskemaskiner. De teknologiske landvindinger fremmede oprettelse af jernstøberier og maskinfabrikker i provinsbyerne. Den samlede produktion i landbruget øgedes med over 60 % 1830-60 med en endnu kraftigere afledet effekt i byerhvervene.

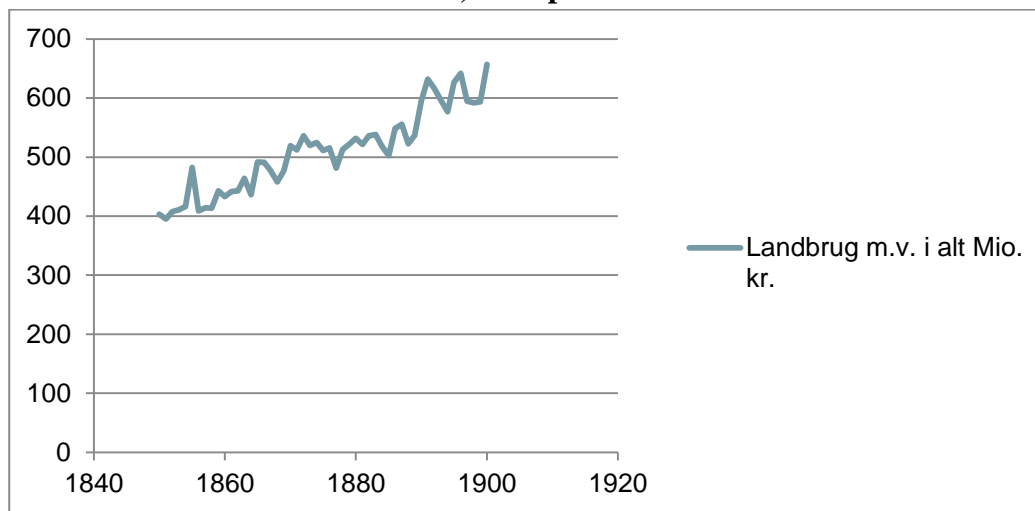

¹⁴⁹ Kunstgødning vandt først indpas i 1870-erne.

Den gunstige prisudvikling i landbruget skabte indkomster og investeringer i nyt materiel, og det var specielt store gårde og godserne, som var ledende i udviklingen, indtil andelsbevægelsen fra 1882 satte de middelstore gårdmandsbrug i førertrøjen.

Et væsentligt element i den gunstige økonomiske udvikling i landbruget var jernbanenettet. På længere sigt kostede det arbejdskraft, både direkte til jernbanearbejdet, men også med urbaniseringen, afvandringen til byerne og med emigrationen, Flugten til Amerika¹⁵⁰.

Bruttofaktorindkomst 1850-1900, 1929 priser

Man kan af diagrammet se, at der fra 1870'erne, præcist fra **1876 - 94**, var landbrugskrise og afdæmpet vækst.

Landbrugets krise var i første omgang et udslag af et omfattende kornprisfald, konkurrencen fra oversøiske kornprodukter, desuden protektionistiske foranstaltninger mod danske landbrugsprodukter især fra Sverige, Tyskland og England. Kornprisfaldet fremmede lysten til at deltage i mejeridrift på andelsbasis, og andelsbevægelsen startede og fik fra 1880'erne sin storhedstid.

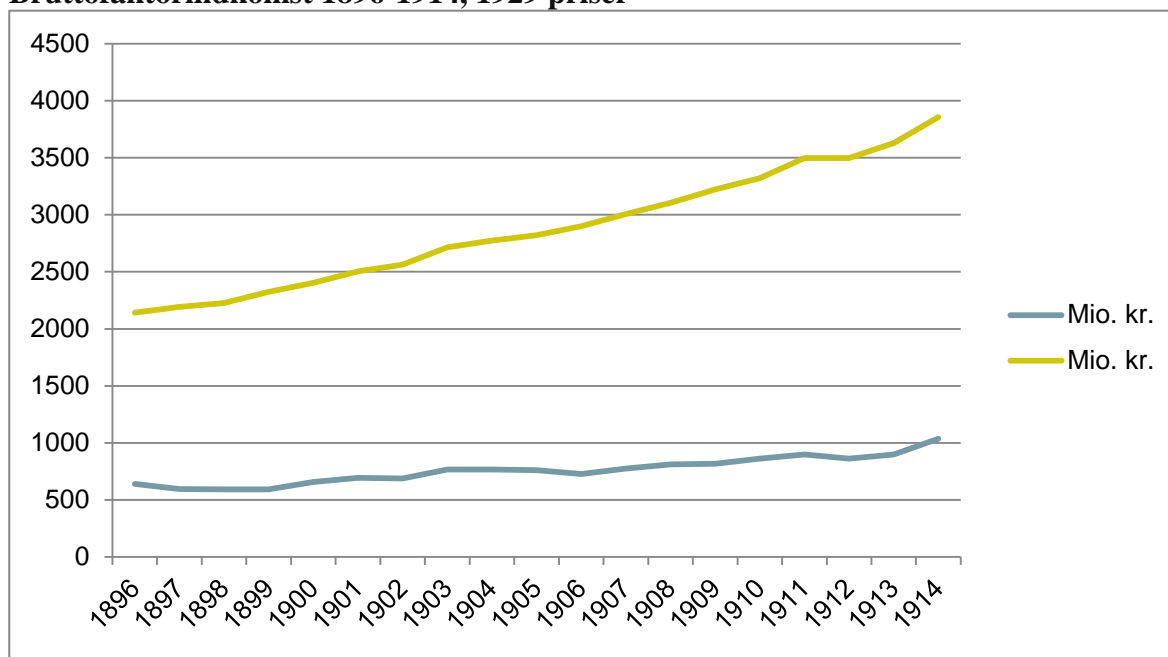
Andelstanken gjorde de middelstore gårdmandsbrug uafhængige af herregårdsmejerierne. De middelstore brug blev ledende i denne udvikling.

Fra **1895 - 1914**, udbruddet af 1. verdenskrig var der prisstigninger og almindelig økonomisk vækst, varepriser og lønninger steg, det samme gjorde priserne på landbrugsprodukter, hvor der var tale om en stigning i prisindekset på 32%.¹⁵¹ I denne periode slår industrialiseringen også for alvor igennem. Det ser man lokalt især på befolkningstilvæksten i stationsbyen Lunderskov. Som man vil kunne se af efterfølgende diagram, så er der i denne periode tale om en betydelig vækst i produktionen, BFI, generelt og i landbrugsproduktionen. Stigningen er på henholdsvis 55,5 og 62 %, altså en jævnt sund stigning, hvor prisstigningerne ligger under stigningen i produktionen.

¹⁵⁰ Kristian Hvidt, *Flugten til Amerika, 1971*, disputats om dansk udvandring til Amerika i perioden 1868-1914. Og Christian Winthers digt fra 1835, der senere blev til billedbogen med A. Schmidts illustrationer. Iflg. Hvidt var der tale om en udvandring fra Danmark 1850-1914 på o. 300.000 mennesker.

¹⁵¹ Sv. Aa. Hansen, bd. 1, s. 278.

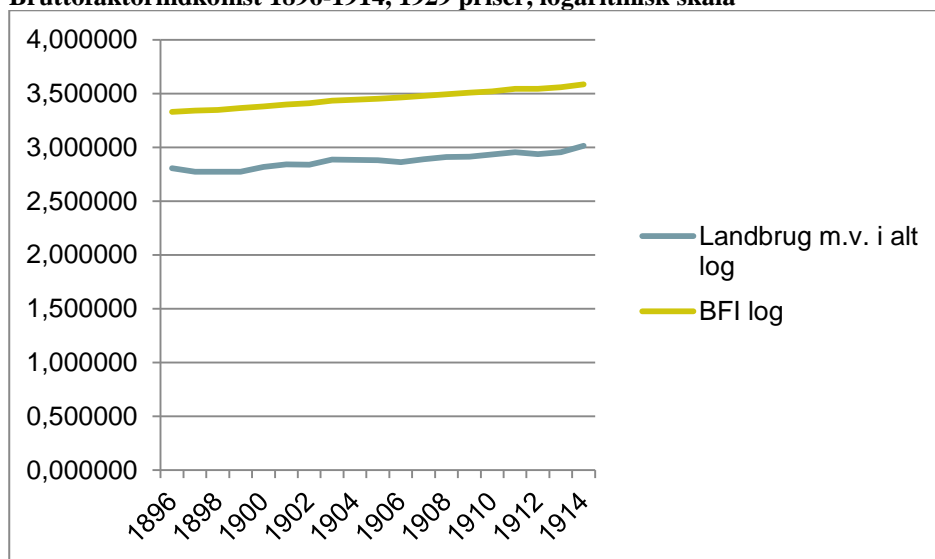
Bruttofaktorindkomst 1896-1914, 1929 priser¹⁵²

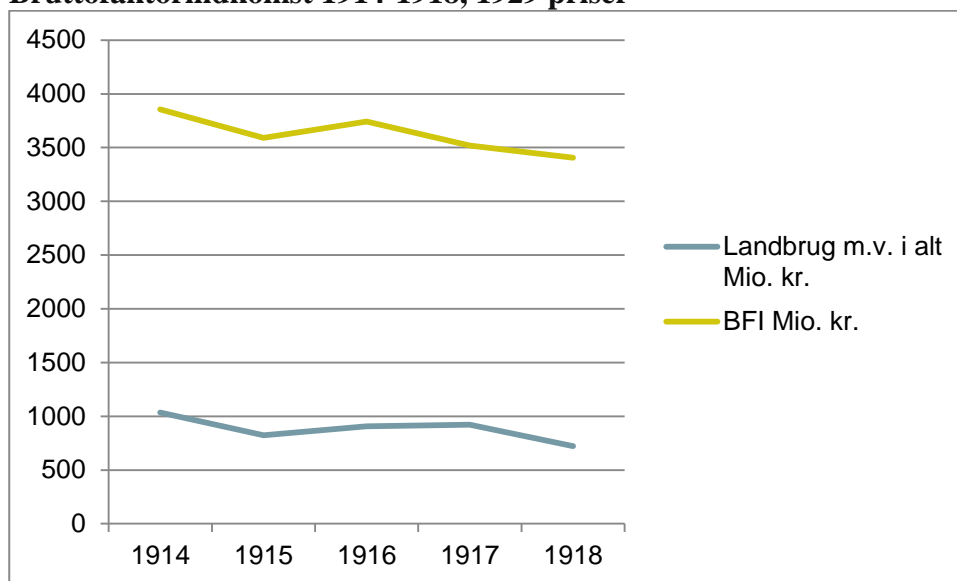
I. verdenskrig betød for landbruget stigende omkostninger og produktionsnedgang, men det lykkedes landbruget at øge pengeindkomsterne væsentligt i kraft af gode afsætningsmuligheder og prisforhold på verdensmarkedet. Det samlede resultat var, at landbruget bibeholdt dets andel af bruttofaktorindkomsten. Industriproduktionen havde god fordel af krigstidens gode efterspørgselsforhold og den udenlandske konkurrences delvise bortfald.

¹⁵² Sv. Aa. Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark, 1984*, bilag, bd. 2, s. 249-260. Det kan være vanskeligt at aflæse grafiske vækstforløb når der benyttes absolutte tal. I logaritmisk skala, som bedre sammenligner kvantitativt meget forskellige skalaer, ser diagrammet således ud:

Bruttofaktorindkomst 1896-1914, 1929 priser, logaritmisk skala

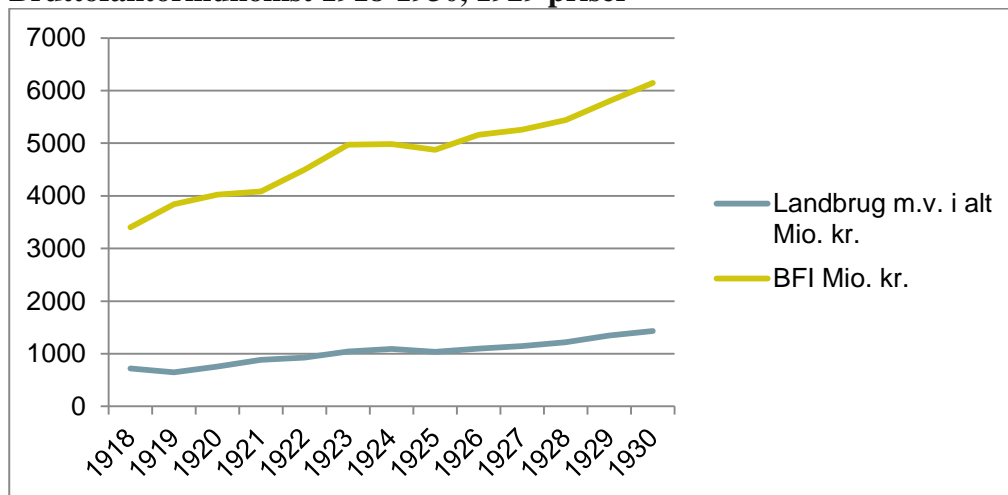
Bruttofaktorindkomst 1914-1918, 1929 priser

Mellemløbetiden var præget af manglende vækst med en desorganiseret international økonomi. Både landbrug og industri kæmpede mod faldende priser, valutadumping¹⁵³ og heraf afledt faldende produktion.

1920ernes kriseagtige tilstand, især for byerhvervene, bedredes fra 1927, hvor man frem til 1930'ernes økonomiske krise så en stadig bedring i de økonomiske vilkår for både landbrug og øvrige erhverv.

Bruttofaktorindkomst 1918-1930, 1929 priser

*Verdenskrisen*s problemer med devalueringer, toldgrænser, importregulering og heraf følgende indskrænkning i verdenshandelen er velkendt og afspejler sig tydeligt i produktionstallene. I Danmark fik man med bredt politisk krisesamarbejde gennem Valutacentralen i 1932 og Kanslergadeforliget i 1933, d.v.s. en reguleringsøkonomi i princippet noget lig den, der førtes under

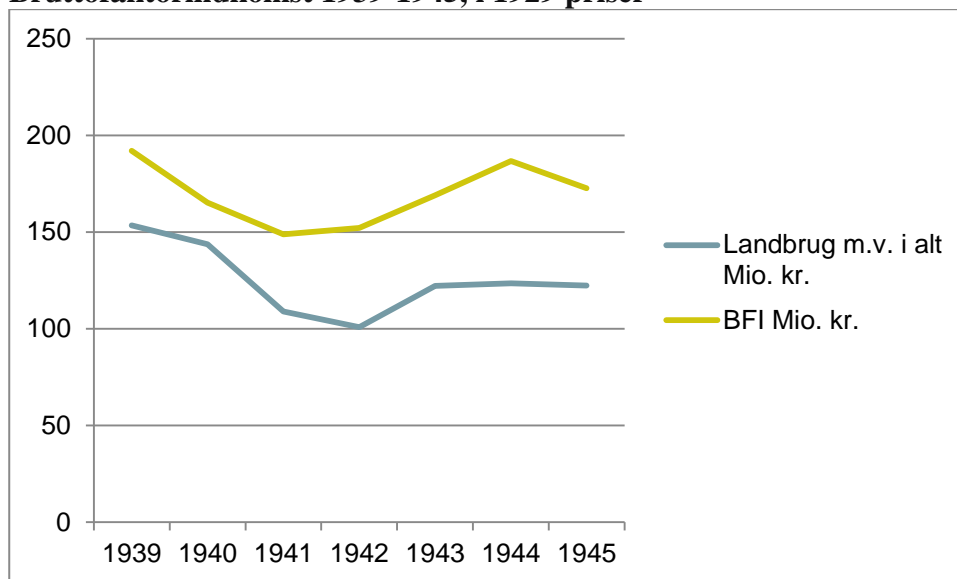
¹⁵³ Hvis et land har faldende valutakurser falder købekraften, import fra andre lande. Til gengæld stiger konkurrenceevnen, eksport til andre lande. Det var især Tysklands hyperinflation og valutakrise, der plagede det danske erhvervsliv. Krisen i Tyskland blev ikke bedre af de helt ublu krigsskadeerstatninger, som især Frankrig insisterede på.

1. verdenskrig, et bredt funderet krisesamarbejde, der i modsætning til især Tyskland foregik i et fordrageligt parlamentarisk samarbejde.

I perioden 1929 – 1939 er landbrugsudviklingen stort set stagnerende i produktions- og eksportværdi. Det samme gælder landbrugets prisindeks. Industri og øvrige erhverv har derimod et svagt stigende produktionsindeks og en årlig vækstrate 1930-39 på 2,3 %, næsten det dobbelte af landbrugets årlige vækstrate.¹⁵⁴

Under 2. verdenskrig var der produktionsnedgang og vareknaphed, dog med en væsentlig bedre forsyningssituation end i de krigsførende lande. Kalorieforbruget faldt kun med o. 10 %.¹⁵⁵

Bruttofaktorindkomst 1939-1945, i 1929 priser

1945 – 57, efterkrigstiden, også kaldet genopbygningsperioden.

Sammenlignet med tiden efter 1. verdenskrig var der nu en mere bevidst statslig styring af den økonomiske vækstproces og et langt bedre organiseret internationalt samarbejde, de første efterkrigsår med udgangspunkt i OEEC, der senere blev til OECD.¹⁵⁶

Alligevel var tiden fra 1953 i landbruget præget af en noget afdæmpet udvikling, hvad man også kan aflæse af BFI diagrammet i logaritmisk skala. Den midlertidige afdæmpning hang sammen med den foregående tids meget intensive dyrkningsform, og det blev fra 1953 væsentligt dyrere at importere foderstoffer til den animalske produktion, hvor vækstraten derfor faldt jævnt årtiet ud. Der er også en jævn afgang af arbejdskraft fra landbruget. I 1956-57 overhaler industrien arbejdskraftmæssigt landbruget.

Det var et problem for det danske samfund med stagnationen i landbruget, da landbrugets valutaindtjening i midten af 1950erne udgjorde ca. halvdelen af Danmarks valutaindtjening.¹⁵⁷

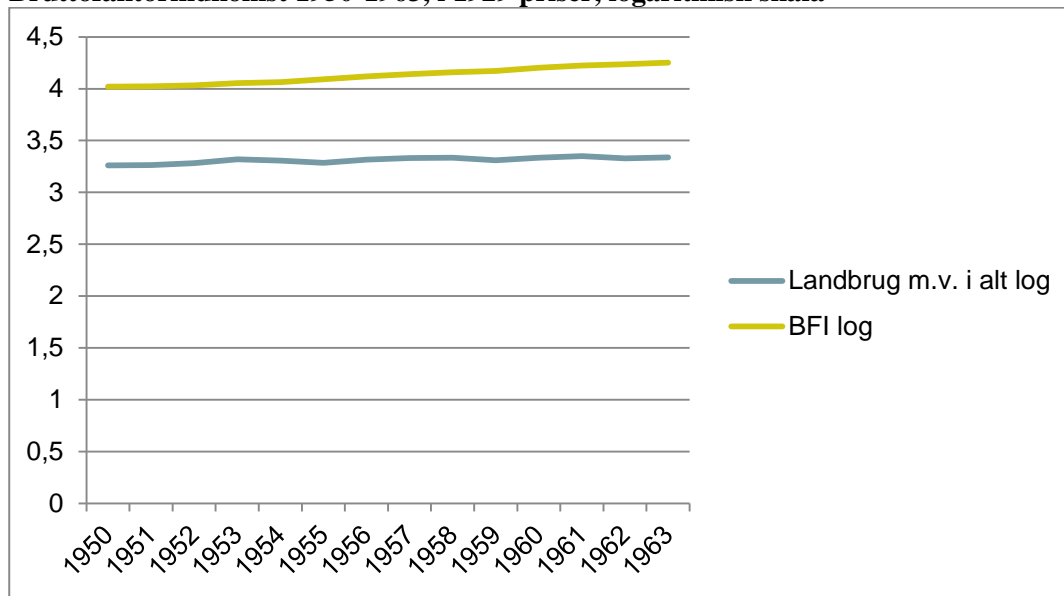
¹⁵⁴ 31 % iflg. Sv. Aa. Hansen, Dansk økonomisk vækst, bd. 2, s. 67, 73.

¹⁵⁵ Sv. Aa. Hansen, Dansk økonomisk vækst, bd. 2, s. 104.

¹⁵⁶ I samtiden slog i sær partiet Venstre på, at den økonomiske styring var et udslag af ”socialistisk”, d.v.s. socialdemokratisk planøkonomi, hvor Venstre indtil 1963 var fortalere for den rene markedsregulering i et formaliseret VK samarbejde. OEEC var et resultat af den amerikanske Marshall hjælp, i realiteten en formuleret betingelse, der hed frihandel og internationalt samarbejde omkring verdenshandelen. Dog uden det, der i løbet af den første efterkrigstid blev til østblokken, den sovjetisk dominerede interessesfære i Europa.

¹⁵⁷ Sv. Aa. Hansen, Dansk økonomisk vækst, bd. 2, s. 142. Se diagram flg. sides diagram over vækstudviklingen

Bruttofaktorindkomst 1950-1963, i 1929 priser, logaritmisk skala

Perioden **1957 - 1970** kaldes under et vækst- og velstandssamfundet.

Her opstod det europæiske fællesmarked og som et modtræk frihandelsområdet EFTA. De europæiske toldmure over for landbrugsvarer lykkedes det aldrig OEEC at liberalisere, og Danmark havde et permanent problem indtil medlemskabet af EF i 1972, der senere blev til EU.

I denne periode voksede det offentlige eksplosivt, velfærdssamfundet var født.

Appendiks 2

Skanderup Sogn o. 1900 iflg. Trap

Skanderup Sogn omgives af Lejrskov, Andst, Vamdrup, Hjarup og Seest Sogne samt Vejle Amt (Brusk Hrd.). Kirken, noget vestl., ligger over 1 1/4 Mil V. S. V. for Kolding. De især mod N. højtliggende, ujævne og bakkede Jorder (Ulveryg, 289 F., 91 M.) ere mod N. overvejende sandede, mod Ø. lerblandede, i øvrigt sandmuldede og frugtbare. En Del Skov (Rosenlund, Vissingsminde, Nørgaard Sk.). Paa Nordgrænsen løber Kolding Aa. Gennem Sognet gaa Landevejen fra Kolding til Foldingbro og Banen fra Kolding over Lunderskov til Esbjerg.

Fladeindholdet 1901: 7021 Td. Ld., hvoraf 3590 besaaede (deraf med Hvede 15, Rug 493, Byg 546, Havre 1096, Boghvede 13, Frøavl 6, Blandsæd til Modenhed 651, Grøntf. 113, Kartofler 38, andre Rodfrugter 612, andre Handelspl. 7), Afgræsn. 1566, Høslæt, Brak, Eng m. m. 1035, Have 79, Skov 439, Moser og Kær 134, Veje og Byggegr. 168, Vandareal m. m. 9 Td. Kreaturhold 1898: 421 Heste, 2162 Stkr. Hornkvæg (deraf 1380 Køer), 351 Faar, 1542 Svin og 38 Geder. Ager og Engs Hrtk. 1895: 362 Td.; 76 Selvejergde. med 333, 138 Huse med 29 Td. Hrtk. og 106 jordløse Huse.

Befolkningen, 1/2 1901: 1791 (1801: 451, 1840: 882, 1860: 1248, 1890: 1687), boede i 307 Gaarde og Huse; Erhverv 1890: 123 levede af immat. Virksomhed, 1025 af Jordbr., 2 af Gartneri, 349 af Industri, 102 af Handel, 14 af forsk. Daglejervirks., 56 af deres Midler, og 16 vare under Fattigv.

I Sognet *Skanderup Kirke* (i Vald. Jrdb.: Scandthorp) og Byerne: *Skanderup* med Skole, Missionshus (opf. 1882 -*det er forkert, i 1889, JN*), Mølle og Andelsmejeri; *Gjelballe* med Skole; *Lunderskov*, stor Stationsby — 1/2 1901: 77 Huse og 532 Indb. — med Friskole, Andelsmejeri, Savmølle, Teglværk m. m., Købmandshdlr., Gæstgiveri, Jærnbane-, Telegraf- og Telefonst. samt Postkontor; *Dollerup* med Skole; *Nagbøl* med Præstegd., Fattiggaard (opr. 1875, Plads for 34 Lemmer) og Teglværk. *Klebæk*, Gde. og Huse; *Lurendal*, Huse. Gaarden *Vissingsminde* har 16 1/2 Td. H., 357 Td. Ld., hvoraf 10 Eng, 27 Skov, Resten Ager; 2 Huse. *Dollerupgaard* har 18 Td. H., 350 Td. Ld., hvoraf 30 Eng og Mose, 12 Skov, Resten Ager. *Nagbølgaard* har 14 1/4 Td. H., 242 Td. Ld., hvoraf 15 Eng, 20 Skov, 7 Mose, Resten Ager; 4 Huse og en Smedje. *Rolles Mølle*, Gd. med Vandmølle, har 13 1/2 Td. H., 182 Td. Ld., hvoraf 12 Eng, 12 Skov, Resten Ager. Andre Gaarde: *Skanderupgd.* (5 Td. H.); *Mariegd.*; *Nørgd.* (8 Td. H.); *Nørgaardslund* (7 5/8 Td. H.); *Rosenlund*; *Nygd.*; *Frederiksminde*; *Dolleruplund* (5 Td. H.); *Gjelballegd.* (7 Td. H.); *Elisabethslyst* (8 Td. H.); *Dorotheasminde*; *Grønvanggd.* m. m. *Drabæks Vandmølle*. Stort Anlæg af Fiskedamme tæt ved Rolles Mølle.

Trap, Kongeriget Danmark, 3. udgave 5. bind, [Anst Herred](#), 1898-1906

Landsbyen Skanderup.

Kort-uddrag fra 1820-47 matriklen.

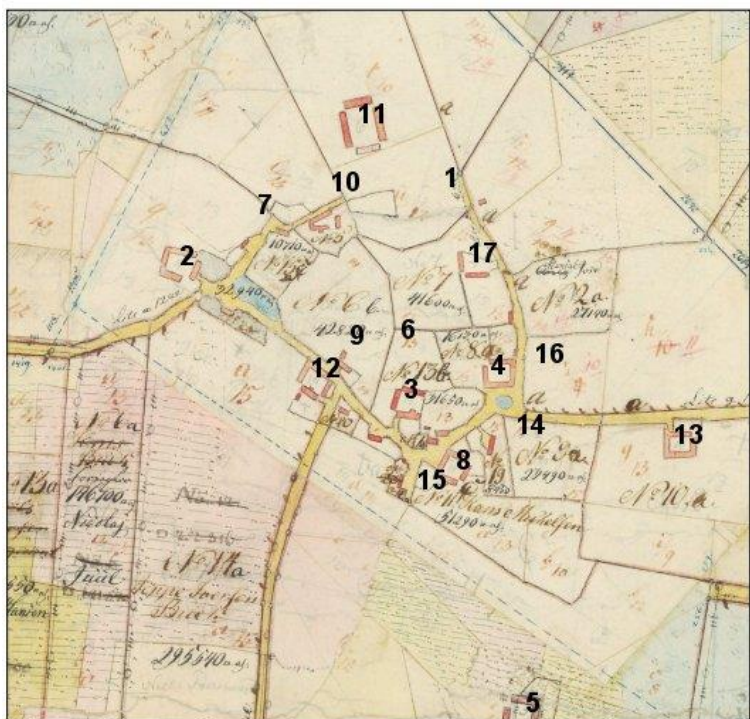
Man kan på matrikelkortet neden for identificere flg. gårde:¹⁵⁸ 1. en tidligere selvejergård, senere lagt ind under Wissingsminde, 2. Mariegaard, 3. Helenesminde, vel o. det nuværende Kastanie Alle 24, nu udflyttet til position lidt sydvest for Mariegaard, 1820 jordlod er overtaget af Wissingsminde¹⁵⁹, 4. Grønvanggaard, hvor man kan se, at gården havde to bygninger, laden og kostalden op til / ind i en med Wissingsminde fælles markvej og det, der med vejudretningen i Skanderup i 1932-33 blev til den senere Kastanie Alle, 5. Skanderupgaard (matrikel 12a), som stadig var en af de største gårde i 1820, 6. Damkjærgaard, mellem Grønvanggaard, og hvor Skanderup Skole fra 1908 kommer til at ligge, flyttes senere ud af byen mod Skanderup Landevej,

¹⁵⁸ Matrikelkortet og oplysninger fra TC.

¹⁵⁹ De 3 her nævnte gårde var således de eneste, tidligere selvejergårde. Foruden Skanderupgaard, som har været "adelig sædegård", hvilket ikke har forhindret den i senere at blive fæstegård.

7. nu nedlagt gård, under Wissingsminde, 8. ligger, hvor brugsen senere blev placeret, lagt under Skanderupgaard, 9. har været beliggende ved den vestlige Wissingsmindevej, har været under Grønvanggaard, nu nedlagt, villa, benyttet af bl.a. Mariegaard som aftægtsbolig, 10. Tvedsgård, senere flyttet til Klebæk, 11. selvejergård mellem Grønvanggaard og Wissingsminde, også lagt under wissingsminde, 12. Harbogaarden, senere fodermesterboliger for Mariegaard, søndagsskole m.v., 13. Ejersminde, 14. og 16. tidligere Skanderup Nørsgaard, før den blev flyttet til Egeskovvej, 15. Langagergaard Smedegyden, nu flyttet til Klebæk, 17. præstens anneksgaard, mellem Grønvanggaard og Wissingsminde, senere overtaget af Wissingsminde. Lidt syd for Helenesminde har desuden ligget den tidligere degnetoft på ca. 12 td. land, som bl.a. lærer Skovgaard havde. Desuden har der vist været flere nu nedlagte eller udflyttede gårde o. smedegyden. Af de 17 gamle gårde i 1688 matriklen bliver der med landboreformernes begyndende udskiftning, fra 1774 iflg. TC 24 matrikler, hvortil kommer yderligere 4 huse, altså 28 matrikler i alt.

Matrikelkort Skanderup 1820-47

Landsbyen Nagbøl.¹⁶⁰

Der var 12 gamle gårde i 1688 matriklen. [Matrikelkortet 1853-69](#) viser, at der her er væsentligt færre. Her skal man helt ud i yderkanterne for at finde et antal gårde, der størrelsesmæssigt bringer Nagbøl over Dollerups størrelse. Det bliver ikke stort anderledes med matrikelkort fra 1776 eller 1821-53. På det her bragte matrikelkort, kan man identificere 3-5 gårde, på 1776 matriklen 7-8.¹⁶¹

Man kan på matrikelkortet se 4a, som er Nagbølgaard, landsbyens største gård, og herfra kom også det tidlige sogneforstanderskabs formand og fødte medlem Christen Hansen Juhl.¹⁶²

Appendiks 3

Vandmøller

Vandmøller er, som navnet siger, drevet af vandkraft. Udnyttelsen af vandkraften kunne allerede fra starten i 900-tallet (vikingetiden) erstatte op til 100 menneskers arbejdskraft i formalingen af korn.

Hjerl Hede: Kopi af Karmark Mølle ved Randers, med mølleværk fra Eriksholm Mølle i Egtved.
Foto: Biopix.

Vandmøllernes indtog i Danmark

De ældste vandmøller i Danmark kan dateres til o. år 1000-1100 ud fra arkæologiske mølleudgravninger. Skriftlige beskrivelser er der som nævnt oven for fra 1130'erne. Her nævnes vandmøllerne i forbindelse med klosteroprettelser, og noget kunne tyde på, at *vandmøllebyggeriet i 1100-tallet har haft sammenhæng med klostrenes afhængighed af vandkraft*, som man kan se, at munkene udvekslede viden om anvendelsen af.

Ejerne

Det fremgår af Jyske Lov fra 1241, at mølledrift var et frit erhverv, men det må formodes, at de store og omkostningstunge møller efterhånden er blevet bygget og ejet af kirke, konge og adel. I Kong Valdemars jordebog fra 1231 nævnes adskillige kongelige møller.

Mølletvang og økonomi

Afgifterne på møller kunne være betragtelige, og man - dvs. ejerne, kongen, kirken, adelen - har allerede fra

1100-tallets slutning forsøgt at indføre *mølletvang*, dvs. at bønderne skulle anvende en bestemt mølle.

Efter Reformationen overtog kongen klostrenes møller, som herefter i nogen udstrækning blev overdraget til adelen. Både fæstebønder og ejere blev underlagt mølletvangen i en eller anden form, dvs. pålagt at bruge en bestemt mølle og betale den tilhørende afgift.

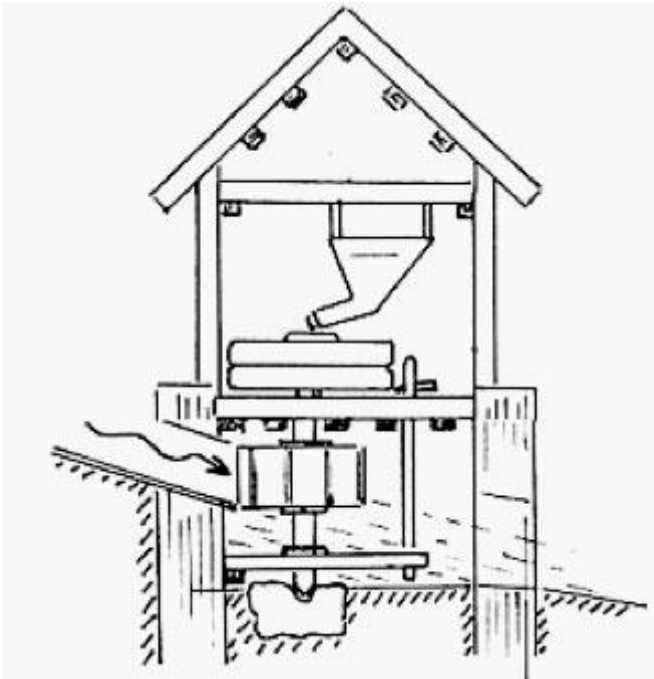
Danske Lov fra 1683 stadfæstede mølletvangen, der først blev ophævet i 1862 efter en tiårig overgangsfase.

Vandmølletyper

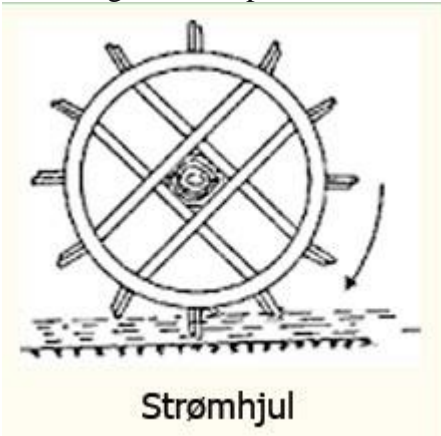
Den ældste, kendte vandmølletype var efter romersk forbillede, dvs. med vertikale hjul, der hvilede på en vandret aksel.

Desuden skvatmøllen, der har vandretliggende hjul på en lodret akse, og som drives af det forbi løbende vand (skvæt). Fra middelalderen kendes der yderligere 4 vandmølletyper frem til år 1800: Skvatmøllen.

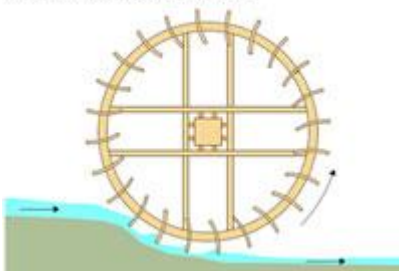
¹⁶² 1842-55.

Strømhjulstypen, hvor der næsten ikke var behov for vandfald, er sammen med skvatmøllen den ældste og mest simple. Men her er hjulet vertikalt

underfaldstypen med behov for fald på 30-60 cm,
2 vandmølle med underfald

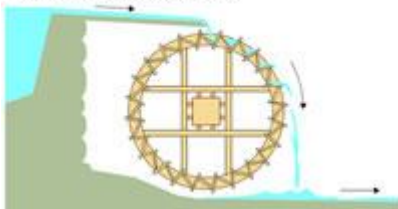

opstemninger, der muliggjorde brystfaldshjulet, som udnyttede strømmens skubben og vandets vægt på skovlene,

overfaldshjulet, fra anden halvdel af 1600-tallet, det mest effektive, der udnyttede vandets vægt på hjulets skovle.

1 vandmølle med overfald

Tidsmæssigt eksisterede de forskellige typer side om side, idet der kunne være forskellige vandmængder og fald, som betingede den ene eller den anden type.

Vandmøllen i den industrielle produktion

Vandmøllernes primære funktion fra 1100-tallet formaling af korn, men allerede i 1100-tallet kom hertil stampemøller. Især fra 1600-tallet opdagede man vandkraftens store potentiale i forbindelse med industriel produktion, lade møllesten blande salpeter, svovl og trækul til krudt, samt metal- og hammerværker, der brugte mekanisk kraft til deres store hamre og blæsebælge.

I 1800-tallet blev det klædeindustrien, der havde behov for trækraft til spinde- og vævemaskiner samt å vand til valkning og farvning. Papirfabrikker havde brug for stabil trækraft og vand.

Endelig drev vandkraften også savmøller til forarbejdelse af træ. I industriens barndom var det vandkraft, der trak maskinerne i flertallet af de mest energikrævende fabrikker indtil dampkraft og senere el tog over.

Appendiks 4

Besættelsestiden i Skanderup Sogn.

Appendiks o. forholdet mellem Tolstrup og V. Bennike.

Ud over at være nedkastningschef og derfor modtager af sprængstoffer og våben fra englænderne (SOE), var Toldstrup også blandt ledende medlemmer af SOE en højt berømt leder af jernbanesabotagen i region I Nordjylland. Han sørgede for direkte forbindelse mellem sabotagegrupperne og DSB ansatte, informationerne disse imellem løb hurtigt og effektivt, sabotagegrupperne var altid velforsynede med sprængstof og våben, Toldstrup var jo nedkastningschef. Og Toldstrup var enormt mobil og hermed altid et skridt foran Gestapo.

Alle disse kvaliteter manglede Bennike. Der er brevveksling mellem Bennike og Toldstrup, hvor Bennike beder om flere og bedre forsyninger. Toldstrup vidste udmærket, at Bennike var fikseret på centraliseringen af magten hos sig selv, og Toldstrup ønskede kun at aflevere forsyninger til de grupper, der var virkeligt aktive. Da Bennike var både centralistisk og langsom blev kvaliteten af hans operative kunnen også derefter. Det vidste Toldstrup, og han handlede derefter.

På det mere personlige plan omgav Bennike sig med et omfattende sikkerhedsapparat, hvilket medførte adskillige mindre venlige vittigheder herom. Utilfredsheden med hans sendrægtighed og omstændelighed var årsag til klager en masse. Der er eksempler på indkaldelse til møder, der tog 60 timer tur-retur, hvor mødet tog 5 minutter og fandt sted på en skovsti i vintervej med kulde og sne (Trommer, Myte og sandhed i besættelsehistorien, 1974, s. 83).

Toldstrup derimod var blot enormt mobil og havde "næse" for at skifte position i rette tid, det lykkedes aldrig Gestapo at opspore ham.

Da et af Bennikes opdrag var jernbanesabotage, og da Toldstrups aktioner var langt mere effektive end hans egne (veldokumenteret i Trommers forskning), blev Toldstrup yderligere et af Bennikes handicap. Udsagn fra Toldstrup og breve fra Bennike skulle vise, at Bennike var parat til at gå endog meget langt for at slippe af med Toldstrup, dvs. en likvidation. Men Toldstrup var jo overordentlig vanskelig at få ram på. Gestapo kunne ikke, så hvorfor skulle Bennike kunne?

Se videre om Toldstrup og Bennike i [en noget polemisk men tilsyneladende veldokumenteret artikel](#). Dog er artiklen på centrale punkter umulig at kontrollere, f. eks. Bennikes brev om likvidation af Toldstrup.

Politikreds **Legitimationskort**
for
Nr. **danske Statsborgere.**

Navn Jens Christian Jensen
Stilling Medhjælper
Bopæl Ida Væk - Humlum
Født d. 9 14 1906 i Esbjerg
Indehaverens
Underskrift Jens Chr Jensen

d. 8 11 1945
Andrius Paulus
Humlum Kommune
Folkeregister
pr. Humlum

Kortet skal altid medføres.

Min kære hustru, vor kære mor, svigermor,
bedstemor, mormor og oldemor

Marie Lings Aunsbjerg Nielsen

* 17. marts 1928

er stille sovet ind

Lunderskov, den 8. marts 2011

Elsket og savnet

Niels Aunsbjerg

Conny og Ole, Lisa og Johs., Alex og Christina
Børnebørn og oldebørn

Begravelsen finder sted fra Skanderup Kirke
onsdag den 16. marts kl. 11.00

Referatet fra Wannsee-mødet, den 20. januar 1942

Mødet var indkaldt af chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten Reinhard Heydrich og blev afholdt i en stor villa i den berlinske forstad Wannsee (Grosse Wannsee 56/58). Mødereferatet er hemmeligstempelt og blev udfærdiget i 30. kopier, hvoraf kun ét ([nr. 16](#)) er bevaret.

Mødereferat.

I. De følgende var til stede ved mødet den 20.1.1942 i Berlin, Am Grossen Wannsee nr. 56/58, om den endelige løsning på jødespørgsmålet:

Gauleiter dr. Meyer og Ministeriet for de besatte østområder

Departementschef dr. Leibbrandt

Statssekretær dr. Stuckart Indenrigsministeriet

Statssekretær Neumann Ansvarshavende for firårsplanen

Statssekretær dr. Freisler Justitsministeriet

Statssekretær dr. Bühler Generalguvernørens kontor [Polen]

Understatssekretær Luther Udenrigsministeriet [hvis referat er det eneste, der kendes, JN]

SS-Oberführer Klopfer Partihovedkontoret

Direktør Kritzinger Rigskancelliet

SS-Gruppenführer Hofmann Race- og Kolonisationsdepartementet

SS-Gruppenführer Müller Reichssicherheitshauptamt

SS-Obersturmbannführer Eichmann

SS-Oberführer dr. Schöngarth, chef for Sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten sikkerhedspolitiet og ?tjenesten i generalguvernementet [Polen]

SS-Sturmbannführer dr. Lange, leder af sikkerheds-Sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten politiet og ?tjenesten for generalguvernementet Letland, som stedfortræder for chefen for sikkerhedspolitiet og ?tjenesten for rigskommissariat Ostland

II. Chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten, SS-Obergruppenführer [Reinhard]

Heydrich, meddelte indledningsvis, at han af rigsmarskallen [Hermann Göring] var blevet udnævnt til ansvarlig for forberedelsen af den endelige løsning på det europæiske jødespørgsmål og oplyste yderligere, at dette møde var blevet indkaldt for at skabe klarhed om de grundlæggende spørgsmål. Rigsmarskallens ønske om at modtage en oversigt over de vigtigste organisatoriske, saglige og materielle forudsætninger for en endelig løsning af det europæiske jødespørgsmål kræver en forudgående drøftelse mellem alle umiddelbart berørte dele af centralforvaltningen med henblik på samordning af indsatsen.

Formuleringen af retningslinjerne for den endelige løsning af jødespørgsmålet ligger ? uden hensyntagen til geografiske grænser - centralt hos Reichsführer-SS og chef for det tyske politi (chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten) [Heinrich Himmler].

Chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten gav derefter et kort overblik over den hidtil førte kamp mod denne modstander. De væsentligste punkter er

a/ tilbagetrængning af jøderne fra det tyske folks enkelte livsområder.

b/ tilbagetrængning af jøderne fra det tyske folks territorium.

En jødisk udvandring fra det Tyske Rige er hidtil energisk og planmæssigt blevet sat i værk som den eneste foreløbige løsningsmulighed til virkeliggørelsen af disse bestræbelser.

Efter ordre fra rigsmarskallen blev der i januar 1939 oprettet et Rigskontor for jødisk udvandring, hvis ledelse blev betroet til chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten. Det havde særlig til opgave

a/ at træffe alle forholdsregler til en forstærket udvandring af jøder.

b/ at lede strømmen af udvandrere.

c/ at sætte fart på den enkelte udvandring.

Opgaven var på legal måde at rense det tyske territorium for jøder.

Alle instanser var klar over de ulemper, en sådan forstærkelse af udvandringen førte med sig, I betragtning af manglende alternativer måtte man imidlertid foreløbig tage dem med i købet.

Det følgende afsnit redegør for de i perioden 1933 frem til 31.10. 1941 i alt ca. 537.000 udvandrede jøder, og hvordan udgifterne ved udvandringen blev pålagt jøderne selv.

I mellemtiden har Reichsführer-SS og chef for det tyske politi [Heinrich Himmler] på baggrund af farerne ved udvandring i krigstid og på baggrund af mulighederne østpå forbudt udvandring af jøder.

III. Efter den relevante foregående tilladelse fra Føreren [Adolf Hitler] er udvandringen nu blevet afløst af et andet alternativ i form af deportering af jøderne mod øst.

Disse aktioner bør blot opfattes som midlertidige løsninger, men der er i denne sammenhæng allerede samlet praktiske erfaringer, som er af betydning i relation til den kommende endelige løsning af jødespørgsmålet.

I forbindelse med denne endelige løsning på det europæiske jødespørgsmål kommer omkring 11 millioner jøder i betragtning. De fordeler sig på de enkelte lande, som følger:

Land	Antal
A: Altreich [Det Tyske Rige før 1938]	131.800
Ostmark [Østrig, indlemmet 1938]	43.700
Ostgebiete [Vestlige Polen, Preussen]	420.000
Generalguvernementet [Polen]	2.284.000
Bialystok [i Østpolen]	400.000
Protektoratet Böhmen og Mähren [Tjekkiet]	74.000
Estland - jødefrit ?	
Letland	3.500
Litauen	34.000
Belgien	43.000
Danmark	5.600
Frankrig / besat område	165.000
Ubesat område [Vichy-Frankrig]	700.000
Grækenland	69.600
Nederlandene	160.800
Norge	1.300
B. Bulgarien	48.000
England	330.000
Finland	2.300
Irland	4.000

Italien inkl. Sardinien		58.000
Albanien		200
Kroatien		40.000
Portugal		3.000
Rumænien inkl. Bessarabien		342.000
Sverige		8.000
Schweiz		18.000
Serbien		10.000
Slovakiet		88.000
Spanien		6.000
Tyrkiet (europ. del)		55.500
Ungarn		742.800
USSR		5.000.000
Ukraine	2.994.684	
Hviderusland ekskl. Bialystok	446.484	
Ialt:	over	11.000.000

Ved de anførte jødetal i de forskellige udenlandske stater drejer det sig kun om trosjøder, eftersom identificeringen af jøder efter racemæssige principper dér delvis stadig mangler. Behandlingen af problemet vil støde på visse vanskeligheder i forhold til den almindelige holdning og opfattelse, særlig i Ungarn og Rumænien. Således kan jøden i Rumænien mod betaling skaffe sig de relevante dokumenter, der autoriserer et fremmed statsborgerskab. [...]

Under relevant ledelse skal jøderne som en del af den endelige løsning på passende måde anvendes til arbejdsopgaver østpå. De arbejdsdygtige jøder skal i store arbejdskolonner, delt op efter køn, føres til disse områder, mens de bygger veje, hvorved størstedelen uden tvivl vil falde bort ved naturlig reduktion.

Da en eventuelt til slut forblivende rest uden tvivl vil bestå af den mest modstandsdygtige del, skal de behandles på passende måde, eftersom de udgør en naturlig selektion, som ved frigivelse kan anses for at udgøre kimen til en ny jødisk genopbygning, (jf. den historiske erfaring).

Som led i den praktiske gennemførelse af den endelige løsning skal Europa gennemsøges fra vest mod øst. Det Tyske Rige inkl. protektoratet Böhmen og Mähren har, alene på grund af spørgsmålet om boliger og andre sociale og politiske nødvendigheder, højeste prioritet. [...]

Begyndelsen på de enkelte deportationer vil i vid udstrækning være afhængig af den militære udvikling. Med hensyn til behandlingen af den endelige løsning i de af os besatte eller påvirkede europæiske områder blev det foreslået, at de relevante sagsbehandlere i Udenrigsministeriet tager kontakt til de ansvarlige afdelingsledere i sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten. [...]

Der følger en kort gennemgang af forholdene i Slovakiet, Kroatien og Rumænien (ingen problemer), Italien (problemer) og Frankrig (ingen problemer).

Understatssekretær Luther meddelte hertil, at en dybtgående behandling af dette problem i visse lande, heriblandt de nordiske, ville støde på vanskeligheder, og at det derfor var hensigtsmæssigt foreløbig at udskyde disse lande. I betragtning af de i disse tilfælde meget ringe antal jøder udgjorde udskydelsen i øvrigt ikke nogen væsentlig indskrænkning.

Derimod ser Udenrigsministeriet ingen større vanskeligheder i Syd- og Vesteuropa. [...]

IV. I forbindelse med den planlagte endelige løsning skal Nürnberger-lovene på sin vis danne grundlag, hvorved løsningen af spørgsmålet om blandede ægteskaber og halvjøder er forudsætningen for problemets definitive løsning.

I relation til en skrivelse fra chefen for Rigskanselliet gennemgik chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten dernæst teoretisk de følgende punkter:

1) Behandling af halvjøder.

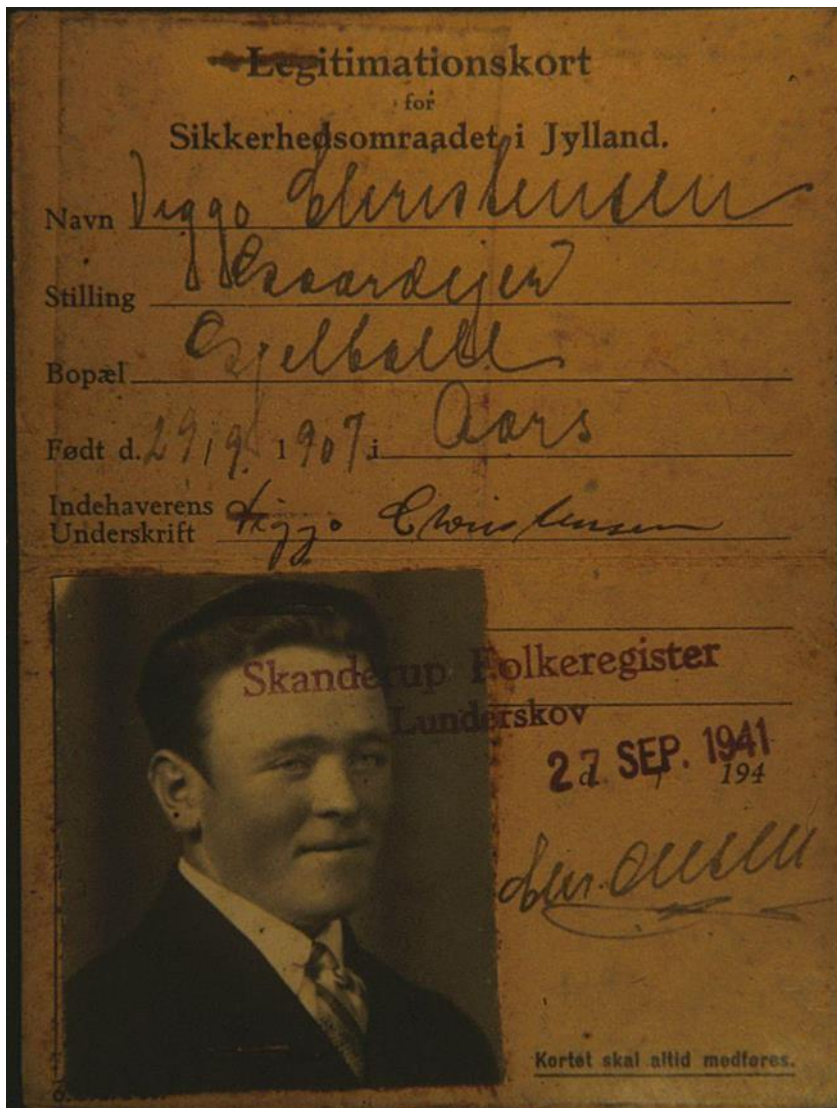
Halvjøder skal i relation til den endelige løsning af jødespørgsmålet behandles på lige fod med jøder. Der følger en række undtagelsesbestemmelser.

2) Behandling af kvartjøder.

Kvartjøder skal grundlæggende set regnes til tyskerne, med undtagelse af følgende tilfælde, hvor kvartjøder ligestilles med jøder: Der følger en række undtagelsesbestemmelser.

Der følger et afsnit om blandede ægteskaber og afsluttes med en diskussion af praktiske spørgsmål, hvorunder dr. Bühler opfordrer til, at man begynder med den endelige løsning i generalguvernementet [Polen], hvor flertallet af de 2 millioner jøder udgjorde en smittefare og for størstedelens vedkommende var arbejdsudygtige.

Mødet sluttede med, at chefen for sikkerhedspolitiet og sikkerhedstjenesten anmodede mødedeltagerne om at yde ham relevant støtte i gennemførelsen af arbejdet med en løsning.

Ved Viggo Christensen er der som billede til Rigsarkivet indleveret hans legitimationskort fra besættelsestiden, dateret 27. sept. 1941. Disse legitimationskort var det fra 1941 en pligt for alle over 15 år at være i besiddelse af ved ophold eller færden i Sikkerhedsområdet Jylland. Man kan se, at kortet er underskrevet af den dengang lokale kærner Christian Olesen.

Bibliografi

- Adriansen, I. (2012). *Smag på Sønderjylland, Madkultur uden grænser*. Gyldendal.
- (2006). *Aktuel Naturvidenskab*, 6.
- Anders Thiset, L. B. (1884 ff.). *Danmarks Adels Aarbog*.
- Andersen, R. (2009). *Lunderskov Kommunes Historie*. <http://www.kolding.dk/pdf/20091119133612.pdf>.
- Arkiver, S. (u.d.). *Folketællinger* http://www.sa.dk/content/dk/ao-forside/find_folketallinger.
- Birkebæk, C. A. (1968). *Egnen omkring Kongeåens kilder*.
- (u.d.). *Chr. 5.'s Danske Lov* <http://bjoerna.dk/DL-1683-internet.pdf>.
- Christensen, T. (2009). *Koldingegnens selvejerbønder* <http://www.kolding.dk/pdf/20091119132712.pdf>.
- Christensen, Thomas. (1996). *Skanderup Sogns historie*.
- Clemmensen, N. (2011). *Konflikt og konsensus i kommunen*.
- Danicum, D. (1932-2009). *Danmarks Riges Breve* <http://diplomatarium.dk/>. Det danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Danielsen, N.-B. (2013). *Werner Best*.
- Danmarks Statistik. (u.d.). *Folketal efter byområde* <http://www.statistikbanken.dk/bef44>.
- (u.d.). *Erindringer fra befrielsen* <http://www.befrielsen1945.dk/erindringer/indsendte/118.html>.
- Forhandlingsprotokoller, Skanderup Sogn*. (1842-1954).
- Forskningsinstitut, N. (u.d.). *Danmarks Stednavne* <http://danmarksstednavne.navneforskning.ku.dk/>.
- Fortid og Nutid* <https://tidsskrift.dk/index.php/fortidognutid/article/view/49604/91949>. (2001).
- (u.d.). *Frihedsmuseets Modstandsdatabase* <http://modstand.natmus.dk/>.
- Gade, S. O. (2011). *Toldstrup*.
- (u.d.). *Gamle vejvisere Kolding* <http://www.kolding.dk/stadsarkiv/0062084.asp?sid=62084>.
- Geheimearchivets Aarsberetninger. Kjöbenhavn, 1856-1858. Samling af danske kongers håndfæstninger*. (1974).
- Gå til modstand, Beretninger fra Besættelsen (1961).
- Hansen, S. A. (1984). *Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1 og 2*. Akademisk Forlag.
- Hansen, T. (2010). *Min barndomsvej Klebækvej*.
- Historie/Jyske Samlinger, B. 4. (1917). *Tingsteder og Retsdage* http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_4rk_0003-PDF/ho_4rk_0003_75574.pdf.

- (u.d.). *Historisk samling fra besættelsestiden Arkivregistrant*
http://www.hsb.dk/pdf_hsb/Registrant%20for%20HSB%20PUBLIC.pdf.
- Historisk Tidsskrift, f. f. (u.d.). <https://tidsskrift.dk/index.php/historisktidsskrift/article/view/32110/61948>.
- HJV. (1995). *Danmarks Befrielse 1945-1995*.
- Honoré, P. J. (2007). *Trommer og jernbanesabotagen*
<http://www.befrielsen.dk/images%20kommentarer/Trommer%20og%20jernbanesabotagen.pdf>.
- (u.d.). <http://runeberg.org/trap/3-5/0812.html>.
- (u.d.). <http://www.befrielsen.dk/images%20kommentarer/Trommer%20og%20jernbanesabotagen.pdf>.
- Hæstrup, J. (1959). *Hemmelig alliance 1-2*.
- Jensen, J. V. (1908-1923). *Den lange Rejse*.
- Jensen, P. W. (1991). *Kære fætter*.
- John T. Lauridsen Fund og Forskning, B. 3. (1997). *UNDERGRUNDSPRESEN" I DANMARK 1940-45. SAMLINGER. LITTERATUR 1*.
- John T. Lauridsen, J. K. (2012). *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942 - 1945, bd. 1-10*.
- Jonge, N. (1777). *Danmarksbeskrivelse, Koldinghus Amt*, http://www.h58.dk/Jonge_dk/Koldinghus-Amt.pdf.
- (u.d.). *Jyske Lov* http://www.kb.dk/export/sites/kb_dk/da/nb/tema/jyske_lov.pdf, <http://www.bsb-muenchen-digital.de/~web/web1003/bsb10036730/images/index.html?digID=bsb10036730&pimage=1&v=pdf&nav=0&l=de>.
- Kirchhoff, H. (2001). *Samarbejde og modstand under besættelsen*.
- Knudsen, H. (1924). *Kolding Rytterdistrikts Selvejere Historie /Jyske Samlinger, Bind 4. række, 4*.
- Knudsen, H. (1924). *Selvejerbønder i Koldinghus Rytterdistrikt, Historie/Jyske Samlinger, Bind 4. række, 4*.
- Kolding Avis. (u.d.).
- Kolding Folkeblad. (u.d.).
- Korsgaard, O. (1924). *Folkeliv i Skanderup Sogn. Fra Ribe Amt*, s. 107ff.
- Kristensen, H. S. (2011). *Straffelejren*.
- Kroman, E. (1936). *Kong Valdemars Jordebog*.
- Kulturarvstyrelsen. (u.d.). *Fund og fortidsminder*,
<http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Kort/?bbox=518543.8683463,6142899.0657673,525223.8683463,6149579.0657673&point=521883.8683463,6146239.0657673>.
- Kuml. (2011). *Federmesser-gruppen i Danmark*.

- Larsen, H. (1928). Fællesskabet i Ribe Amt i det 17. Aarhundrede. *Fra Ribe Amt*, s. 475-504.
- Lembourn, H. J. (1961). *Gå til modstand*.
- Miljøministeriet. (u.d.). *Historiske kort på nettet*,
<http://arkiv.kms.dk/mpn/mpnxy.aspx?x=521322&y=6147177>.
- (u.d.). *Modstandsdatabasen*.
- Moe, C. J. (1926). *Oplevelser*.
- Museum, L. A. (u.d.). http://www.lilleaamosemuseum.dk/?Istiden:De_f%C3%B8rste_mennesker.
- Møller, M. (2009). *Mogens Fog: Fra modstandshelt til landsforræder*.
- Møller, M. (2012). *Hvem er Nielsen?*
- Nationalmuseet. (u.d.). *Danmarks Kirker*
http://danmarkskirker.natmus.dk/uploads/tx_tcchurchsearch/Ribe_2541-2579.pdf.
- Nationalmuseet. (u.d.). <http://natmus.dk/historisk-viden/temaer/klima-i-historien/istid-med-store-klimaskift/de-foerste-mennesker/>.
- Nielsen, N. S. (1971). Jyske Lov. <http://www.kb.dk/permalink/2006/manus/41/dan/>.
- Noack, J. P. (u.d.). *Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-45. Odense University Studies in History and https://tidsskrift.dk/index.php/historiejyskesamling/article/view/15826/30339*. Historie/Jyske Samlinger, Bind Ny række, 10 (1972 - 1974) 3
<https://tidsskrift.dk/index.php/historiejyskesamling/article/view/15826/30339>.
- Pouls Bjerger, T. J. (1938). *Danske Vider og Vedtægter i 5 bind*.
- (u.d.). *Referatet fra Wannsee-mødet, den 20. januar 1942*.
- Rigsarkivet. (1892). *Kronens Skøder bd. 1-5*.
- Schmidt, A. F. (1925). *Skanderup Sogn I-II*.
- Skrubbeltang, F. (1952). *Den danske husmand*. Kbh.
- Sogneforhandlingsprotokoller for Skanderup Sogn 1842-1954.
- Statistik, D. (u.d.). *Historisk folketal på sogne* <http://www.dst.dk/websites/explorer/emner/Befolkning-og-valg/Befolkning-og-befolkningsfremskrivning/folketal/feb-2012-folketal-paa-sogne-historisk/index.html#story=0>.
- (u.d.). *Statsministeriets hjemmeside, Fogh og besættelsen*
<http://www.befrielsen1945.dk/temaer/efterkrigstiden/offentligdebat/kilder/kilde0.html>.
- Steenstrup, J. (1874). *Studier over Kong Valdemars Jordebog*
http://www.archive.org/stream/studieroverkong00steegoog/studieroverkong00steegoog_djvu.txt.

- Tidsskrift, O. F. (u.d.). *Kongeleve og krongods* http://www.historisktidsskrift.dk/pdf_histtid/100_2/257.pdf.
- Toldstrup, J. (1963). *Uden kamp ingen sejr*.
- Trap. (1898-1906). *Kongeriget Danmark, 3. udgave, 5. Bind*.
- Trommer, A. (1971). *Jernbanesabotagen i Danmark*.
- Trommer, A. (1973). *Modstandsarbejde i nærbilleder*.
- Universitet, A. (u.d.). *Danmarkshistorien.dk*, <http://danmarkshistorien.dk/>.
- Valgmenighed, S. (u.d.). *Skanderup Valgmenigheds Historie*, http://www.skanderup-valgmenighed.dk/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=9.
- Aarsberetninger, G. (1856-58). *Samling af danske kongers haandfæstninger og andre lignende acter*.

Sag- og personregister

Bruges sammen med indholdsfortegnelsen. Det havde ved personnavne været bedst at inddele efter efternavn og med efterfølgende fornavne. Den automatiserede, digitale teknik har dog gjort det mest fremkommeligt at indekser alfabetisk.

Det giver et mere spredt opslagsforløb, men alt, der er valgt indlagt i indekseringen, skulle kunne findes - om ikke det ene så det andet sted.

A

A. F. Schmidt; 19
A. Kjær; 5
A. Petersen; 5
Aggersborg; 17
Ahrensburg; 15
Alberti; 7; 8
Alberti-skandalen; 7
Almindssyssel; 44; 45
Anders Christensen Sandberg; 41
Anders Esbernsen Sandberg; 43
Anders S. Fløjstrup; 59
Andersen; 5; 94; 95
Anst Herred; 12; 22; 37; 44; 45; 46; 47; 48

B

Bege Glambek; 41
birk; 44
bol; 31; 40; 41
[BOPA](#); 100; 104
Brommekulturen; 15
[Bruun](#); 80; 94
brydegårde; 39
Budstikken; 93; 108
Bülow; 59

C

C. Bydstrup; 5
C. J. Moe; 12; 13; 36; 52; 64; 66; 67; 72
C. Jørgensen; 5
C. Moe; 5
C. Pedersen; 5
C. Poort; 5
C. Thorø; 5
[Carl-Gustav G. Schøller](#); 84
Caspar Markdanner; 39; 42
Chr. Ulrich Hansen; 90
Christen Hansen Juhl; 59
Christensen; 40; 43; 80; 86; 94; 96; 132
Christian 3.; 42
Christian 4.; 39; 42; 63
Clemmensen; 7; 56

Cro Magnon; 14

D

Dall; 94
Danmarks Adels Aarbog; 40; 41; 42
[Den lille Generalstab](#); 83
Det Forenede Venstre; 6
Det Konservative Folkeparti; 7; 8; 66; 67; 68; 106
Dich; 94; 99; 103
Dollerup; 5; 15; 16; 18; 20; 21; 26; 30; 31; 32; 39; 41; 42; 43;
51; 52; 59; 61; 63; 67; 69; 70; 71; 72; 116
Dollerupgård; 20; 35
Dolleruplund; 59; 116
Dorotheasminde; 59; 116
Drabæks Mølle; 36; 37; 38; 59; 61; 62

E

Elisabethslyst; 59; 116
Elmegården; 21
enevælden; 6; 39; 40; 45; 53; 54; 55; 60
Enghavegaard; 59
Eriksen; 87; 94; 95
ertebølle; 16
[Eskesen](#); 80; 87; 95; 96; 103
[Espergårde](#); 100; 102

F

Fedemesser; 15
[Flavenfeldt](#); 20
[Flemming Juncker](#); 84; 90; 102
[Flemming Muus](#); 90; 91
folketingsparlamentarismen; 6
folketællinger; 50; 51
Forhandlingsprotokoller; 12
Frederik d. 6.; 54
Frederiksminde; 59; 116
[Frihedsrådet](#); 83; 89; 91; 102; 103; 104; 106
Frøslev; 82; 86; 92; 93; 94; 106
Frøslevlejren; 82; 93; 94; 98; 105; 106
Fyrkat; 17
fæstere og selvejere; 27
fæstere og selvejere i distriktet; 27

G

Geil; 94
Geisler; 102
Gejsing; 18; 20
Gelballe; 18; 19; 20; 30; 31; 35; 36; 42; 51; 52; 59; 61; 62;
63; 64; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 94; 98
Gjelballegaard; 59
Glindfeldt; 80; 94
Gorm den Gamle; 18
Grønvangaard; 59; 70; 71
Gydesen; 94
gårdsæder; 40

H

Hald; 47; 86; 93; 94; 97; 99
Hamburg; 15
Hans Buch; 59
Hans Knudsen; 26
Hans Lund Hansen; 9; 13; 65; 66
Harald Blåtand; 18; 44; 50
Harbogaarden; 59
Harry Haue; 13
Hasberg; 94
Hedegaard; 94
Helge Kappel Pedersen; 94
herred; 44; 45; 63
herredsfogeder; 54
Hesselvad Bro; 20
Hjarup; 15; 18; 20; 36; 61; 62; 63; 69; 71; 72; 116
homo sapiens; 14
Højre; 6; 7; 8; 65; 66; 67; 68

I

Ib Damgaard Petersen; 84
Indre Mission; 64; 66; 67; 68; 69; 71
Ingvor Filtenborg; 15

J

J. B. S. Estrup; 6
J. C. Berthelsen; 5
J. C. Christensen; 8
Jacobsen; 94; 97; 99; 103
Jelling; 18
Jensen; 5; 14; 41; 63; 80; 82; 84; 90; 94; 103
Jeppe Iversen Buch; 59
jernbanen; 19; 20; 34; 35; 36; 60; 96
Jernbanesabotage; 95; 99
junigrundloven; 53; 54; 55; 65
Jylland; 14; 44; 46; 50; 84; 90; 91; 98; 100; 102; 103; 104;
132

Jyske Lov; 44; 118
Jørgensen; 94

K

K. Birk; 5
Kaj Olesen; 83; 94; 97
Karl V. Olesen; 83; 86; 94; 97; 99
Kiel; 80; 94; 95; 98; 99
Knudsen; 67; 68
Knyttingsesagaen; 50
Koch; 93; 95
Kolding Avis; 12
Kolding Folkeblad; 12
Koldinghus Amt; 12; 45; 46; 48
Koldinghus Len; 13; 44; 45; 46; 47; 49
Koldinghus Rytteridistrikt; 26
Koncentrationslejre; 105
Kong Valdemars Jordebog; 40; 45; 50
Kongsbjerg; 20
Konservative; 7; 8; 65; 66; 67; 68; 88; 106
Kroll; 95
Kronens Skøder; 12; 36; 37; 38; 42; 43
Kumler; 18
kz-lejre; 92; 106
købstadslovgivningen; 53; 55
Kaas; 42

L

ladegårde; 40
landboer; 40
landsbyfællesskabet; 28; 29
Larsen; 87; 95; 100; 104
Las Christensen Sandberg; 40; 43
Las Esbernsen Sandberg; 41; 42
Lejrskov; 18; 20; 61; 116
Lings; 80; 87; 93; 94; 95; 96; 97; 98; 99; 102; 103; 105
Linnet; 87; 94; 95; 97; 99; 103
Lorentzen; 95
Lunderskov; 20; 30; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 39; 41; 42; 43;
46; 49; 51; 52; 59; 61; 62; 63; 64; 66; 67; 69; 71; 72; 80;
81; 82; 83; 84; 86; 87; 90; 91; 92; 93; 94; 95; 96; 97; 98;
99; 100; 102; 103; 104; 105; 108; 116
Lundqvist; 95

M

M. Madsen; 5
Maglemose; 15; 16
Moe; 7; 9; 65; 66; 67; 72; 73; 74
Mogens Krag; 42
Møller; 69; 86; 95; 96; 104; 106; 107

N

N. A. Frederiksen; 5
N. Jørgensen; 5
N. Nissen; 5
N. P. Larsen; 5
Nagbøl; 5; 18; 20; 21; 26; 30; 31; 39; 51; 52; 59; 61; 63; 67;
69; 73; 86; 87; 95; 96; 99; 103; 116; 117
Nagbøl Nygård; 21
Nagbølgaard; 59; 116
Neandertaler; 14
Neungamme; 92; 93; 94; 98; 106
Nicolai Jonge; 19
Nicolay Jonge; 46
Nielsen; 1; 37; 64; 67; 68; 71; 86; 93; 95; 97; 99
Nørgaard; 59; 95; 116
Nørremose; 20

O

Oluf Bech; 7

P

P. Nissen; 5
Petersen; 36; 64; 80; 94; 95
Poul Knudsen; 59
provisorietiden; 6; 12; 55; 58; 64; 65; 66

R

radikale; 88
Radikale; 6; 106
Rasmus Højrup; 59
Rasmussen; 95
Ravn; 95
Reinholdt; 87; 95; 96
Renthe-Fink; 87; 88; 89
Ribe Amt; 12; 13; 46; 48
Roed; 95
Roldsgaard; 64; 95
Rolles Mølle; 20; 32; 36; 37; 59; 61; 62; 116
Rose.Schmidt; 5
Rosenkrantz; 42

S

Sabotagestoppet; 102
Schmidh; 5; 59
SHAEF; 99
Skanderup; 1; 5; 7; 8; 12; 13; 14; 18; 19; 20; 26; 29; 30; 31;
32; 35; 36; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 46; 47; 49; 50; 51;
52; 59; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73;
81; 83; 86; 87; 95; 96; 97; 98; 99; 106; 107; 116

Skanderupgaard; 29; 41; 42; 43; 59
Skipæn; 50
Skouboe; 95
SOE; 90; 91; 102; 103; 104; 121
sognefoged; 62
sogneforstanderskaber; 53; 55; 56
Sogneforstanderskabet; 12
sogneråd; 55; 56; 59; 64
sognerådsformand; 62; 67; 71
sognerådsmedlem; 62; 64; 71
St. Anst; 18
stavnsbåndet; 28
stift; 47
svenskekrige; 42
sysler; 44
sædegårde; 39; 40; 42; 43
Sædegårde; 39
Sølyst; 20
Søndermose; 20; 21
Sørensen; 95; 106

T

T. Madsen; 5
TC; 13; 28; 31; 42; 60; 72; 73; 98; 116; 117
Thomas Christensen; 13; 26; 83; 87
Thomas Hansen; 67; 83; 99
Thyre; 18
Tinghøjgaard; 20; 21
Toldstrup; 84; 85; 90; 91; 102; 103; 104; 121
Toldstup; 91
Trommer; 84; 87; 99; 100; 103; 104; 121
Tvillingehøjene; 20

U

U. Schmidt; 5

V

Vagn Bennike; 84; 91
[Valgmenighed](#); 13
Vejen Distrikt; 86; 90; 91
Venstre; 6; 7; 8; 58; 65; 66; 67; 68; 74; 88; 106; 114
[vikingetid](#); 17; 20; 21; 50

W

Werner Best; 87; 88
Wissingsminde; 20

Å

Aage Trommer; 84

Ámosen; 15